

HOLMI

II. évfolyam 3. szám

1990. március

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat)

Szerkesztőbizottság: Eörsi István, Fodor Géza, Göncz Árpád, Kenedi János,
Kocsis Zoltán (zene), Lakatos András, Ludassy Mária (filozófia), Mándy Iván,
Megyesi Gusztáv (publicisztika), Pető Iván (történelem), Petri György,
Tar Sándor, Vági Gábor (szociológia), Várady Szabolcs (vers),
Vásárhelyi Júlia (olvasószerkesztő). Tördelőszerkesztő: Környei Anikó.
A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Orbán Ottó:* A sarkutazás • 243
Szende Tamás: Lingua politica cum voluntate
falsum enuntiandi • 244
Bibó István: Lancelot de Bohème (ifj. Bibó
István bevezetésével) • 253
Utassy József: Deportált • 265
Pór Péter: Schiller: A sors játéka, avagy
az értelem játéka • 266
Friedrich Schiller: A sors játéka (Márton László
fordítása) • 277
Bratka László: Varjak • 283
Határ Győző: Pótvendég • 284
Marno János: a cselekmény – isten ha
egyszer lábra kap • 288
Lányi András: „Százerek fénylő arcára kiül
a jogos nemzeti büszkeség” • 291
Kántor Péter: Holmi? • 297
Nincs hó • 298
Kedvesem... • 298
Dal mindenkinek • 298
Kelevéz Ágnes: Babits Mihály abbahagyott
tanulmányai • 299
Károlyi Amy: „Valaki utánam kiált” • 310

- Parancs János:* Legyen bárki • 311
Kertész Imre: Budapest, Bécs, Budapest • 312
Petri György: Ez esetben • 322
 Nem baj, elvtárs, szabadok
 vagyunk • 323
 Dalszöveg • 324

FIGYELŐ

- Tordai Zádor:* A pillangó és az ember (Bohumil
 Hrabal: Ófelsége pincére voltam) • 325
Szöke György: „Alászállhatok rejtelveimbe!...”
 (Beney Zsuzsa: József Attila-
 tanulmányok) • 334
Szokolczay Lajos: Egy elfuserált irodalomtörténet
 (Pomogáts Béla: Jelenidő az
 erdélyi magyar irodalomban) • 336
Závada Pál: Pikcsersó (Dániel Ferenc-
 Orosz István: Ah, Amerika!) • 340
György Péter: Végtelen terek (Vojnich Erzsébet
 kiállítása) • 345
Pongrácz Tibor: A kóbor lovag filozófiája (Miguel de
 Unamuno: A tragikus életérzés) • 347
Hegedüs Géza: Oszloprend és lélek hasonulás
 (Magyarországi zsinagógák) • 349
Várkonyi Benedek: Susan Sontag: Halálkészlet • 351
Tímár Árpád: Megkésett recenzió két megkésett
 könyvről (Arnold Gehlen és
 Werner Hofmann munkáiról) • 352

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
 Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
 Terjeszti a Századvég Kft. és a Magyar Posta
 Előfizethető a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR),
 Budapest XIII., Lehel u. 10/A, 1900, közvetlenül vagy postautalvánnyon,
 valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra
 Előfizetési díj 1/4 évre 147 Ft, 1/2 évre 294 Ft
 A szedést az ARGOS Kft. végezte
 A nyomdai kivitelezés a Századvég Kft. munkája

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

Orbán Ottó

A SARKUTAZÁS

Naponta többször próbahalált halok.

A kezem, a lábam zsibbadtan megbénul, kiver a víz, és lassan párologva hűti a testemet fagypontra alá.

A jégcsapdába zuhant mamut nem adja föl, dobálja magát, kapaszkodik, liheg, forró nyarakra gondol, verset ír, hiába persze, a tél csak tél marad s a halál halál.

Lassan följe gyülik a korszemét, lejárt tévéújság, a világhírlapok, adópapír, nyugták – a tundra.

A képzelet még dacosan cincog a roppant testben, aztán elhalakul, föladja ő is, jöhet az újabb tízezer év.

A végtelen, mocsaras táj. Zuzmók, mohák.

Úgy pusztulok el, mint századunk utópiája.

Hallgass rám, ó, Füst Milán. Volt egy áramütésnek tetsző pillanat egykor, a századelő.

Villámlott és dörgött, miközben a korszellem föltépte a történet hátlapját, és meglátta a társadalmi rugót meg a szerkezetet,

s Freud megtalálta az őszanya össötét ölében az ősmajom faszát, hogy az ösztönök éjszakájában rőt fáklyaként mutassa föl útjelzőnek –

az emberiség megint egyszer fiatal, csupa lángeszű megfigyelés, csupa rossz következtetés, csupa eltúlzott remény.

S megérkeztünk. A kilencvenes évek. Semmi emelkedett gyász, mintha dobot vernének, tompa dobot, csak az ágyúk, a géppuskák ugatása, a technika.

Nem az új világ, csak az újdonságok, a szerkentyűk, az okos-hülye automaták, a hatalmas kráter, az eszmehiány, a világ-nagy fekete lyuk.

S ami legjobb bennünk, léha kísértőnk, könnyen ígérgető műzsánk, aki mindig korszerű nyelven fejt ki nézeteit, hogy nincs vereség, és hogyha van is, csak időlegesen,

vállalt vonogatva áll a sarokban, hogy hát ugye mit tehetünk,

s fejünk körül, ne feledjük, a tévé kékes fénye, különben a vastömör sötétség.

Szende Tamás

LINGUA POLITICA CUM VOLUNTATE FALSUM ENUNTIANDI

A politika csalárd nyelve – a csalárd politikai nyelv
(1957–1988)

„Vét-e nyelvében a nemzet?” Megragadhatók-e a nyelvészet sajátos eszközeivel és megközelítésében a politikum jelenségei, amelyek szerencsés esetben kizárólag nyelvi anyagban, de a legrosszabb esetben sem a nyelvhasználat tényei nélkül manifesztálódnak? Tetten érhetők-e csalárd politikai indítékok a csalárd politika szavaiban, vagy – ami ugyanaz a kérdés – hitelesen igazolható-e a politikai cselekvés belvilágának tisztessége abban a nyelvi anyagban, amelyben testet ölt? A válasz első fokon nem azon fordul meg, hogy a nyelvhasználat adatai tartalmazzák-e célpontos politikai stratégiák félreismerhetetlen jelzéseit, hanem hogy a szaktudomány képes-e olyan értelmes kérdéseket vonatkoztatni vizsgálatának tárgyára, amelyekre – Hegel kifejezésével – a valóság is értelmes válaszokkal szolgál.

Az újkori nyelvtudomány fejlődésmenetében meghökkentően késői fejlemény olyan (rész)diszciplínának a megjelenése, amely a nyelvi közlés mint aktus hatékonyságára, eredményességi feltételeire kérdez rá. Annak ellenére, hogy a nyelvi tények egyetemes és „közvetlen valóság” jellege jól megfogható anyaggal áll rendelkezésre az emberi érintkezés hatásmódjainak vizsgálatára, a századelő nyelvészetének saursure-i ihletése szinte kizárólagosan a nyelvi rendszer elemzésének terepévé tette a szakágazatot. A késői újszülött, a pragmatika a „tények nyelvésze”, amely önmagát a nyelvi aktusok vizsgálatával határozza meg. Feladata pedig – Stalnaker megfogalmazásában (vö. R. Stalnaker: PRAGMATICS. In: D. Davidson–G. Harman: SEMANTICS OF NATURAL LANGUAGE. Dordrecht–Boston, 1977. 380–397. o.) – a közlési aktus „sikerés végrehajtását szolgáló szükséges és elégséges feltételek megtalálása”, illetőleg Grice terminusával: a megfelelő „maximák” megállapítása és érvényesítése (vö. H. Grice: LOGIC AND CONVERSATION. In: P. Cole–J. Morgan: SYNTAX AND SEMANTICS 3. Speech Acts. New York–London, 1975. 41–58. o.). Kiinduló feltételezése, egyszersmind mély meggyőződése, hogy a nyelvi közlésnek következetesen cselekvéskontextusa van. A közlés maga tett, amint ezt J. Austin nevezetes könyvének címében (HOW TO DO THINGS WITH WORDS? New York, 1973 – HOGYAN CSELEKSZÜNK SZAVAKKAL?) is kifejezi. E teória szerint a nyelvi közlést úgy kell felfogni, mint amely határozott célt követ, a közlő által elgondolt végeredményt célozza, illetve hozza meg, ha a közlés sikeres, Austin példáin bemutatva az alábbi illusztráció szerint. (i) *Azt mondta, hogy lőjem le a nőt;* (ii) *Megparancsolta, hogy lőjem le a nőt;* (iii) *Meggyőződött róla, hogy lőjem le a nőt.* E három közlemény főmondata az alárendelt tagmondatok tartalmát eltérő feltételekkel szorítja meg, ami alaposan megváltoztatja annak cselekvéskontextusát. Másfelől azonban a példák csak annyit tanúsítanak, hogy a nyelv képes tükröztetni a kifejezésnek a tulajdonképpeni tettezhöz való viszonyát. Vessünk össze viszont két, azonos műfajú szöveget, két jelmondatot: (i) *Éljen a párt!* és (ii) *Állítsátok le Bős–Nagyma-*

rost! Az első slogan üres demagógiája abban áll, hogy nincs cselekvéskontextusa a közlési cél értelmében, mivel nem mozgósít semmire; szerepe nem egyéb, mint Orwell jámbor birkáinak öndoktrinációja a *Négy láb jó, két láb rossz* szöveg szüntelen bégetése által az ANIMAL FARM állati zsolozsmájában. Nem tárgyának eltérése folytán, hanem nyelvi kifejezés mivoltában más a (ii) alatti jelmondat: megnevez egy végrehajtandó cselekvést, amelyet egy objektumra vonatkoztat. Utal a címzetre, legalábbis általános formában, de összetéveszthetetlenül. A kifejezés megjelenítésének, aktualizálásának módja emellett a közleményt egy bennfoglalt, bár – fölöslegesként, redundáns elemként – a nyelvi alakulatból elhagyott, szavakba is foglalható közléssel egészíti ki, amely lehetségesen így hangzik: *Mi követeljük*. Bizonyos értelemben tehát csak az utóbbi minősül valóságos, tartalmas közlésnek.

Általános formában megfogalmazva, a közlés eredményességének kérdése arra a tézisre épül, hogy a nyelvi kommunikáció szabályai az emberek közötti interakció szabályaiból vezetődnek le, közülük is a legfontosabból, az úgynevezett együttműködés elvéből. Az egyes együttműködési szabályok főként a kívánt és a lehetséges információk mennyiségére, ezek továbbításának módjára, a kifejezés különböző minőségi jegyeire és részben mennyiségi mutatóira vonatkoznak. Bár közvetlen tárgyunk, a politikum szférájának nyelvhasználata bonyolult, többváltozós függvény, bizonyos összetevők tekintetében korlátozott egy teljes közlésmodellhez viszonyítva. A torzulások típusai mégis úgyszólván minden összetevő abnormis alakulásán dokumentálhatók. Következésképpen valamelyest is rendszeres áttekintésük egy közlésmodell vázlatos szemléjét nem kerülheti meg, különös tekintettel az eredményességi feltételekre. Mindenekelőtt: föltesszük, hogy a feltételeket szélső határértékek között alakuló változók jellemzik a közlésben (például a közvetítő csatorna működése optimális, gátolt, megszakított és így tovább). Egyedi közleményekre alkalmazva az egyes változók eltérő kategóriákba tartoznak ugyan, értékeik alakulása mégis nagymértékű összefüggést mutat. Az említett változók a közlemény tartalmi összetevőivel, a nyelvi kommunikációban részt vevők egymás közötti viszonyával és a közlésfolyamat alakító tényezőivel párhuzamosan rendeződnek el.

A közlemény szorosabb értelemben vett tartalmi mozzanatai közül kiemelt jelentőségű a közlemény valóságra utalásának mutatója, a pontosság. Két, minden egyébtől elvonatkoztatva tekintett közlemény tényállástartalma eltérhet egymástól pontossága szerint, vagyis abban, hogy mennyire sajátosan egyedi, specifikus az a tényállás, amelyet egy bizonyos nyelvi esemény hordoz. Egy közlemény valóságleírása akkor optimális, ha a megjelölendő valóságdarabhoz egy és csakis egy nyelvi alakzat van hozzárendelve, amely a megcélzott és csakis a megcélzott valóságdarabra illik rá. A közlő minden egyéb esetben túláltalánosít. Ezzel – értelemszerűen – a valóság vonatkozó részletének olyan, megsokszorozott halmazát fedi le közleményével, amely tetszőleges, a közlő mindenkori érdekeinek megfelelő, szabados értelmezési változatoknak adhat teret. A hatalom kommunikációs gyakorlata – és legyen itt ez a példa – legalább egy alapvető, ideológiai tétel értékű megnyilatkozástípusban rendíthetetlenül és szakadatlanul vét a kívánatos pontosság követelménye ellen. *A szocializmus a jövő útja; A szocializmus a legfejlettebb társadalmi formáció; Hűt teszünk a szocializmus (épitése) mellett; A szocialista társadalom felszabadítja a közösség alkotóerejét* és hasonló kijelentések sorozata olyan állításokat foglal magában, amelyek jeltárgya meghatározatlan marad, eltekintve néhány, alkalmasszerűen elhangzó, kifejtetlen utalástól a marxi osztálykategóriák és tulajdonviszonyok vélt sajátosságaira. A hatalom ennél fogva olyan

állapotjellemzőket tulajdonít a homályba vesző fogalomnak, amelyek önfenntartási érdekeinek a legalkalmasabban megfelelnek. Szorosabb értelemben vett tartalmi vonatkozásban a fenti állítások két alaptényállást tartalmaznak: *a szocializmus jó és a szocializmus a közlő (hatalmi) érdekeinek megfelel*. E töretlen hagyományon semmit nem változtatott az, hogy a nyolcvanas évek elején rögzült a hivatalos, ideologizáló nyelvhasználatban egy *létező szocializmus* szöszerkezet. Nincs olyan fogalmi ellentétpár ugyanis, amelyen belül e látszólagos megszorítás tényleges elhatárolást jelentene. Az elvben lehetséges *nem létező (azaz ideális)* tükröképszerűen alulspecifikált, vagyis semmitmondó. A különbség így nem: egyéb, mint a „nyughass” parancsszava és a kimagyarázás kísérlete.

A közlés eredményességi feltételeihez tartozik az a megfelelő viszony, amely a közlőtársak között fennáll kommunikációjuk folyamán. Valójában itt egymástól elválaszthatatlanul összetartozó feltételek csoportjáról van szó, az egyetemesen érvényeseket emelve ki, a következőkről. A hatalmi helyzet, vagyis a közlőtársaknak a szociális pozíció szerinti viszonya a közléshelyzetben magával hozhatja, hogy a potenciális partnerek közül az egyik esetleg szóhoz sem jut, vagy csak a másik fél engedélyével vagy korlátozó irányításával közölhet. (Tágabb értelemben – kommunikációelméleti szempontból – ez a cenzúra esete is.) A korlátozásnak nem föltétlenül kell a hivatalos autoritás fokozataiban gyökereznie, állhat mögötte az érintkezésbeli örökölt kötetmek hagyománya is. Ha a viszony kiegyensúlyozatlan, a teljes értékű nyelvi kommunikáció csorbát szenved. Ugyanezt hozza magával a közlők tradicionálisan kötött vagy saját életkereteik között kiépített kulturális bázisának (ismeretanyagának, meggyőződéseinek, ítéleteinek és így tovább) különbözősége, azonossága, egyeztetetősége. (Ebben a tekintetben a Kádár-korszak „puha diktatúra” szakasza különösen érdekes változatot fejlesztett ki. A hatalom, természetesen, kizárólagos érvényűnek tekintette a maga ideológiai alaptételeit, és a lényeges, uralmának megalapozottságát elméletileg veszélyeztető pontokon tilalomfákat állított. Emellett – a „túrt” kategóriájában – feloldozást adott „az idegen talajon álló kritikának” is azzal a kimondatlan, de szigorú feltétellel, hogy a közlő névlegesen a hatalom ideológiai drótsövényeire belülről kéredezkedik. Minden olyan nyilvános közlésnek, amely a „jobbító szándékú” minősítésben próbálta elnyerni a *nihil obstatot*, alapkövetelménye volt a többes szám első személy használata. *Mi...; ...miközben nem eléggé figyeltünk arra, hogy...; Nem szabad szem előtt tévesztelnünk, hogy...* és így tovább. A fasizmus, legalábbis annak német változata, ilyesfajta egérutat nem engedélyezett: a Klemperer által lajstromozott nyelvhasználati kelléktár a LINGUA TERTII IMPERII tekintélyes gyűjteményében ilyen lehetőséget sehol nem említ [vö. V. Klemperer: LTI – NOTIZBUCH EINES PHILOLOGEN. Leipzig, 1957].

Hasonlóképpen, az intézményesült hatalom a maga részéről és magára vonatkoztatva is alkalmazta – sőt csaknem kizárólagosan – a többes szám első személyt. A *mi* nevében való szüntelen ágálás útján igyekezett igazolni, amit más módon nem tehetett, saját pozíciójának legitimitását, igealakok és személyes névmások formájában, mintegy a nemzettel, pontosabban e fogalomnak a nacionalizmus veszélyét szimatoló elfojtása nyomán: a „néppel” való együttlélegzés képzetének keltése útján. Ugyancsak a viszonytartalmak tartományában gyakorolt a hatalom egy másik nyelvhasználati eljárást is arra, hogy önmagát megkísérelje beleötvözni, megint a látszatok szintjén, a nemzetegészbe. A – Miszlivetz Ferencről kölcsönzött kifejezéssel [vö. Miszlivetz Ferenc: EGYES SZÁM ELSŐ SZEMÉLY FELÉ. In: Szalai Júlia et al.: ARAT A MAGYAR. Buda-

pest, 1988. 331–340. o.] – „arctalan elit” az *elvtárs/elvtársnő* megszólítás általánossá tételével célozta meg a *mindenki egyenlő* elvet, a tettek szintjén szavak nélkül kiegészítve persze a segédittel: *némelyek azonban egyenlőbbek, mint mások*. Valamelyest is nyilvános, illetve hivatalos kommunikációban az *elvtárs/elvtársnő* csak a csupasz teljes névvel váltakoztatható adreßszáló formula maradt a korai paternalizmus időszakig, és csupán a hatvanas évek végétől, a hetvenes évek elejétől jelenik meg a nyugati nyelvekben használatos, semleges, a társadalmi presztízshierarchia értékeivel szemben közömbös *úr/asszony(om)* megszólítás. Nem érdektelen megjegyezni, hogy ez utóbbiak – Szabó Miklós érvelése szerint [vö. Szabó Miklós: A „SZÓ VÁLSÁGA” A SZÁZADFORDULÓ NÉHÁNY MAGYAR TÁRSADALMI KONVENCIÓJÁNAK PÉLDÁJÁN. In: *Magyar Nyelvőr* 104, 1980. 408–411. o.] – nem régi megfelelőik reaktivált változatai. Az *úr* már 45 előtt lefelé irányuló megszólítás volt, amely megillette a fűszerest, de nem járt ki a parasztnak. A nyolcvanas évek végére ebben a tekintetben a társadalom tagozódását jobban követő kettősség alakul ki. Az *elvtárs/elvtársnő* elkülönít, és a – lukácsi terminussal – „*hatalom védte bensőség*” kasztjába sorol, míg az újjá koncipiált *úr* szembeállít, bár rangmegjelölés nélküli alkalmazása „felfelé” tilos: *Pozsgay államminiszter úr* lehetséges, *Pozsgay úr* nem.)

Részlegesen önálló eredményességi feltétel a viszonyrelációk körében a közlőtársak közötti bizalom. Minél nagyobb mértékben képesek egymás nézetrendszerét és beállítódásait a sajátjukéhoz közel állónak tekinteni, annál inkább teljesül a bizalom feltétele. A hatásmechanizmus az, hogy az egyes közlési eseményekkel kapcsolatos előfeltevések állománya a bizalom háttéréből nagyobb mértékben válik közössé a közlő és a hallgató számára. (E problémában a nyelvhasználat tanának nincs autonóm eljárása a helyzet felmérésére. Kivéve egy lényeges pontot, a hazudás mint közlésstratégiai eszköz elemzését; l. lejjebb.)

A közléstartalmak átvitelét, továbbítását határozzák meg az intencionális, azaz a kommunikációs szándékokkal kapcsolatos mozzanatok. Mindenekelőtt abban az értelemben, hogy valamely lehetséges közleményt a közlő közvetíteni szándékozik-e, illetőleg milyen körben, másfelől, hogy a hallgató mennyire áll készen az üzenet befogadására. A két fél intencióinak természetes állapota az összhang, amely feltételezi a közléstartalom megfelelő megválasztását és formálását. (Az elidegenedett hatalom ezen a téren a legszembeszökőbb módon talán a felsőoktatás területén fogott mellé. Az ideológiai tárgyak oktatása olyan anyagot kínált, amelynek állításait a diákság nagyobbik hányada nem tudta hitelesnek elfogadni a bőrén tapasztalt ellentmondások fényében. Az ódivatú és életidegen kategóriák halmaza nem szakterminus mi voltában mutatkozott emészthetetlennek, hanem azáltal, hogy minél erősebb kísérletet tett a virtuális címzett a fogalom valóságellenőrzött megalapozására a maga számára, annál makacsabb ellenállást tanúsított az interiorizálandó fogalom: az *állam erőszakszervezeteként* való definícióját a realitásoknak csupán egy szűkebb geográfiai terében lehetett elfogadhatónak tekinteni; az *állam elhalásának* fogalma pedig inkább minősült pökhendi fricskának, mint tudományosan komolyan megfontolható perspektívának. A kulcsszerepet játszó nyelvi alakzatok, minthogy tartalmuk nem élhetett túl a valósággal való összevetés logikai próbáját, az ilyen ellenőrző gondolatmenetekre vállalkozók számára nem váltak el- és befogadhatóvá. A doktriner hivatalosság reményei és elvárásai a címzetteknek éppen ebben a körében a legutóbbi időig túlfűtöttek voltak. 1973-ban egy a marxi elmélet alapfogalmait kritikai elemzésnek alávető munka szerzőgárdáját, egy füst alatt másokkal egyetemben, bosszúsán lehetet-

lenné tette, mindennapi egzisztenciális értelemben is. Magát a művet pedig természetesen – értsd: természetéből következően – betiltotta. A nyelvészet szelíd megfogalmazása szerint az történt, hogy egy adott közléstárgy vonatkozásában a közlőtársak között az adott közlési helyzetben a kommunikációra ítéltettek között az intencionális összetevők egyensúlya nem állt fenn.)

A közlés eredményességi feltételeinek külön fejezete a közlemény közvetítését befolyásoló mozzanatok köre. Ezek egy része egyszerűen a jeltovábbítás jellemzője. A nyelvi közlés vonatkozásában olyanok tartoznak ide, hogy a közlő például milyen „csatornát” választ, illetve kénytelen választani. Az írásbeli közlés „csatornája” közismerten szűkebb, mint az élőbeszédé. Ez utóbbin belül a távközlési változatoké (telefon, rádió, tévé) ugyancsak szűkebbek, mint a közvetlen személyközi érintkezésé. Saját műfaján belül a nyelvhasználat mindegyik változatra kidolgozza a maga lehető legjobb megoldásait, vagyis egyik sem eleve alacsonyabb értékű a másiknál, amennyiben kihasználja saját adottságait. Más megfogalmazásban, amennyiben számol a maga korlátaival, és ahol szükséges, a közleménybe építendő összetevőket a maga jelkészletére fordítja le (a gúnyos arckifejezés, amely alkalomadtán megváltoztatja egy kijelentés igazságértékét, írásban kifejezésre juthat a megfelelő jelzőhasználatlal vagy éppen az állító kijelentésnek tagadó kijelentéssé változtatásával stb.). Azonban jelentősebb szerepű a közvetíthetőség szempontjából a közlemény megformálása a hírértékvizonyok tekintetében. Az időegységenként túlságosan nagy hírértékű üzenet általában nehezebben érthető, fogadható be. Ha a nagyobb hírérték forrása a ritkább használatú, idegen (eredetű) szavak tömeges megjelenése a szövegben, vagy bonyolult szerkezetű egységek halmozódása, a közlemény nyögvenyelőssé, ezoterikussá válik. A másik véglet a terjengős közlemény, amely kevés információt tartalmaz, redundáns, mert tele van ismétléssel, vagy megreked általánosan ismert megállapításoknál. Az optimumtól bármelyik irányban való eltérés rontja a nyelvi kommunikáció hatékonyságát.

Ami a „csatorna” megválasztását illeti, a hatalom a nemzettel való nyelvi érintkezésben a közvetítés csaknem mindegyik változatával egyformán élt, amint ezt egyéb-iránt minden hatalom teszi. Azzal a megszorítással mindenesetre, hogy a totalitáriánus rendszerek szokásaihoz híven maga választhatta meg mindenekelőtt a nyilvános alkalmakat. Egyedi színezetet a hatalom–nemzet kommunikáció a közvetlen érintkezés két műfajában kapott, s mindkettőben – bizonyos stílusmódosítással – követte elődjének, a Rákosi-érának a gyakorlatát: a (nagy)gyűlésben és abban, amit jobbjára „elbeszélgetésnek” neveztek. Célja szerint mindkettő osztozik a kinyilatkoztatás és az akaratátvitel mozzanatában, a (nagy)gyűlések megkülönböztető jegye az „indoktrináció” [hivatalos szóhasználatlal: a meggyőzés, egyetértésre jutás], míg az „elbeszélgetés” a renitens vagy megnyerendő személyiségek intését és – ahogyan ma mondják – kézi vezérlését célozta meg. Mindkét típus finom elemzésekre adna alkalmat. Itt azonban csupán egyetlen különbségükre szeretnék utalni. A hatalom nyelvi úton történő érvényesítésének ez a két formája összevetve éles megvilágításba helyezi ugyanis birtokosainak kettős attitűdjét. A nagygyűlés szónokának populista, a „nép-hez” szóló egyszerűsége kiáltó ellentétben van a berendelések vagy megrendelt jelentkezések sorozatában többnyire gyakorolt, finomszabályozott irányítással, ahogyan egy ideológiailag felhasználható vagy veszélyt jelentő tekintéllyel eljárnak az illetékes helyen. Az említett különbség nem a közlők morális vagy értelmi különbsége, hanem az alkalmazott közlésstratégiáké. A hatalom stabilitási állapotának meg-

ítélése tekintetében a világtörténelem bizonyára legtudatosabb vezető rétege, az „új osztály” pontosan azt a stratégiai fortélyt veszi elő minden rétegnek és minden egyének megfelelően, amely a legalkalmasabb a fennálló hatalmi viszonyok megőrzéséhez. Ezen a ponton azonban a nyelvész illetékessége véget ér, és a témát át kell adnia más tudományzakok művelőinek, felhíva a figyelmet a közvetítésre vonatkozó eredményességi feltételek egyik leglényegesebb teljesületlen tételére. Arra ugyanis, hogy a politika praxisa a döntő fontosságú kérdésekben a nyelvi információ átvitelének csatornáját teljességgel egyirányúsította.

Végül a közlés eredményességének feltétele a hibaelhárítás is. Abban az esetben ugyanis, ha a közlés fenyegető eredménytelenségét a közlőtársak észlelik, a folyamatot újraszabályozási eljárásokkal egészíthetik ki, két lehetséges fő változatban. Hatálytalanítják a közlésfolyamatnak egy bizonyos pontig elért szakaszát, majd újraindítás következik. Másfelől, beépített dialógust, helyzet- vagy fogalommagyarázatot iktathatnak be, amellyel nem érvénytelenítik a megelőző folyamatszakszot, csak bizonyos közlési eseményeket helyettesítenek más, többnyire kifejtő jellegű egységekkel. Ilyen újraszabályozási eljárásban tisztázható például, hogy egy hamis (igazságértékű) állítás hazugság vagy tévedés volt. Az ily módon keletkező közleményekre a továbbiakban az összes előző eredményességi feltétel érvényes.

A hatalom hivatalos és félhivatalos megnyilatkozásaiban görcsösen került bármiféle újraszabályozást, mégpedig minden olyan tárgykörben, amelyben megkérdőjelezhető lett volna fennállásának bármelyik ideológiai-politikai tartópillére. Az egyetlen terep, amelyen megengedte magának a korrekciót, a nem elsőrendű téziseknek a múltra vetített kritikája. A kizárólagosság igényével fellépő hatalomhoz nem illik a tévedés. Következésképpen, ami félresikerült, csődhöz vezetett, tévedés vagy torzítás, halaszthatatlanul elvetendő, az mindig per definitionem a múlt, és a hatalom mint közlő a jelenben nem azonos korábbi önmagával. A „fordulat éve” utáni hivatalos politikai közléshagyomány tanúsága alapján a ténylegesen meghatározó közléstartalmak megváltoztatása mindig egy kisebb-nagyobb „fordulat éve”, maga a történeti diszkontinuitás. Főlöszleges hozzátenni: mindenkor csak a szavak szintjén.

A fentiekben a természetes, körülményeiben és eszközhasználatában korlátozatlan közlés eredményességi – Searle kifejezésével (vö. J. Searle: SPEECH ACTS: AN ESSAY IN THE PHILOSOPHY OF LANGUAGE. Cambridge, Massachusetts, 1969) – „szerecsfélételeiből” kiindulva céloztam az 1957-től 1988-ig tartó, paternalizmusban hígított neosztálinista kor nyelvi-kommunikációs normáinak sajátosságaira. Ez a megközelítés deduktív jellegű. Választható azonban egy másik nézőpont is. Az alapkérdés akkor az, hogy a rendellenességek mely típusaiban érhetők tetten a politikailag torzított közlés, metaforikusan: a *lingua politica* azon jegyei, amelyek a társadalmi rend jobbra bevallatlan maximáiból, tehát a rendszer lényegéből és működésfolyamatainak irányító elveiből vezetődnek le. Az ilyen elemzés feltételezi a közlési zavarok valamilyen elméletét, illetőleg tipológiai osztályozásukat. Ha a közlést többváltozós függvénynek tekintjük, célszerűnek tűnik a zavartípusokat a közlés tényezőinek fő kategóriái szerint elrendezni. Ezek: a közlőtársak; a közléstartalom vonatkoztatási rendszere, vagyis a valóság (modellje); a nyelvi közlés eszköztára; végül a közlés folyamata (vö. Szende Tamás: MEGÉRTHETJÜK-E EGYMÁST? – KORUNK KOMMUNIKÁCIÓS ZAVARAI. Budapest, 1987. 185–242. o.). A lezáruló korszak nyelvi-kommunikációs kultúrája mindegyik összetevő vonatkozásában elleplezhetetlenül fölmutatja igazi arcát.

A közlő–közlőtárs–közléstárgy viszonylatban az első tünet a „közléshiány”. Így nevezem közös megjelöléssel a hallgatást (a nyelvi érintkezésben való részvétel felfüggesztését) és az „elhallgatást”, azt, hogy a hivatalosság kommunikációs tabuvá tette az intézményesen preferált ideológiai álláspontokkal nem egyező nézeteket, és gyakorolta a szőnyeg alá söprés művészetét például olyan szociális problémákkal kapcsolatban, mint a szegénység vagy a határokon kívül élő magyarok helyzete; aratva a másik oldalon a hallgatást mint az egyet nem értés több területen kizárólagos válaszreakcióját. Másodsor, nem függetlenül az előző típustól, ebbe a viszonylatba tartozik a hatalom kommunikációjának diktatórikus jellemzője, az „egyirányú közlés”: az ügyeletes ideológus prelegálja az abszolút igazságot – és az ellenvetés tilos. (Szeretnék ismét emlékeztetni a betiltásokra, amelyekre példaként már hoztam Márkus, Bence és Kis Marx-kritikáját 1973-ból.) Az alábbiakban csupán két reprezentatív, e körbe tartozó jelenséget fogok megemlíteni és néhány mondatban bemutatni, a „dimenziótorzítást” és a „hazudást”.

Az a mód, ahogy egy témát a közlő kezel – a közléshelyzet jellemzőivel és a közlőtárral való viszonyon kívül –, a közlő nézetrendszerétől függ. Egy bizonyos tényállást minden nézetrendszer kisebb-nagyobb mértékben megváltoztat azáltal, hogy a közlendő tényállás körül más tényállások halmazát mozgósítja egy adott kommunikációs helyzetben. Ezek alkotják a közleményben foglalt tényállás dimenzióját. Mind-egyikük egy-egy kifejtett, szabályos közlemény alakjára hozható, amelynek propozíciója – állítása – az *igaz* vagy a *hamis* logikai értékét veheti föl. A hamisak – természetesen – torzítják a tulajdonképpeni közleményben foglalt tényállás dimenzióját. Benne az megváltozik, s olyan tényállás(változat) formáját ölti, amelynek az igazságértéke – az úgynevezett többszörös logika szemlélete szerint – nem teljes, illetőleg nem megítélhető. Ilyesfajta dimenziótorzítással állunk szemben a következő, egyszerűsített példában. *A szocializmus felépítésének célja megkövetelte a mezőgazdaság kollektivizálásának ütemezését. A kollektivizálás ütemezése*, amely itt főleg az 1957 és 60 között gyors ütemben végrehajtott térszerte kényszerítést jelenti, a kijelentésben abszolút szükségszerűségként tűnik föl. Az ábrázolt tényállás dimenziójához tartozó előfeltételek itt: (i) a szocializmus felépítéséhez a szóban forgó lépés elengedhetetlenül szükséges; (ii) a szocializmus felépítése cél, amelyet egyetemesen magunk elé tűztünk; (iii) a szocializmus mindenekfölötti eszmény; és – (iii)-ből következőleg – (iv) nincs tovább rákérdezés, hogy mi a szocializmus. Ha (iv) felől visszabontjuk a példaként hozott közleményt, a bennfoglalt állítás igazságértéke a mögötte álló, előfeltételezett állítások igazságértékének függvényében fog alakulni. Ez az a művelet, amelyet tilos volt elvégezni.

A torzított nyelvi kommunikáció tipológiájában a „hazudás” lehet a legrégebbi tétel, amely tudományos értekezés tárgya volt. Augustinus már másfél évezreddel ezelőtt meghatározást adott rá (*Mendacium est enuntiatio cum voluntate falsum enuntiandi*, azaz: *Hazugság a hamisat állítás szándékával tett kijelentés*). Emellett az egyetlen, amelyre jogi szankciók vonatkoznak. Hazudás nyomán a hazugságban sajátos tényállásviszony alakul ki. Az elhangzó kijelentésnek teljes tényállás-előfeltétele van, az igazság. Hazudás folyamán az igazságot, egy ténszerűen hiteles *i* tényállást – helyettesítéssel – egy *h* tényállás vált fel. *h*-ra, az *i*-t helyettesítő tényállásra az áll, hogy az lehetséges, de nem valós. Végző soron a helyettesített (*i*) és a helyettesítő (*h*) közötti sajátos tényállásviszony megléte eredményezi a hazugságot.

A meghatározásnak ez a módja lehetőséget ad rá, hogy elkerüljük a hazudás defi-

níciójában Augustinus, tehát a IV. század óta ismétlődő homályos tényezőt a közlő szándékáról. Azt mondom ugyanis, hogy a közlő helyettesít valamit valamivel. Ha a közlés eseményterének az adott közlemény körül szerveződő tényálláshalmazában csak *h* van benne, de *i* nincs, akkor ez azt jelenti, hogy *i* a közlő számára nem létezik. Tehát *h* nem egy másik – a valós – tényálláshoz képest hamis, hanem önmagában hamis. Ezzel a feltétellel nem hazugság keletkezik, hanem egyszerűen „téves állítás”. Ha viszont az említett tényálláshalmaznak mind *i*, mind *h* eleme, és a közlő ilyen körülmények között választja *h*-t, akkor ezt az *i*-t helyettesítő tényállásként használja, amely így nem egyszerűen hamis, hanem valamivel – a helyettesített *i*-vel – szemben lesz hamis.

A hazugságra a korszak korai múltjából vett durva, de az egész rendszer lényegét kifejező, egyszersmind történelmi létrejöttének megalapozását tükröző példát fogok hozni. A Nagy Imre-perben konstruált ítélet egyetlen eklatáns pontját, a miniszterelnöki hivatal jogszerűségét. Az 1958. június 17-én közzétett ítélet – mint legutóbb Barabás Tamás (PORHINTÉS NAGY-BAN. *Magyar Nemzet*, 1989. május 10. 9. o.) is rámutatott – azon az alapon vitatja a miniszterelnök hivatalos megbízásának legitimitását, hogy ahhoz „erőszakkal és csalással” jutott hozzá „az ellenforradalmi erőkre támaszkodva”. E kijelentésről, hogy hazugságnak nyilvánítsuk, nem azt kell bizonyítani, hogy nem ez történt, hanem azt, hogy a közlemény szerzői birtokában voltak a kijelentésben foglalt hamis állítással szemben álló igaz állításnak. A dolog egészen egyszerű. (i) Nagy Imrét az MDP központi vezetősége 1956. október 23–24. éjjelén maga javasolja az Elnöki Tanácsnak, hogy válassza a Minisztertanács elnökévé. Az Elnöki Tanács a jelölést 24-én délelőtt elfogadja, és a törvényes kinevezés megtörténik. Ez az információ még a nap folyamán hivatalos közlemény formájában mindenki számára hozzáférhetővé vált. (ii) A hivatkozott közlemény szövegében „az ellenforradalmi erőkre” történik utalás, és a határozott névelővel egyediesített [specifikált] megjelölés semmiképpen nem enged meg olyan értelmezést, hogy a miniszterelnöki megbízás forráshelye beletartozzék az „ellenforradalmi erők” kategóriájába. (iii) Következésképpen az ítélet vonatkozó mondatának dimenziójában benne kell lennie annak az igaz állításnak, amellyel szemben az idézett szövegrészlet állítása hamis. A hazugsághoz pedig ezt az ismérvet rendeltük.

Az egyirányú közlés monopóliumát a hatalom – nemcsak ebben a korban és nemcsak nálunk – hajlamos túlaradó szövegprodukciónal kiegészíteni. Egyéni közlésstratégiákban az eljárás gyakran csak azt a célt szolgálja, hogy a közlő mindvégig a kezdeményező szerepében maradjon. Az intézményesített szövegtúltengés azonban a hivatalos nézeteknek ismétlés útján történő terjesztését van hivatva végezni, végső soron az egyén nézetrendszerének hasonlítása végett, megalósítva az „indiktrinációt”. Másfelől azonban a közlési hipertrófia – és ennyiben valóságos különbség van régebbi korokkal szemben – a társadalom életfolyamatainak irányításában jól tervezett eljárás is. Egyik célja az úgynevezett kognitív és érzelmi konzonzancia megteremtése, a feldolgozandó információk és az egyén belátásai közötti összeegyeztethetlenség eltüntetése. A jelenség lényege az, hogy amennyiben az információ vevője a közlőt „elfogadja”, álláspontját viszont nem, a vevőben kognitív diszonzancia keletkezik. Feloldásának a közlő által követett célja az azonosulás, amely elősegíthető részben a közlemények befogadásra alkalmasabbá tételével, részben a kommunikátor személyének célirányos maszkírozásával. Az ismételt adagokban továbbított, stílusukban megnyerővé varázsolt nézetek nagyobb szellemi erőfeszítés nélkül is megteszik a magu-

két. A Kádár-korszak agitátorai, rangtól függetlenül, mindig is valamilyen népi bölcsesség típusú előadásmódra törekedtek, tartózkodva bármifajta akadémizmus fertőzetétől, éppen a „széles bázis” megnyerésének igényéhez igazítva a hangnemet. A hangnem a korszak teljes tartamában változatlanul megmaradt, bizonyosan a „bázisféltség” és a „forradalmi munkás-paraszt” jelleg önigazolási kényszerének állandó tüneteként.

Végül nem maradhat említés nélkül a hatalom sajátos nyelvhasználati mintája, a „mozgalmi zsargon”. A nyelvhasználat normája ugyanis nem egységes, hanem abban – ahogy Cohen mondja (vö. M. Cohen: POUR UNE SOCIOLOGIE DU LANGAGE. Paris, 1956) – „minden társadalmi csoportnak megvan a maga nyelvhasználati egyénisége”. A nyelvhasználat társadalmi tagozódása a hatalmi szerkezet szerinti rétegnyelvek, köztük – Fónagy és Soltész elnevezésével (Fónagy Iván–Soltész Katalin: A MOZGALMI NYELVRŐL. Budapest, 1954) – a „mozgalmi nyelv” létrejöttét vonja maga után. Mindaddig, amíg egy nyelvhasználati változat (egy szakma nyelve, egy csoport- vagy rétegnyelv) „nyitott” marad a köznyelv egyetemes eszköztárának lehetőségeire, nem akadályozza a zavartalan nyelvi közlekedést. A rétegek autoritásának csökkenő rendjében azonban a rétegnyelv ideálként hat azáltal, hogy az egyén vagy a csoport karriervágyának megvalósítási eszközeül tűnik fel a fölérendelt rétegnyelv átvétele. Másfelől a rétegnyelv a saját csoport alkalmazásában (a köznyelvtől való eltérései által) elhárítóbernyő vagy másrészt befolyásolási, főként egyenirányúsító tényező lehet „lefelé”. Ebben az értelemben a zsargon a társadalmi pozíciónyerés, illetőleg -megtartás eszköze, a rétegnyelv stratégiai változata.

Nyelvhasználati alapmintája tekintetében a jelenbe áthajló múlt harmincéves politikai kultúrája kényelmesen beleült a kemény sztálinizmus örökébe, és csak annyit módosított rajta, amennyit a polgárosuló utód a pionír atya halála után az örökségen elhanyagol. A mai mozgalmi zsargon kisebb érzelmi töltéssel szólal meg, színtelenebb jelzői szélsőségeiben, inkább a szakszerűség kelléktárából merít. A szellem lejárt, de nem túl harsány wurlitzerévé vált – ahogy Adorno mondaná. Kíméletlenül őrzi az apai vonásokat azonban a következőkben: *ad hoc* (alkalmi) definíciók használatában az ideológiai szempontból első vonalbeli fogalmakra (ismét egyszer hivatkozom a *szocialista* melléknévre); álkövetkeztetések alkalmazásában (amelyekben a premisszának nincs közük a következtetésekhez); szélsőséges szóválasztásokban (ellentétes jelzők, mint *békeszerető/agresszív*, főnévi ellentétpárok, mint *héják/galambok* stb.); a személytelen vagy általános alanyú nyelvtani szerkezetek kedvelésében; és, legfőképpen, a kommunikációs csatornák elzárásában mindaz elől, amit – e zsargonban is jövevényszóval – másként gondolkodásnak hívnak.

Nyelvhasználati vétségek minden társadalomban előfordulnak. A Kádár-korszakban azonban nálunk ezek a maguk módján – minden egyéb következménytől eltekintve is – emberek elpusztításához járultak hozzá.

Bibó István

LANCELOT DE BOHÈME

Bibó Istvánt élete utolsó másfél évtizedében több, egymással távolabbról, lazán összefüggő téma foglalkoztatta; nemcsak szorosán vett politikai témák, hanem történelmi, irodalmi, filozófiai, teológiai, etikai kérdések körül forgó gondolatmenetek, egészen rövid reflexióktól a részletesebb témakörjárásokig. Ezek közül néhánynak a megírását nem szaktanulmányként, hanem laza, olykor játékos irodalmi formában tervezte, tudva, hogy nem ez a „szakmája”, s ezért mások segítségére is gondolva. E témák kidolgozása személyes körülményei miatt végül is nem történt meg, de 1971–72-ben sikerült rávennünk, hogy – legalábbis vázlat-szerűen – magnóra mondjon ezekből valamennyit. Ekkor s így keletkezett az itt közölt írás is. Végleges formába öntésére

nem volt alkalma; s a publikáció kedvéért is csak a minimálisan szükséges javításokat végeztem el. A szöveg ezért viseli magán az élőbeszéd jegyeit, ez magyarázza az ismétlődéseket s a megfogalmazás itt-ott előforduló hevenyészett-ségét is.

Hogy e filmvázlat, mint ilyen, szakszerű-e, nem tudom eldönteni. Elsősorban annak dokumentuma, hogy Bibó Istvánt A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGA megírása után negyedszázaddal is mennyire foglalkoztatta e téma, s mennyire fontosnak tartotta az e nyomorúságokkal ma is küszködő korban és térségben a békességre intő történelmi példa felmutatását.

íjf. Bibó István

A következő filmvázlat a Hunyadiak koráról szól. Nem a Hunyadiakról magukról – bár főszerepet visznek benne –, hanem a Hunyadiak *koráról*, éspedig egy nagy kelet-európai tablónak a keretében, amelyben a magyar témával *egyenrangúan* vannak jelen a cseh, osztrák, szlovák, délszláv és román témák is. Ennek megfelelően a film címadója – bár nem főhőse, de címadója – se nem Hunyadi, se nem Podjebrád, se nem Czillei, se nem Frigyes császár, hanem László király; az ő trónra lépésétől haláláig terjedő időszak a filmnek a kerete. (Ebben némileg követem Herczeg Ferencet – egyebekben nem –, aki szintén László királyból csinálta drámája névadóját.) Egyébként azonban, mint mondtam, az összes témáknak aránylag egyenrangúaknak kell lenniök; a magyar témának az az előnye van, hogy Hunyadi János pályája, amely a nándorfehérvári csatában kulminált, majd halála, utána a családfő Hunyadi László kivégeztetése, majd öccsének, Mátyásnak trónra lépése a magyar történelem egyik legizgalmasabb, drámai fordulatokban, feszültségekben és végül drámai igazságszolgáltatásban teljes, kikerekített irodalmi feldolgozásra alkalmas témasora. Ezen belül azonban semmiféle magyar szempontnak nem szabad kiugrania vagy kilógnia, egyáltalán dominálnia; nemcsak azért, mert ez csökkentené a film nemzetközi visszhangját és érdekességét, hanem azért is, mert abban az együttesben, amely egy ilyen nagy

közép-kelet-európai tablóban szerepelne, van egy személyiség, akinek a történeti igazsága ugyan nem nagyobb, mint Hunyadi Jánosé, de nagyobb, mint a legszimpatikusabbnak látszó hősé, Mátyás királyé. Ez a személy Podjebrád...

Mátyásról sokszor mondták azt, hogy a cseh háborúk igazságtalanok voltak, és végsőre céltalanok is; mások viszont ezeket azzal igazolták, hogy Mátyás a cseh királyságon keresztül a végső török leszámolást akarta elindítani. Ez így nem túl meggyőző. Mátyásról sokszor mondták azt, hogy nagy realista volt, azonban külpolitikájában igazában messze volt attól, hogy realistának lehessen nevezni. Inkább a középkori, reális tényekkel alig számoló, azokról igen közepesen informált, többé-kevésbé kalandor királyoknak a típusába tartozott, akiknek a vállalkozásai mint a nemzeti dicsőség részei szerepelnek, azonban valamennyire való értelmességük is nagymértékben kétséges.

Körülbelül a XV. századig az európai királyok közt sokan voltak, akár a mi Nagy Lajosunk, akár a francia Szent Lajos nevét említhetem e tárgyban, olyanok, akik minden mai értelemben vett politikai realizmus nélküli háborúkat folytattak, mert ebből véltek dicsőséget méríteni. Mátyás a német császári koronát akarta a cseh királyi koronán keresztül megszerezni, s ez tökéletesen kilátástalan vállalkozás volt. A németek nemhogy egy ilyen újsütetű uralkodót – mondhatnám parvenü uralkodót –, mint Mátyás, nem választottak volna meg, de hosszú történelmük alatt úgyszólván soha külföldit meg nem választottak, annyi fejedelmi választék volt Németországon belül. Aki külföldieket a nagy interregnum alatt megválasztottak: X. Alfonz kasztíliai királyt, Cornwall Richárdot, a német királyi trónt ténylegesen soha el nem foglalták, és ezek is a letűnt Hohenstaufen-dinasztia atyafiságából valók voltak.

Mátyás elképzelése tehát e tárgyban teljesen fantasztikus volt, és rá akarok mutatni egy olyan történelmi összefüggésre, amelyik a magyar történelemtanításban (miért, miért nem) teljesen elsikkadt. Tudjuk, Mátyás elhatározta, hogy a husziták elleni jogcímen keresztres hadjáratot indít a csehek ellen; és tudjuk azt, hogy Vitéz János és néhány főúr lázadást szított Mátyás ellen, be akarván hozni Kázmér lengyel herceget magyar királynak. De az, hogy ez a két dolog szorosan összefügg egymással, s hogy nemcsak mi kritizáljuk ötszáz év távlatából visszamenőleg ezt a keresztesháború-elhatározását Mátyásnak, hanem a saját korában minden józan eszű magyar vezető embernek ugyanez volt a véleménye, az pontosan ebből az összeesküvésből derült ki: tudniillik az összeesküvés akkor tört ki, amikor Mátyás közzétette azt a szándékát, hogy ezt a keresztres háborút a csehek ellen meg akarja indítani. Minden magyar vezető lebeszélte, élükön Vitéz Jánossal, aki érsek létére nem pártolta az eretnekek elleni keresztres háborút, és aki kétségbeesett leveleket írt az olmtüzi érsekhez, hogy tegyenek engedményeket az isten szent szerelmére a pápának, hogy Mátyásnak ez a jogcíme a keresztres hadjáratra megszűnjön. Miután pedig ezek a kísérletek sikertelenek maradtak, azután következett Vitéz Jánosnak és társainak összeesküvése, amely többek között az érseknek Mátyás által való tetteleges bántalmazását vonta maga után, továbbá Janus Pannoniusszal való szakítását és annak korai, nyomorúságos halálát.

Mindezt csak azért mondtam el, hogy megfelelő perspektívába kerüljenek a végső tanulságot kimondó három szereplőnek a szavai. Frigyes császár a hatalom, Mátyás király a dicsőség, Podjebrád pedig a béke, az alkotó béke alakjaként szerepel. Ez volna a film tanulsága, megfelelően a Mátyás király cseh háborúinak előbb vázolt megítéléséhez, amiről persze a filmben nem esik szó. Ez fogja később alátámasztani

a történelmileg valószínűleg hiteles nagy Podjebrád-beszélgetést Mátyással, utóbbinak trónra lépése előtt.

Ennyit a vázlat nagy vonalakban való koncepciójáról. A másik döntő dolog – noha nem tudom, hogy technikailag ez hogyan lehetséges –, de előttem egy kifejezetten többnyelvű film lebegett, mégpedig nemcsak úgy, hogy ezt a filmet több nyelven lehet szinkronizálni, hanem úgy, hogy ezt a filmet egyszerre több nyelvre volna érdemes fölvenni. Olyan emberek szerepelnek benne, akik különböző anyanyelvűek voltak, több nyelven beszéltek, és egymással a történelem folyamán majdnem bizonyosan valamelyik nyelven közvetlenül. A filmet úgy képzelem el – lehet, hogy technikailag óriási módon megnehezül, mindenesetre az ötletet közhírré adom –, hogy például Hunyadi Jánost egy olyan ember játssza, aki jól beszél magyarul, jól beszél esetleg szükség esetén szerbül vagy románul, törve beszél németül és csehül. Most, mikor Hunyadi János és Podjebrád beszélgetnek, akkor lehetne csinálni egy olyan felvételt, ahol Hunyadi jól, Podjebrád pedig törve beszél magyarul, és csinálni egy olyan felvételt, ahol Podjebrád jól és Hunyadi törve beszél csehül. Pontosabban: a magyar szereplők sose beszélnek még törve sem csehül, hanem szlovákul.

Kitérésként megjegyzem, hogy ha hozzájutok, szeretnék írni egy kommentárt ahhoz a tényhez, hogy az északi felvidéki – mai szóval szlovákiai – magyar nemesség szlovák anyanyelvű volt, hiszen még 1790-ben is, mikor nemcsak szó esett a magyar államnyelvről – amit ők, szemben a horvátokkal, melegen támogattak –, hanem meg is szavazták, hozzátették, hogy haladékat kérnek a magyar nyelv megtanulására. Valószínű, hogy a magyar történelem egész folyamán az országgyűlésekben egybegyűlt magyar nemességnek a magyar nyelv után a leghasználatosabb nyelve a szlovák volt, és feltehető, hogy magyar vezetők között – főleg, akinek még északon is voltak birtokai – általános volt a szlovák nyelv ismerete.

Megjegyzem, Mátyásnál is, Rákóczinál is első helyen van jegyezve, hogy csehül tudtak; és nagyon lehetséges, hogy a csehet azért tanulták meg könnyen, ha kellett – mert szlovákul tudtak; hiszen a magyar országgyűléseken vagy hasonló helyeken nehezen boldogultak volna csak magyarral vagy akár csak latinnal.

Czillei feltehető többnyelvűségéről majd a maga helyén külön fogok beszélni.

Ezek után kezdődjek a vázlat, amely szól László magyar és cseh királyról; arról a királyról, aki csecsemőkorban lett király, ténylegesen összesen öt évig uralkodott, nem volt része uralkodása alatt sem igazi hatalomban, sem igazi dicsőségben, sem igazi békében. A királyi tudományok közül egyedül a tettetés tudományát ismerte, de azt nagyon. Ez történelmi forrásokból eredő megállapítás.

A film egy nagyon távoli és váratlanul tűnő helyszínen kezdődik: Franciaországban. Franciaországban, egy kocsmában, ahol Villon elszavalja először a régi idők hölgyeiről szóló híres szép versét – ez a szebbik és ismertebbik –, majd a régi idők lovagjairól szóló párhuzamos versét, amely kevésbé szép és kevésbé ismert, de a mi szempontunkból nagyon fontos. Valamikor a harmincas években egy jelentős magyar-francia filológus – talán Eckhardt Sándor – írt erről a versről, megállapítván magyar történelmi vonatkozásait. A felsorolt lovagok között, akik eltűntek, és kérdezzük, hogy mi lett velük, föl van sorolva a következő két személy: „Lancelot le roy de Behaigne... et son tayan.” Ki ez a Lancelot de Behaigne? Ez nem más, mint V. László király, akinek a neve nyugatra – éppúgy, mint nápolyi Lászlóé, akit szintén Lancelot király néven emlegetnek a nápolyi francia krónikákban – a maga magyaros formá-

jában terjedt el, hiszen Vladisláv királyból nem lett volna Lancelot, de Lászlóból francia fül számára könnyedén lehet Lancelot. Behaigne nem más, mint mai franciasággal Bohème, azaz Bohémia: Csehország. Lancelot de Behaigne – esetleg ez lehetne a film címe is – tehát csehországi László király. És mit jelent a „tayon”? Amint egy szótárból megtudtam: nagybácsi. Ki lehet ez a nagybácsi? Aligha más, mint Czillei Ulrik, akinek drámai halála valószínűleg az akkori európai hírforrásoknak, hírközléseknek, információknak egyik izgalmas témája volt, mely valószínűleg többszörös ferdítések útján jutott el Franciaországba. Az említett cikk azt is megírta, hogy ez a téma azért volt érdekes Franciaországban, mert V. László leánykérő követséget küldött a francia udvarba, amely valamelyik vidéki városban lakomázott az udvarral, ahol különböző francia és magyar lovagok teljesen franciás lovagi stílusban a jelen lévő hölgyek iránt tettek nagystílusú fogadalmakat keresztes háborúra és más egyéb hatásos lovagias gesztusokra, és miközben ez a küldöttség a francia vendéglátókkal együtt ült, akkor érkezett meg László király halálának a híre. Mire a városban az utcagyerekek kiabáltak, hogy meghalt Lancelot király, meghalt Lancelot király, és az egész ünneplő társaság gyászt öltött, úgy folytatta a lakomázást tovább. Az indító keret tehát az, hogy Villon ebben a kocsmában elmondja ezt a balladát, és akkor valaki – talán egy kisebb asztaltársaságon belül – fölveti azt a kérdést, ki a csuda ez a Lancelot de Behaigne. Erre lehet egy kis tréfás torzító tükröt odatartani: sorra jelentkeznek különböző emberek azzal, hogy ők tudják, ki ez a Lancelot de Behaigne és a nagybátyja. Jön egy, aki tudja, hogy a török elleni harcban esett el; jön egy másik – nyilvánvalóan valami francia, albigensféleség –, aki elmondja, hogy ez a László király a nagyapjával, Zsigmonddal együtt kegyetlenül üldözte a tiszta hitnek a követőit, és ennek büntetésekként halt meg. És jön egy, aki aránylag megközelítőleg az igazságot mondja el. Ezt nagyon szépen ki lehet játszani különböző variációkban, például vad dolgokat is belevenni: belekeverni Czillei Ulriknak a törökkel való sógorságát, amire még kitérünk, azaz hogy azért ölték meg, mert a törökkel cimborált, s mindenféle ilyen gyermekes dolgot, ami akkor Franciaországban kószta történetként erről kerenghetett; és ezek után, miután ezeket a vad európai kószá híreket kicsit áttekintettük, kezdődik a való történet.

Az indítás pillanatában annyit már ezekből a beszélgetésekből megtudunk, hogy gyerekkorában koronázták meg, volt neki egy gyámféle nagybátyja, tizenhárom éves korában foglalta el a trónt, és tizennyolc éves korában már meg is halt.

Az igazi történet tulajdonképpen 1453-ban kell hogy elkezdődjék, mikor László király elfoglalta a trónt; de előzőleg rövid tablóképek formájában át kell szaladni a korábbi eseményeken. Meg lehet mutatni a László koronázását, amely ténylegesen úgy történt, hogy Székesfehérváron Czillei Ulrik tartotta az ölében, ő csinálta meg a négy vágást a lovon, az ő ölében volt a csecsemő, amikor a koronát a fejére tették – mindent röviden. Lehet pillanatképet mutatni a korona izgalmas ellopásáról; lehet egy kicsit hosszabb képet mutatni Ulászló királyról, főleg pedig a várnai csatáról, az Ulászló haláláról. Ez adná tudniillik ennek az egész történetnek a többi pontokon egyébként hiányzó lengyel vonatkozását. Lehetne valamit mutatni a Hunyadi János kormányzóságáról, és jelezni kell a Podjebrád és a Hunyadi párhuzamos kormányzóságát, pontosabban azt, hogy Podjebrád lesz a kormányzó Csehországban; ott a huszitizmus állását, amely ekkor a konszolidált és a pápasággal úgy-ahogy kibékült kelyhes mozgalom formájában volt uralmon. Jelezni kell a Bécsben, Frigyes császár gyám-

sága alatt élő László királynak – mert ekkor még nem Czillei Ulrik gyámkodik felette – sivár és szomorú fiatalságát, Frigyes ridegségét és fukarságát, mindezt pár rövid jelenetben; majd pedig érzékeltetni azt, hogy mindhárom országban immár trónra akarják ültetni a fiatal királyt. Bécsben formális lázadás tör ki a fukar és rideg és barátságtalan Frigyes ellen, hogy adja ki a királyt az országok rendjeinek, hogy az átvehesse az uralkodást.

A bécsi lázadásnak van egy bizonyos Eizinger (Ulrich) nevű jelentős főúr vezetője – ezt egy osztrák történésszel kellene megbeszélni, hogy ebből mi érdekeset lehetne belevenni a történetbe, mert a továbbiakban Eizingernek szerepe nincsen – lényegileg egy olyan helyzet alakul ki, hogy noha Hunyadi és Podjebrád is megszűnik kormányzó lenni, gyakorlatilag Prágában Podjebrád, Budán Hunyadi, Bécsben pedig Czillei Ulrik uralkodik V. László helyett.

Ezeket a rövid tablókat évszámokkal kellene jelölni, jelezve az idő múlását, s ezek után kellene rátérni a történet igazi kezdetére: 1453-ra. Ez az a pillanat, amikor a bécsi lázadás kitör, amikor feltehetőleg Hunyadi is, Podjebrád is – nem tudom, hogy a történet hiteles-e – megérkeznek Bécsbe, hogy Czillei Ulrikkal együtt hármásban átvegyék a királyt a morgó, de kínjában engedni kénytelen Frigyes császártól.

A László király átadásában föltétlenül megjelenítenék két történetileg hiteles epizódot: az egyik az, hogy a lázongó bécsiek az utcán valamilyen módon előtalálták Lászlónak a nénjét, az akkor kb. tizenhat éves Erzsébetet, fölállították egy dobogóra, és Frigyes elleni lázító beszédek kíséretében mutatták be a körülálló bámész népnek: egy királylányt így öltöztet ez a fukar, zsugori király, akármelyik bécsi gazdagabb polgárlány díszesebben van öltözve, mint ez a szegény királykisasszony. Ez egyben mutatja azt is, hogy egy XV. századi bécsi lázongást nem lehet mai értelemben vett társadalmi megmozdulásnak tekinteni. A bécsi polgárok, bár elvárták a királytól, hogy a pénzt ne vigye ki az országból – azt is elvárták, hogy a pénzt, azt költse, és királyhoz illő luxust fejtsen ki a bécsi kalmárok, kereskedők, polgárok, iparosok és az összes tőlük függő embereknek a nagyobb öröme: tehát a legnagyobb botrány volt, hogy egy királylányt úgy öltöztessenek, ahogy Frigyes ezt az Erzsébetet öltöztette, aki később Kázmér lengyel királynak lett a felesége, és számtalan Jagellóknak, köztük Ulászló magyar királynak is az anyja.

A másik hiteles történeti adat az uralkodást átvevő László ünnepélyes bécsi üdvözlése, illetve bevonulása – az helyben volt, de hát hogy honnan hová vonultak, meg kell majd rendezni. Bevonulásának egyik epizódja úgy szól, hogy a bécsi utcai nők díszes, tökéletesen átlátszó – leplek alatt meztelenül –, tehát meztelenség fölötti tökéletesen átlátszó leplekben ünnepélyesen ott voltak a Lászlót fogadó együttesben – egyrészt a filmnek egy csemegéje lehet, másrészt pedig adalék a XV–XVI. századi nyilvános dekoratív meztelenedés történetéhez, főleg pedig adalék ahhoz a korrumpáláshoz, amit Czillei Ulrik ezzel kapcsolatban kezd el V. Lászlón; mindjárt meglátjuk, hogyan.

Ugyanekkor esedékes, hogy V. László párbeszédszerűen szembetalálkozzék – nyilván Czilleivel már azelőtt is találkozott, de most talán először találkozik Hunyadival és Podjebráddal – azzal a három emberrel, akik lényegileg egész életének a folyamatát meghatározzák, és ettől a három embertől megkapja azokat a teljesen ellentétes indíttatásokat, amelyek között az ő királyi pályája végül is zátonyra fut, és sehová se vezet. Czillei kifejti neki, hogy most már ő király, és kedve szerint rendelhet magához ilyen kellemes öltözékű hölgyeket; ezt a témát tovább is lehet mélyíteni, hogy mi-

lyen formában prezentálja Czillei azt a tervét, amely lényegileg László királynak az erkölcsi züllesztésére irányul. Hogy miért teszi ezt Czillei, arra majd Czillei személyével kapcsolatban rátérünk.

Hunyadi János természetesen a török elleni háborúnak a fontosságát ecseteli előtte. Nem sok szóval, de a maga egyszerű megjelenésével is. Podjebrád pedig a keresztény hit megtisztítását, az európai uralkodók közötti béke létrehozását és a pápai, egyházi visszaéléseknek a megszüntetését köti a lelkére. Ezt a témát szintén cseh történezzsel kellene megfelelően elmélyíteni annak a pillanatnak a problémáival. – Mindenesetre vigyázni kell arra, hogy a huszitakérdésnek a mélysége megmaradjon. Ebben a pillanatban a nagy huszita reformkövetelések között már csak elég kevés és szerény volt az, ami vívmányként megmaradt: tulajdonképpen csak a két szín alatti áldozás, az úrvacsora. (Innen a kelyhes elnevezés.) Nyilvánvalóan itt nem erre kell a hangsúlyt helyezni, hanem az egyház belső erkölcsi megtisztulásának a követelésére. Hogy ezt milyen mértékben lehet a Podjebrád szájába adni, ahhoz cseh történezzekkel kellene értekeznünk.

Tulajdonképpen azt kellene még érzékeltetni, hogy László egyrészt mint nagy tettető mindezekkel szemben a legteljesebb buzgalmat és megértést mutatja, ugyanakkor ténylegesen is hat rá minden, és minden irányban akarna valami jót; ezek azonban az alapjában akarategyenge és igazi nagy elhatározásokra képtelen egyéniségén végül is megtörnek.

Ugyanakkor két másik párhuzamos vonala is van ennek az 1453-as cselekménynek. Az egyik az, hogy ez az az időszak, amikor Konstantinápoly ostroma folyik. Ez nagyon lényeges, mert ez a legfőbb előzménye Nándorfehérvár ostromának – úgyhogy valamiképpen úgy képzelem, hogy miközben a bécsi eseménysor folyik, időközben egész rövid pillanatképek, tablók formájában értesüljünk Konstantinápoly ostromának a fokozatos és érzékelhető előrehaladásáról. Ez egyben a témának egy török aspektust is ad, akiket nem vérengző fenevadakként, de mindenesetre félelmes hódítókként kell és lehet beállítani.

A másik párhuzamos szál teljesen saját találmányom, teljesen hasból van, de egyben alkalom arra, hogy Pozsony mint színhely is szerepeljen a dologban. Ez alapjában egy gyermekes kis szerelmi történet kezdete akar lenni, amit Mátyás és Podjebrád Katalin kapcsolatához biggyesztenék hozzá. Podjebrád és Hunyadi János Pozsonyban találkoztak, és onnan mentek át Bécsbe – erre semmi történeti alap nincs, ezt csak én mondom – és a film mondaná –, és a bécsi zűrös okok miatt egyelőre otthagyták a kíséretük nem katonai részét azzal, hogy majd esetleg, ha minden szépen megy, akkor a teljes kíséret is átmege Bécsbe. Úgy, hogy Szilágyi Erzsébet és Mátyás ott vannak a Hunyadi János kíséretének az élén, és Podjebrád Katalin is ott van, és itten valamiféle tizenhárom éves kori gyermekes szerelmet szövetnék Mátyás és Podjebrád Katalin között oly módon, hogy egyik sem mondja meg, hogy kicsoda, hanem apródnak, illetve udvari hölgyecskének állítják be magukat. Így kezdődik a szerelem, amit azután hirtelen félbeszakít az, hogy Bécsben tartózkodása alatt Hunyadi János megkapja a végső hírt Konstantinápoly elestéről.

Ezt megint érzékeltetni lehet Konstantinápoly elestének az ismert drámai jeleneiteivel, ahol Jancsó Miklósnak (bár a filmet nem neki szánnám, mert nem neki való) megint alkalma volna láncra fűzött meztelen rabnőket fölvonultatnia. Egyszóval Hunyadi János hírt kap Konstantinápoly elestéről, mire lefűjja az egész tervezett bécsi nagy mulatást, és gyorsan visszarobog Pozsony felé, hogy minél hamarabb a

Délvidéken lehessen, felpakolja egész családját, és a kis kezdődő szerelem szépen félbemarad.

Közben apró jelenetekben érzékeltetni lehetne Hunyadi Jánosnak az egész balkáni világgal, elsősorban a szerb és román világgal való kapcsolatát – egy ilyen kicsi vonatkozás például az lehetne, hogy ülnek az asztalnál, és Hunyadi János mindig eltéveszti: nem katolikus módon vet keresztet, hanem görögkeleti módon, ahogy otthon valaha talán megszokta; és ezt Szilágyi Erzsébet mindig megbotránkozva igazítja helyre, hogy rendesen vesse a keresztet, ahogy a magyar királyság katolikus kormányzó-jához illik.

Az 1453-tól 56-ig, vagyis a nándorfehérvári ostromig terjedő szakaszt, ami aránylag rövid idő, lényegében a következő dolgok töltik ki. Egyrészt Hunyadi Jánosnak és Czillei Ulriknak a magyarországi főhatalomért való viaskodása – amibe beletartozik egy találkozás is, ahol is Czillei Ulrik csapdát állít Hunyadi Jánosnak, aki megneszeli a csapdát, és a vártnál sokkal nagyobb katonai kísérettel jelenik meg. Ezzel ő maga kerül olyan helyzetbe, hogy Czilleit elfogathatná, de csupán leszidja és megszegényíti.

Ebbe az időszakba tartozik Mátyás királynak a budai várban való apródoskodása. Ez nagyon jó alkalom lehetne a budai királyi udvar életének a megjelenítésére, a László király körüli kissé szabados udvari életnek a jeleneteire; és föl lehetne használni itt is, majd később is, azt a Vörösmarty-féle motívumot, melyben László király szeretője vagy szeretőinek egyike kicsit beleszeret Mátyásba. Esetleg ő tanítja meg a szerelemre, amint az Vörösmartynál látható.

Ugyanerre az időszakra esik Czillei Ulriknak a drámája – és most ideje Czillei Ulrikról beszélni.

Czillei Ulrik minden jel szerint elég sötét figura lehetett, hiszen a család maga is egy nagyon sötét család. De a szövegeknyomnak, s talán a filmnek is, ezt a családi lezármaszt érdemes nyomon követnie. Czillei Ulrik felesége annak a Brankovics szerb deszpotának a leánya, aki nőágon a régi szerb királyoknak az utóda, de már csak a deszpotna címet viseli, mint nagyobbérszt török hűbéres. Czillei Ulrik anyja egy Frangepán lány, vagyis horvát főúri család sarja; s a dolog tragikus vonatkozása az, hogy Czillei apja saját Frangepán feleségét megölette. A Czillei nagynénje Czillei Borbála, Zsigmond királynak és császárnak közismerten kicsapongó, kóbor lovagokkal összeálló, botránkos életű felesége.

Czillei Ulrik személyében tehát egy nagyon korai délszláv egység valósulna meg, mert az anyja horvát, a felesége szerb, ő meg lényegileg szlovén. A középkor folyamán a Czillei-grófság, a későbbi Stájerország déli része, mely ma Jugoszláviához tartozik, továbbá a krajnai hercegség és a karintiai hercegség nagyobb része szláv nyelvűek voltak, és pedig nemcsak úgy, hogy szláv parasztság és német lovagság, hanem úgy, hogy a lovagság is szláv nyelven beszélt. – Fogalmam sincs, hol olvastam egy történetet arról, hogy a XIV. század elején vagy a XIII. század végén egy nagy lovagi kirándulást csináltak errefelé: karintiai lovagok lementek a krajnai lovagokhoz, és ott Vénusz tiszteletére dalmokversenyt és lovagi tornákat csináltak; és mikor egy szép nagy mezőn egymással szembetalálkoztak, akkor zsvio, zsvio kiáltással üdvözölték egymást, vagyis szláv nyelvűek voltak. Czillei Ulrikról tehát a mai fogalmak szerint azt mondhatnánk, hogy szlovén volt, és bizonyosra vehetjük, hogy németül is tudott, mert hiszen, mint mindjárt látjuk, éppen német területre vonatkoztak az aspirációi, sőt szinte bizonyos az, hogy német–szlovén kettős anyanyelvű lehetett, amit egy ilyen többnyelvűségre alapozott filmen nagyon jól ki lehetne játszani.

Apósával, Brankoviccsal egyek voltak a Hunyadiak mélységes utálatában: Brankovics volt az, aki a rigómezei csata után Hunyadi Jánost elfogta, és nehezen akarta kiereszteni. Neki írta Czillei Ulrik azt a híres levelet, hogy nemsokára két olyan golyót küldök neked, aminek nagyon fogsz örülni, és ezen golyókon a Hunyadi fiúk fejét értette. (Bizonyára más hasonló dolgok is kibányászhatók és feldolgozhatók volnának itt, ha csak röviden is.)

Először is itt ezt a korai délszláv vonatkozást ki lehet játszani úgy, mint Brankovics programját, aki folyton azt szuggerálja Czilleinek, hogy ezeket az egynyelvű országokat jó lenne egyesíteni, és együtt a török ellen vonulni, mert se a magyarokra, se a németekre ebben komolyan számítani nem lehet – mondja Brankovics. Czillei ezzel szemben nem sok megértést tanúsít a korai jugoszláv gondolattal szemben, mert Czilleinek mások az álmai. Czilleinek két szép fia van; egy tíz éven aluli és egy tíz és húsz év közötti, és Czillei nagy dinasztiát akar alapítani. Ehhez pedig minden esélye megvan. V. László ugyanis, akié Alsó- és Felső-Ausztria, egészében labilis és nem túl sok energiát mutató valaki, a nagybátyja, Frigyes császár pedig, aki Stájerország, Karintia fölött uralkodik, e pillanatban gyermektelen. Úgy tudom legalábbis, hogy egyetlen fia, aki utána életben maradt, csak 1459-ben született: Miksa császár. Hogy előtte voltak-e gyermekei, azt nem tudjuk pontosan; mindenesetre ha voltak is, korán meghaltak. Czillei Ulrik tehát a Habsburg-ház közeli kihalásában reménykedik; s talán nem idegen tőle az a gondolat sem, hogy ebbe a kihalásba esetleg majd ő maga is besegít.

Történeti tény, hogy kölcsönös öröklési szerződése van Frigyes császárral Stájerországra és Karintiára nézve, amivel az ő Czillei-grófsága, ha ezt megkapná, az ötszörösére növekedne. Majdnem bizonyos, hogy kölcsönös öröklési szerződése van V. Lászlóval magával, amit ha V. László halálával megérne, akkor tulajdonképpen az egész osztrák hagyaték az ő kezébe kerülne. S majdnem bizonyos, hogy ennek birtokában ő aspirálni akar mind a cseh, mind a magyar koronára, és valószínűleg a német császári koronára is.

Ezek Czilleinek az álmai. És akkor jön a tragikus fordulat: rövid időn belül mind a két gyermeke meghal, valamikor 53 és 56 között. 56-ban, mikor ő lemegy Nándorfehérvárra, akkor már a dinasztiaalapítási reményekben tökéletesen megcsalódott és megtört ember, akiből már csak az intrikus és a sötétség maradt meg. Egy nagy, mélységes sötétség a lelkében.

Bár nagyon fontos, hogy ez a film ne a hagyományos magyar aspektusból ítélje meg az egyes embereket, de azt hiszem, hogy Czillei megmaradhat sötét figurának. Egyrészt azért, mert valószínűleg az is, másrészt pedig Czillei nem azonosul végül egyetlenegy nemzettel sem. Nem szlovén nemzeti hős, még kevésbé német; feltehetőleg tud magyarul, s a párbeszédekben nyugodtan beszélhet törve magyarul, de alapjában véve nincs a mai értelemben vett nemzeti azonosíthatósága. Majdnem bizonyos, hogy összélszláv családi kapcsolatai ellenére sem voltak benne semmiféle délszláv tervek, s mindez könnyebbé teszi azt, hogy egyben ne legyen szimpatikus figura.

Hogy ezt az időszakot 53 és 56 között mi töltsi ki Csehországban, ahhoz megint egy cseh történésszel kellene konzultálni. Megvallom, hogy e tekintetben teljesen tudatlan vagyok.

56-ban magától értetődően a nándorfehérvári ostrom a központi esemény, de ezt nem kell a kelleténél nagyobb mértékben magyar teljesítménynek feltüntetni. A nán-

dorfehérvári ostromban a legkülönbözőbb nemzetektől voltak segédc csapatok: osztrákok, csehek, nem beszélve a szerbekről, akikkel maga Brankovics jött el, ünnepélyesen kibékülve Hunyadi Jánossal. Nyilvánvalóan voltak román segédc csapatok – itt valamiképpen a Hunyadiak hunyadi színhelyén kellene valamiféle román anyagot és román nyelvű részleteket bevonni és a Hunyadiak román származását a tényeknek megfelelően – kicsit hangsúlyozva, de nem irreálisan eltúlozva, hanem nagyjából a realitásoknak megfelelően – érvényesíteni. Hogy lengyelek voltak-e e pillanatban Nándorfehérváron, azt nehéz megmondanom – se lengyelekről, se bolgárokról nem tudok.

Az osztrák és cseh csapatok elég kisszámúak voltak, de azokat hangsúlyozni kellene, és érvényre juttatni.

A nándorfehérvári csata költséges és nem könnyű dolog, de hát azt minél szebbre kellene megcsinálni. Dugovics Titusz jelenetét nem kihagyni, Dugovics Titusz horvát voltát kellőképpen hangsúlyozni, mert az egész történetben ez az alkalom, hogy a horvátok is név szerint szerepeljenek. Utána Kapisztrán szerepét előtérbe hozni. Nem elhallgatni azt, hogy Kapisztrán ugyanakkor, amikor ennek a háborúnak a halhatatlanul lelkes szervezője volt, ugyanakkor inkvizítor volt, aki egyben eretnekek után szaglászott, vagy eretnekekkel is dolga volt, de nyilván itt ezt a tevékenységét szándékosan is háttérbe szorította, mert hiszen a háború érdeke volt a legfontosabb. Nagyon erősen érvényre kell juttatni az általa összegyűjtött paraszthadaknak a jelentőségét, ugyanakkor nem elhallgatni, hogy ezek a paraszthadak Hunyadi Jánosnak segítséget, de ugyanakkor gondot is jelentettek, akiktől igyekezett a győzelem után minél gyorsabban megszabadulni, mert minden paraszthad egy parasztlázadás csíráját hordozta magában. Ezt az igazságnak megfelelően kell érzékeltetni, de ezt egy eleven témává tenni valahogyan – ez már megint csak részben történészek, részben szövegkönyvírók dolga, e tekintetben különösebb ötletem nincsen.

Hogy a Hunyadi fiúknak milyen szerepet lehet juttatni az ostromban, a tekintetben nem vagyok történelmileg tájékozott. A film szükségének az felelni meg, ha Hunyadi László ott volna az ostrom alatt, Hunyadi Mátyás feltehetőleg nem volt ott, esetleg a Szilágyi Mihállyal érkezett segédc csapatokkal volt, esetleg órá lehet kiosztani a román nyelvű csapatokkal való kapcsolatot.

Hunyadi Lászlóval kapcsolatban viszont elképzeltem egy olyan jelenetet, amelyben Hunyadi János összeáll a maga szerb és román balkáni katonáival, és kólót táncol velük. Amin Hunyadi László mint budai udvari fogalmakban élő elegáns fiatal nagyúr egy kicsit megbotránkozik. És akkor azt mondja neki Hunyadi János, hogy kevesebb okom van félni azoktól, akikkel itt Nándorfehérváron kólót táncolok, mint azoktól, akikkel te Budán palotást táncolsz. A palotás ugyan anakronizmus, de ezeket az ismert motívumokat érdemes bevonni. Erkel: Hunyadi Lászlónak az ismert motívumait – majd mindjárt rátérek, hogy hogyan.

Ez egyben utalás is Hunyadi László budai elárultatására, amit az operával egyezően semmi okunk elhagyni. A palotást nagy udvari táncvigalomhoz lehet kapcsolni.

Ezután következik Czillei Ulrik és Hunyadi László drámája. Czillei Ulrik megölését nem kell különösebben szépíteni, nem volt elegáns cselekedet; a súlyt vagy felelősséget rá lehet helyezni László túlbuzgó párthíveire, egyébként a történeti tény adva van, azt kell közölni.

Utána itt föl lehet használni a Herczeg Ferenc jeleneteit az V. László szűküléséről és némi megkönnyebbüléséről, mikor kiderül, hogy szabadon mehet. Ezután jön a

temesvári jelenet, aminek Szilágyi Erzsébet a főszereplője, aki térdre esik a király előtt, a király a tettetés magasiskoláját itt fejt ki. Ezeket szintén a történeti tényeknek megfelelően le kell játszani. Ezek mind nagy megrendezett jelenetek, a történelemben magában is.

Jön a budai utazás. Ilyen pillanatok azok, amelyekben – megfelelő korhú környezetben – az ismert motívumokat föl lehet használni. Például Czillei halálakor a „*meghalt a cselszövő*”-nek a motívuma fölcsendülhet, természetesen megfelelő – vagy korabeli, legalábbis preklasszikus, tehát régiséget szuggeráló – hangszereléssel. Ugyanígy megjelenhet Erkelnek a palotása, természetesen egy olyan táncot kellene koreografálni, amelyik valamiképpen közelebb van a XV. századhoz, mint az a palotás, amit az operában szoktak táncolni – ha ez egyáltalán lehetséges; és ugyanígy a Hunyadi László halálakor föl lehet használni a gyászindulónak megint csak régire hangszerelt dallamát, amire a magyar közönség jobban reagál.

Nem tudom, hogy Szilágyi Mihálynak az ablakból való kiugrása mennyire történeti tény – erre a Herczeg Ferenc-darabból emlékszem –, de ha történeti tény, föl lehet használni ezt is. Meg az egész Herczeg Ferencnek erre vonatkozó egész ügyes színpadi előzményjátékát.

Ez után következik V. László töprengése és Prágába menekülése. Itt gyönyörűen meg lehet eleveníteni az egész helyzetet, a vihart, amelytől az érccsatorna áradatot önt, és az érckakas Budavár magas tornyán csikorog élesen. Úgy, hogy a magyar közönségnek, anélkül hogy a film különösebb szövegeket fölvenne, eszébe juthat az Arany-versnek a hangulata. És itt, miközben ábrázolható az éjszaka aludni nem tudó és a megnyugtató sokra megnyugodni nem tudó király, itt érdemes volna a király álmában megjelentetni az ő életének a három nagy alakját, mint akik kihallgatást kérnek tőle: jön Czillei Ulrik, és kiderül, hogy halott, jön Hunyadi János, és kiderül, hogy halott, jön Podjebrád, és Podjebrád még él. Oda kell tehát elmenekülni. Ezekből az álmokképekből szülessék meg V. Lászlónak az az elhatározása, hogy Prágába menekül.

Szép udvari gályát lehet megjeleníteni, és a Dunán szép útiképeket készíteni, oda is lehet lokalizálni Vörösmarty nyomán valamiféle szerelmi jelenetet a gálya végébe zárt Mátyás és valamelyik udvari hölgy vagy udvari szerető között – nem túl szélesen, mert nem kell elrontani a kedves Mátyás–Katalin-idillnek a fontosabb szerepét.

Megérkeznek Prágába, és ott meg kell rendezni a Katalin- és Mátyás-idill folytatódását. Továbbra is abban a formában, hogy mindegyik udvari apródnak, illetve udvari hölgynek mondja magát és hiszi a másikat.

Itt megfelelő módon érzékeltetni kellene a cseh huszitizmusnak az erkölcsi tartalmait rövid eseményekkel, jelenetekkel. Vagy már előzőleg 53 és 56 között valamikor, vagy pedig most be kell mutatni a cseh huszitizmus ekkori legjelentősebb alakját: Rokycana érseket, aki, azt hiszem, prágai érsek és Podjebrádnak egy fő-fő tanácsadója volt. Mindez megint cseh történészekkel való konzultálást kíván.

Ezek után következik V. László halála, amelynek részleteiről történeti adatot semmit sem tudok. Ennek egy kicsit utána kell menni, hogy ezt hogy lehet megjeleníteni. Mindenesetre semmiféle utalást vagy valószínűséget arra jelezni, hogy Podjebrád őt megmérgezte volna, amire ténylegesen nincs semmiféle adat, nem kell a filmbe sem tenni.

V. László halálával lényegileg kilép a címadó személy; de óhatatlanul ki kell még egészíteni a filmet azzal a három eseménnyel, amely közvetlen halála után a további események sorát eldöntötte.

Ez a három esemény: Podjebrád, illetve Mátyás királlyá választása és Frigyes császár Miksa fiának a megszületése, amelyek azután a végszavakhoz is majd adalékot adnak. Először tehát le kell játszani Szilágyi Erzsébet nagy lázadását, és itt egy darabig Szilágyi Erzsébet a főszereplő. A budai királyválasztást megfelelően dramatizálni a Duna jegének a lassú befagyásával, a várban lévő urak hamis biztonságérzetét, majd megrémülését, mikor kiderül, hogy a jégen ott állnak a Hunyadi-párti köznemesek. A kiegyezést a kemény és szobormerev és politikailag hallatlanul okos Szilágyi Erzsébet és a Gara-Újlaki-párt között; majd pedig lejátszani azt a híres jelenetet, mikor Prágában a királyi ebédnél, ahol természetesen nők nincsenek, Podjebrád föláll, és azt mondja: Mátyás fiam, gyere, ülj ide mellém. Majd az ebéd végén föláll, és kupával a kezében fölköszönti Mátyást: Üdvöz légy, Mátyás, Magyarország királya – szavakkal, aki ekkor tudja meg, hogy ő lett a magyar király.

Ezután jön Podjebrád és Mátyás híres párbeszéde, lényegileg Podjebrád monológja, aki elmondja, hogy, íme, mi ketten Isten kegyelméből csodálatos módon királyokká lettünk, szükséges tehát, hogy egymásnak vessük a hátunkat, és szoros szövetségben éljünk, ezért vedd el az én lányomat, aki erre mindenképpen méltó.

Egyben itt alkalom van arra, hogy Podjebrád Mátyásnak is kifejtse, amit V. Lászlónak: a maga egyházireform-elképzeléseit, valamint azt, hogy az európai uralkodók között békét kell létrehozni és a pápa, a pápaság visszaéléseit megreformálni. Hunyadi Mátyás pedig közben folyton a cseh királyságnak a német birodalomban való helyzetét feszegeti Podjebrádnál, és arról beszél, hogy a pápával jóban kell lenni, mert az segít a török ellen, egyszóval két malomban örölnek már ekkor is.

Ezután következik egy humorosra szabott, mindkét fél részéről riadozva várt és halogatni próbált jelenet, amikor Mátyás és Katalin találkoznak, és mindegyik a másikat az udvarhölgyek, illetve az apródok között véli, várja megtalálni, és ehelyett főszereplőként találja magát egymással szemben.

Hogy ezt hogy lehet nem sablonossá vagy kedvessé tenni, az megint filmesek és szövegkönyvírók dolga.

Közbevetem még, hogy Szilágyi Erzsébet levelét a hollóval szintén egy népieslegenda-képződés anyagául szolgáló jelenetként lehetne beépíteni a történetbe.

Ezek után László király tiszteletére vagy halálának egyéves évfordulójára elmondott rekviem vagy hasonló lehet az az alkalom, amikor a megmaradt három főszereplő szólhat újra, és egyben a maga filozófiájának a végső kicsengését megadja.

A rekviem után Frigyes császár beszél valamiféle osztrák papi személlyel, miközben előhózzák neki az újszülött vagy kisgyerek Miksát, és ő régi szokása szerint az asztal fájába faragja az A E I O U című jelmondatot:

Austriae Est Imperare Orbi Universo

(vagy németül: Alles Erdreich Ist Oesterreich Unterthan)

vagyis kifejti, hogy az osztrák háznak kell a világon uralkodnia. És a pap kérdésre körülrja, hogy mi az élet célja; és Frigyes császár egyértelműen azt mondja, hogy a hatalom az élet célja. Az a hatalom, amiben ennek a szegény V. Lászlónak egész életében egy percig sem volt része.

Ezután feltűnik Mátyás király, aki Vitéz Jánossal beszélget a rekviem alkalmával, és elmondja terveit. Akkor még egyelőre a törökkel kapcsolatban, meg azt, hogy milyen hódításokat tervez; és Vitéz János gyanakodva megkérdezi, hogy mi ennek a célja, mi az életnek a célja. Mire Mátyás azt mondja, hogy a dicsőség; az, amiben ennek a nyomorult V. László királynak soha életében nem volt része.

És végül jön Podjebrád, aki Rokycana érsekkel beszél, és azt mondja, hogy most elkezd majd tollba mondani az ő nagy tervét az európai királyok békés együttéléséről. (Podjebrád György kezéből – vagy szájából – származik ugyanis az első európai – mondhatjuk így – népszövetségi terv.) És itt is fölvetődik az a kérdés, hogy mi az életnek a célja, s akkor Podjebrád megmondja, hogy a béke. – Alkotó béke (ez egy kicsit modern kifejezés) – ez az életnek a célja, amiben ennek az V. László királynak soha életében nem volt része.

Itt végződik V. László története, aki tizennyolc évig élt, és öt évig uralkodott: se hatalomban, se dicsőségben, se békességben része nem volt, és a királyi tudományok közül csak a tettetés tudományát ismerte.

Az a gyanúm, hogy egy ilyen film mérhetetlenül drága lenne. Először is csak több nemzettel való kooperációval lehet létrehozni. Először történészekkel, azután szövegkönyvírókkal kellene az egészet megalapozni. Rendkívül magas szintű értékelési szempontok szerint megcsinálni. Minden nemzetidicsőség-keresést az egésztől távol tartani. Egy nagy késő középkori, kora újkori tablónak kellene ennek lennie, érzékeltetve azt a Kelet-Közép-Európát, amely Nyugat-Európának is része volt, ugyanakkor azonban nyitása volt kelet felé is. Nemcsak a Balkán, de még a törökök felé is.

A filmnek színesnek és látványosnak kell lennie, de semmiképpen sem a Jókai-filmek és az EGRI CSILLAGOK szokványos nemzeti romantikájának a jegyében, hanem a fenti értelemben objektív és nemzetek feletti, illetve nemzetek együttesét összefogó szemléletben.

Felvetek még három apró, felhasználható epizódot: az egyik Újlaki Miklós esete, amely valószínűleg a bécsi zavargások, illetve ünnepek alatt, 53-ban történt, hogy tudniillik nem volt hajlandó a lováról leszállni Frigyes császár előtt, hanem elvágta előtte teljes gőzzel.

A második az, hogy érdemes beállítani Gara László nádort úgy, mint aki a királyságra törekszik. Ez Vörösmartynál is így van, hiszen ő a királynak éppúgy nagybátyja volt, mint Czillei, anyja, Czillei Anna révén, legfőljebb kevésbé előkelő ágon.

Végül egy harmadik adalék: valamiféle történeti könyvből értesültem arról, hogy Podjebrád és Mátyás a cseh háborúk alatt véletlenségből valamiféle szénégetőkunyhóban összetalálkoztak. Hogy ott miről beszéltek, arról valószínűleg a cseh történészek tudnának valamit mondani. Ennek a beszélgetésnek esetleges érdemi tartalmát, a Podjebrád vitaálláspontját érdemes volna beledolgozni a Mátyás trónra lépése előtti prágai nagy beszélgetésbe.

Még néhány kiegészítés az V. László-filmhez:

A Villon-féle bevezető jelenet után párhuzamosan célszerű volna két helyszínen elindítani a cselekményt: egyrészt a Frigyes ellen lázongó Bécsben és az ostromlott Konstantinápolyban.

Bécsben mindjárt kezdődhetne akár Frigyes és László valamiféle párjelenetével, amelyben kiderül László elhagyott, zárkózott, becsukódott, színlelést kiváltó rideg neveltetése; vagy pedig a mozgalmas, lázongó Bécsben esetleg az Erzsébet hercegnővel való jelenettel, akit egy illő módon gyenge kinézésű kocsiból szednek elő a lelkes polgárok, és közben Frigyest szidják fősvénységéért, mellyel se az aranyműveseket, se a szabókat, se a mészárosokat, se semmi polgárságot nem pártol a fényes udvarnál.

Közben pedig bemutatják az Erzsébet hercegnő gyenge ruházatát, kontrasztképpen a háttérben állhatna néhány fölcicomázott, butuska, kövér polgárlány, akik vihorászva fogadják az összehasonlítást, maguk sem tudván, hogy nekik a jelenet dicsőségükre válik-e, vagy komikus szerepet visznek benne.

Valahová ide jöhetne az Újlaki Miklós jelenete (akár lóról le nem szállás, akár kalap le nem vétel formájában), ahol bemutatja a császárral szembeni mérhetetlen gőg-jét. A császár megkérdezheti, hogy ugyan kicsoda ez, és akkor megmondják neki, hogy Újlaki Miklós horvát vajda.

Az Erzsébet hercegnővel való jelenet után történhetne meg a Hunyadi János vezette magyarok és a Podjebrád vezette csehek megérkezése, akiket a bécsi polgárok, mint szövetségeseiket lelkesen fogadhatnak. Kontrasztot lehet csinálni a puritánul öltözött, inkább páncélos fekete ruhás huszita csehek és a keleti pompával, cicomával kiállított magyarok, esetleg a félelmetes hírű, végleg keleti jellegű kun segédcapatok között.

Más téma: a nándorfehérvári csata előtt szélesen lehet ecsetelni a Kapisztrán által összeverbuvált paraszti hadak paraszti lelkes reménykedéseit saját helyzetük megjavítására és szabad paraszti mivolta való emelkedésükre és hasonlókra. Viszont a győzelem után minden kertelés nélkül le kell írni azt, hogy igyekeztek az egész hadjárat felelős úri vezetői – közéjük érve magát Hunyadi Jánost is – a paraszti hadakat minél gyorsabban, minél hatékonyabban hazaküldeni. Ez nem változtat a Hunyadi és Kapisztrán közötti valóban őszinte és meleg barátságon, amit szintén ecsetelni lehet.

Utassy József

DEPORTÁLT

Ballag
a dombon egy aggastyán
tábornok:

fütyöl,
dudorásztat,
azt hihetnéd,
boldog.

Kezében görbebot,
rajta nagykabát van,
szétnéz
fenségesen:

magány
a magányban.

Nincs semmije,
csak az álmok hálósákja,
s oroszra okított
egy-két tanítványa.

Ötvenkettő nyara
kitüntette falum
konok szivárvánnyal:

látlak,

mégy alatta,
kísér az erdőbe
egy szép cigánylánydal.

Pór Péter

SCHILLER: A SORS JÁTÉKA, AVAGY AZ ÉRTELEM JÁTÉKA

1788-ban, egy évvel a DON CARLOS első változatának befejezése után írta Schiller A SORS JÁTÉKA című elbeszélését. Az elbeszélés semmilyen figyelmet nem keltett; nyilván már azért sem, mert Schiller, meglehetősen különös módon, névtelenül jelentette meg. Később viszont mégis érezhető indulattal ismerte el sajátjának: „Szörnyű bűnt követett el ellenem”, írta bizalmas barátnőjének és jövőendő feleségének, Lotte von Wollzogennek, akinek fel kellett volna ismernie az író „*manírját*”, még ha az alkotás „*jelentéktelen*” is.¹ Az utókor mindenesetre csak a legszükségesebb mértékben foglalkozott a novellával: az összkiadások lakonikus kommentárral közlik, és a monográfiák röviden megemlítik.

Úgy vélem, újra kell olvasni ezt az elbeszélést, amelyet talán Schiller maga is szokatlanabbnak, rendkívülibbnek vélt, hogysesm rögtön a nevével jelentesse meg; mert, úgy gondolom, nem a hibái, hanem rendkívüli értékei miatt felejtik el.

* Az alábbi tanulmányt 1985-ben, a LESLIE BODI EMLÉKKÖNYV számára írtam, I. ANTIPODISCHE AUFKLÄRUNGEN. Frankfurt, 1987. Azóta megjelent franciául is (POÉTIQUE, 1987), legutóbb pedig tanulmánykötetemben: Peter Por: DER KÖRPER DES TURMES. ESSAYS ZUR EUROPÄISCHEN LITERATUR VON SCHILLER BIS VALÉRY (A TORONY TESTE. ÉSSZÉK AZ EURÓPAI IRODALOM KÖRÉBŐL SCHILLERTŐL VALÉRYIG). Frankfurt, 1988.

A DON CARLOS kompozíciója egészen nagyvonalú; de a cselekmény maga, az „ármány” sok helyütt erőszakolt vagy éppen illogikus – mintha azt lenne hivatott jelezni, ex negativo megjeleníteni, milyen bonyodalmakat kell az eszménynek elszenvednie egy világban, amelyben senki és semmi, sem az emberek, sem az intézmények és végső soron a szavak sem képesek az eszményt elfogadni és megélni vagy akár csak elviselni.

A rövid elbeszélésben Schiller továbblép: radikálisabban ragadja meg a konfliktust, az „ármányt” a végsőkig kiélezi, és megváltoztatja a mű szerkezetét – vagyis a világ szerkezetét.

Világos, közvetlen, kegyetlen és kétségbeesett cselekmény jeleníti meg immáron ex positivo az eszménynek, pontosabban: az észnek, az emberi történelem nemrég trónra emelt teremtőjének kétértelműségét. Schiller visszatér a theodicaea ósrégi kérdéséhez, de épp azért, hogy bármiféle pozitív választ eleve kizárjon, épp azért, hogy bebizonyítsa, a modern korban, ha a kérdést egyáltalán felteszik, csak tagadó választ lehet adni rá.² Forma és tanulság nyilvánvalóan túl világosnak és túl kegyetlennek bizonyult a világ számára, amely inkább a félresikerült művek sülyesztőjébe temette; értelmezésemben megkísérlem e téziszovella rendkívüli értékét és figyelemre méltóan időszerű jellegét kifejezni.

*

„*De nem megismerés szerint*”: Pál, a Biblia legintellektuálisabb alakja teszi e megszorítást az igazi istentapasztalat felé vezető úton; a kategorikus kételyben az ész szól, és önnön kudarcát mondja ki.³ Isten a választott népét, a szeretett népét vérig-velőig kínozza, sokaságából, „*mint a tenger fővénye*” csak egy kis „*maradék*” „*tartatik meg*” (9.27.), és ezt a „*maradékot*” is végigkergeti a földön – és ez csak az egyik példa, még ha talán a legfájdalmasabb is. Ám az egész világ úgy teremtett, hogy a jó és a rossz egymást nemcsak kizárja, hanem feltételezi is, mint ahogy csak a bűn által létezik a törvény, és aztán – talán a kegyelem. A törvény így esetleg épp a rosszban jelenik meg: „*A törvény bűn-é?*” (7.7.), és az ember esetleg azért követi a rossz kísértését, hogy a kegyelmet kihívja, „*megmaradjunk-é a bűnben, hogy a kegyelem annál nagyobb legyen?*” (6.1.). „*Távol legyen*”: az elutasító felkiáltás meggondolkozatosan gyakran tér vissza a gondolatmenet fordulópontjain; a hit retorikája legyőzi a kísértést, de amíg az ész szól, mindig újra ismétli a teremtés logikus és paradox következményeit.

Nem a világ állítólagos tökéletessége, hanem nyilvánvaló tökéletlensége miatt vall kudarcot az ész. Körkörös vívódásai végén a teremtés tautologikus és ellentétes fogalmaival Pál különösen zord paradoxont állít fel Isten, az isteni világ és bizonyára a maga megmentésére: „*Avagy nincsen-é a fazekasnak hatalma a sáron, hogy azon sárból csináljon némely edényt ékességre, némelyet pedig éktelenségre?*” (9.21.) Még a jó (később, tisztán keresztény időkben ezt úgy nevezik majd: „*summum bonum*”) kötelme sem köti az Istent, épp azért mindenható és tökéletes, mert a világ, amit teremtett, nem tökéletes. Az ész igazolja mindenben és mindennek ellenére a teremtést – de a végső igazolás paradox aktusában saját magát is megszünteti, néhány szakasszal az önhatalmú fazekasmester képe után következik a kategorikus kétely formulája: „*De nem megismerés szerint.*”

Theodicaeának, az Isten igazolásának neveztetik, ugyancsak nehézkes neologizmussal a kísérlet, mely mégiscsak értelmes teremtőt és értelmes teremtést törekedett elképzelni. Semmiféle ész nem képes megszüntetni a teremtés paradoxonát; inkább

megszünteti saját magát. Arra azonban már képes, hogy valóságos szellemi akrobatamutatvánnyal e paradoxonban egy logodicaea-világ⁴ alaptörvényét lássa és igazolja. Épp hogy a legfőbb értelem készíti az Istent arra, hogy a rossz botránnyát megengedje, „*La suprême raison l'oblige de permettre le mal*”,⁵ mert különben nem a lehető legjobb földi világot teremtette volna, hanem egy második mennyországot. Optimista tételéhez, a hit és az ész üdvözült összhangjához – „*Azzal a legelső kérdéssel kezdem, hogy a hit és az ész egybeesik*” (50.6.) – mindenesetre csak ügyyel-bajjal jut el Leibniz. Igaz, világában „*in signo rationis*”, ami egyszersmind annyit is jelent, hogy „*a természet rendje*” szerint (149. o.) „*előre megállapított harmónia*”, „*une harmonie préétablie*” (41. o.) uralkodik; igaz, Leibniz Istene „*a tiszta rend*”, „*Dieu est tout ordre*” (27. o.), akit magában is, univerzumában is leginkább mint szabályt, zenei arányt és harmóniát, mértani fegyelmet vagy éppen mint tiszta matematikát lehet felfogni (224., 263. o.): mégis, az ész csak nagyon habozó és kusza úton jut el maga teremtette harmóniájához. Ugyanazok a fogalmak: az eszköz és a cél, a causa efficiens és a causa finalis, az okszerűség általában és a szükségszerűség, magasabb szinten: a boldogság és az eszme, a tökéletesség és a tökéletesség, és megszámlálhatatlanul sokszor a központi fogalompár: a jó és a rossz újra és újra szembeállítatnak, és még ha minden alkalommal újra valamiféle harmóniába gondoltatnak is el, maga az ész labirintusi útnak érzékeli saját diadalmát (29., 66., 291. o.), és egy még keserűbb pillanatban önnön helyzetét Buridan szamarának nevezetes konfliktusához hasonlítja (131. o.).

A keserű hasonlatot Leibniz mindenesetre csak egyetlen alkalommal kockáztatta meg, és rögtön el is vetette; Nietzsche-nek viszont feltehetően tetszett a szarkasztikus kép. Az ő szellemében olvasva az ESSZÉK A THEODICAEÁRÓL pontosan az ellenkezőjét bizonyítja annak, amit kifejezni törekszik. Pál paradoxona, amelyben az analitikus ész utolsó következtetésként saját magát szünteti meg a „*nem megismerés szerint*”, hogy fenntartsa a hit egyetlen mentségét, máig is érvényes a teremtés abszurd világára. A nyakatekert gondolatmenet viszont, amelyben az ész önnön mindenhatóságát korlátozza, hogy ily módon mégis fenntarthassa önnönmaga, illetve egy értelmes Isten létezésének eszméjét, sokkal inkább azt bizonyítja, hogy a lét és a létező világ épp mint értelmes jelenség a legkevésbé igazolható.⁶

Értelem, ész, eszme abszolút kell hogy legyen, és csak abszolút lehet; sőt volt egy nagy korszak, amelyik úgy vélte, hogy csak az ész, csak a gondolat lehet abszolút. „*A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából... Sapere aude!*” „...*Csak az ember az, aki maga határozza meg céljait az ész által...*”⁷ Ez az igazi kihívás a létező isteni rend ellen: nem paradox hitvallás, és nem is korlátozott igazolás, hanem egy ellenrend felállítása, „*mindennek, ami létezik, megvannak a korlátai, de a gondolat határtalan*”.⁸ A tiszta ész tiszta sorssá lesz; és teremtménye, konstrukciója: az emberi élet nem kíván és nem is tűr el semmiféle theodicaeát. Tökéletesen és csak saját magáért áll, „*ellentétesen a természettel*”, a legnyaktörőbb fordulataiban is közönyösen bármiféle transzcendenciával szemben: „*Isten vagy ördög, egyre megy*”,⁹ mert egyetlen mértéke önnön célja, amit az ész határoz meg; soha az ember történelem nem képzelte merészebbet.

A nagy „évszázadnak”, mely ezt a merész eszmét meghirdette, a „fénye” Schiller szellemét is beragyogta, olyannyira, hogy székfoglaló előadásán a világtörténelem értelméről beszélt, és „*az ész korszakának*”¹⁰ kezdetét köszöntötte; egy megint csak felelté különös gondolatmenet ily módon a világtörténelmet tiszta „*célszerűségnek*”, valamiféle historiadicaeának láttatja, és pedig épp, mert az ész minden theodicaea-elkép-

zelést megszüntet és meghalad: „*anélkül, hogy ezt tudta volna, vagy ezt a célt kitűzte volna, minden előző korszak arra törekedett, hogy a mi emberi évszázadunkat megteremtse*” (i. m. 375–376. o.); néha ilyen könnyű elgondolni az emberi boldogságot.

Megvilágosodása vagy éppen elvakulása mindenestre csak rövid ideig tartott, és éppolyan kivételes maradt, mint valóban boldog versei. Vajon ezek közé tartozott volna-e a theodicaeáról tervezett tankölteménye is? Vagy azért nem írta meg, mert nem is a mű tanulsága volt igazán kérdéses, akármit mondott volna is ki benne, hanem mintegy önnön keletkezése és egyszersmind önnön témája: a gondolat (esztétikai) tényvé válása. „*Az a tanítóköltemény, amelyben maga a gondolat költői és az is marad, még várat magára.*”¹¹ A kurta szentencia egy nagy antik hagyomány, a felvilágosodás egész lírája és egész versepikája fölött mond ítéletet, beleértve számos saját versét is, köztük olyanokat, mint a DIE KÜNSTLER, és beleértve Voltaire tanácstalan verses meditációját a lisszaboni földrengésről (LE DÉSASTRE DE LISBONNE), vagyis a katasztrófáról, amely az ősrégi theodicaea-kérdést évszázados lappangás után a kortársak számára ismét aktuálissá tette.

Ilyen kurtán és önmagával szemben is kíméletlenül csak elvek alapján lehet ítélni. „*Hogyan is létezhetne olyan tapasztalat, amelyik egy eszme mércéjének megfelelne? Hiszen éppen abban áll az eszme sajátossága, hogy soha tapasztalat nem vág egybe vele*”, állapította meg Kant apodiktikusan a „*mérhetetlenül nagy*”, „*magasztos*” eszmének: Isten eszméjének kritikájában.¹² Ellentétben egyszeri és boldog látomásával a világtörténelem menetéről, Schiller elfogadta az elvi kételyt, és az esztétikától a botanikáig minden lehető alkalommal elismételte. „*Az ész túl kevéssé van alkotásaiban tekintettel az érzéki világ határaitra, s a gondolatot mindig tovább hajtja, mint amennyire a tapasztalat követni tudja*”,¹³ így a poétikai traktátusban; és még a nevezetes beszélgetésben (amikor éppen kibékültek) sem tudta megállni, hogy Goethét helyre ne igazítsa, mondván, hogy az „*ősnövény*” nem „*tapasztalat*”, hanem „*eszme*”. Pedig ha létezik valamiféle földi theodicaea, úgy csak ez: az ész-érték tetté válása, formává válása, növénné válása, a szép, amelyik nem csupán imperatív eszme, hanem tapasztalat.¹⁴ Posa hangszerelésében úgy hangzik: „*Szeretem az emberiséget.*” „*Századunk / Nem érett meg eszményeimre. Én / Az eljövendők polgára vagyok.*” „*Ó, legyen / Szemünkben az öröknek és igaznak / Példája [...] Adja meg nekünk / A gondolat szabadságát.*”¹⁵

Ennek a magasztos eszménynek, az ész legfőbb értékének, a gondolatszabadságnak a nevében Posa egy olyan világot teremt, amelyben az elemi érzelmi és morális értékek, igazság és hazugság, szabadság és intrika, érzelem és számítás, tragédia és bohózat („*Possenspiel*”, „*Bubenstück*”), szerelem és szemfényvesztés („*Gaukelspiel*”) „*Sátáni, de valóban – isteni*” módon összekuszálódnak, „*A válaszfal lehullott / A jó és rossz, igaz és hamis között?*” – kérdi megütődve és felháborodva Posa egyetlen igazi pár-alakja, a főinkvizítor.¹⁶ Posa örök szavakat talál a nagykorú emberiség legmerészebb kihívásának megfogalmazására – de közben oly ügyetlenül intrikál és esztelenül cselekszik, mintha egyszersmind minden ész-érték lehetetlenségét is megszállottan bizonyítani akarná, „*a sors széttagoltságát*”¹⁷ eszme és tapasztalat, eszmény és tett, természet és kötelesség, ember és szerep, személy és hivatás, cél és eszköz soha egybe nem vágó ketősségeiben. Önfeláldozásával, vagyis az egyetlen tettel, amire végre egyértelműen büszke: „*Ó, Carlos, milyen édes pillanat! / Milyen nagy pillanat! Elégedett / vagyok magammal*”,¹⁸ nem is törekszik már arra, hogy politikai terveit, és végképp nem arra, hogy a nagy eszményt megvalósítsa. Sokkal inkább arra, hogy paradox jelben megragadja és megtestesítse minden tett és az eszme összeegyeztethetlenségét. Posa azért ál-

dozza fel magát, hogy magára vegye a létező világ abszurd meghasonlottságát; és rá is kényszeríti a világra önnön tiszta sorsának kategóriáit, mindannyian „áldozatról” beszélnek, és mindannyian feláldozzák saját életüket és a többiek életét, de minden áldozat éppúgy értelmetlen és igazolatlan marad, mint ahogy az állandóan megidézett példa, a keresztre feszített áldozata, aki a világ bűnét magára vette – a beteljesített áldozati szertartás –, nem tanúsítja az igazságot. Fél évszázaddal később Baude-laire két kemény aforizmában foglalta össze az ész, az áldozat és az érvényét veszített theodicaea-elképzelés összefüggését. „Az Ész kultusza és a forradalom igazolja az áldozatot”, így az első, amely félreérthetetlenül visszautal a felvilágosodásra; és a második már a végletes poétikai következményt is meghatározza, a rossz poétikáját, vagyis világteremtését: „Teológia. Mi a bűnbeesés? Ha a hasznossággá lett egység, akkor Isten az, aki bűnbe esett.”¹⁹

Schiller tulajdonképpen motiválta a márki majdhogy emberen túli alakját, ha nem is úgy, mint amit Goethe motivációnak gondolt (amit aztán Goethe a Tell-dráma al-majelenete kapcsán fel is rótt neki), hanem helyzetek és konfrontációk egészen ka-landos sokaságával – amelyekben viszont Posa mindig ugyanazt mondja, lévén ő ma-ga is tragikusan alkalmatlan a szerepre, amit saját magának elgondol, tudniillik az intrikus szerepére. Posa árnyékában teremtette meg aztán A SORS JÁTÉKA című elbe-szélés hőstét, a márki alakjának figyelemre méltó tükörképét és kontrasztját. Aloysi-us von G*** alakját Schiller valóban megteremtette, megfogalmazta, koncipiálta, és motivációra nem volt szüksége: a hős teljes egészében és csak egy koncepcióért léte-zik, az eszme tiszta és közvetlen megvalósításáért a tapasztalatban, és egész világa is csak annyira létezik és olyan, ahogy ő maga megteremti. A nevezetes beszélgetésben Goethe ironikus éllel azt válaszolta Schiller ellenvetésére, ha az „ösnövény” egy „esz-me”, akkor ő, Goethe képes rá, hogy saját szemével eszmét lásson. De ha Schiller mondta volna ezt a mondatot, nem lenne sem ironikus, sem abszurd: ő valóban lát-ta az eszméket, ez volt a kiváltsága, látta az eszméket minden motiváció előtt és fe-llett, mint ahogy a hőse is megszállottan arra tör, hogy a világot az eszme képmására alkossa meg. A világ sorsának és benne a saját sorsának a koncepcióban kell igazo-lást találniuk, logodicaeává kell lenniük, a mindenható Lógosz, az Ész jegyében; igaz-olás – „de megismerés szerint”.

Aloysius von G*** nem ismeri sem Pál kínzó paradoxonát, a nem-értelem kétség-beesését, sem Leibniz szillogizmusának kényszeredett logikáját. A természettől füg-getlenül és felvilágosult kor nagy értékeinek, a szabadságnak, az egyenlőségnek, a testvériségnek a szárnyain határozottan és közvetlenül a földi tökéletességre tör, és meg is valósítja a tökéletességet. Minden mozdulat és minden szakasz hatalmasan to-vábbblendíti; alig fejeződik be egy mondat, a következő mintegy az előző vállára lép-ve halad tovább, és folytatja „meglepő gyorsasággal” és „ellenállhatatlanul” az „emel-kedést” a „magasba”, mígnem Aloysius von G*** „vágyainak végső célját” is eléri. Ez a cél a pedagógiai birodalom schilleri változata, ahol herceg és polgár örökre egyesítik „sorsukat” és „szellemüket” a közös „nevelés” és a „szenvedélyes szeretet” jegyében. A „szel-lem” diadalmaskodik, a „világ köre” (a „Zirkel” kettős értelmű: kört és társaságot jel-lent!) bevégeződik, a természet értékei és az érzelmek értékei eltűnnek az ész értékei-ben; erkölcs és esztétika egységének örök imperativusa alakot ölt, az ész teljes meg-valósulása céltudatosan és közvetlenül létrehoz egy geometrikus és esztétikai világot, vagyis a tökéletes világot.²⁰

Az elbeszélés vagy inkább a bizonyítás éles elméjű és következetes. A gyorsan felépített tökéletesség tönkremegy, és nem valamilyen rejtett hiba vagy egy előreláthatatlan baleset véletlene és szintén nem az emberi természet banalitása miatt – hanem saját jellege, a felvilágosodás dialektikája okán. Az összes rendi és nem rendi kötöttség megszűnése, az ész radikális szabadsága semmilyen más elvet nem tűr el, mint önnönmagáét. Már közös gyermekkoruk idején, így emlékszik Carlos, Posa „hidegen” viszonzta az ő „*fivéri vonzalmának*” „*ezer gyöngédségét*”; alighogy Aloysius von G*** eléri a teljességet, amire törekszik, „*bizonyos ridegség*” lesz úrrá a lényén, és megfontolkozatosan hasonlóan ahhoz, ahogy Posa az embereket kezeli, és ahogy a főinkvizítor szerint is az embereket kezelni kell, mindenkit csak annak lát és láttat, amit a számára jelentenek: „*elidegenedett eszközök*” és „*teremtmények*” egy totalitásban, amelyik önmagába zártan minden külső törvény fölé emelkedik, „*szeszély, nem pedig méltányosság*” uralkodik az ész „*körében*”.²¹

Aloysius von G*** joggal marad bizonyos „*önnön értéke*” felől, lélektan és erkölcs, még ha régebben hasznosak vagy éppen lelkesítőek voltak is, az ész radikális szabadságának birodalmában egyszerűen érdektelenné válnak. Így nem is gőg vagy butaság vakítja el, mikor nem veszi észre a galád intrikát, amelyet Martinengo „*lépésről lépésre*”, vagyis az ő hajdani szárnyalásának lapos elismérlésével előrevisz: „*az alacsony eszközök*”, „*a szégyenletes terü*” valóban „*titkok*” maradnak a számára, mivelhogy nem is léteznek, mindenesetre nem abból a „*vágyott magasságból*”, ahova a magányos Aloysius von G*** felemelkedett, hogy az eszmét megtapasztalja.

És ha az ember egyáltalán képes rá, hogy az eszmét és az eszményt megtapasztalja, úgy ez neki továbbra is osztályrészül jut. Sorsának kategóriái nem változnak: a bukásban és a bukás után is ugyanazokban az eszmékben, sőt ugyanazokban a képekben valósul meg, mint amelyeket az ifjú számára az ész konstruált. A tökéletes világban ő maga is „*tárggyá*” vált, még ha „*általános imádat és irigység*” „*tárgyává*” is; most aztán egy hamisított levelezés miatt, ami tehát valóban nem létezik, „*a legnagyobb sajnálat tárgyává süllyed alá*”. A bukás is a világ jól ismert „*körében*” („*Zirkel*”) történik, és megint csak „*meglepő gyorsasággal*”; „*herkulesi erő*” és „*eleven szellem*” hajtották fel a „*magasba*”, most „*robosztus idegekkel*” és „*erős lélekkel*” a mélybe hullást kell elszenvednie.

„*De éppen azért, mert az ábrándkergetés nem a természet kicsapongása, hanem a szabadságé, tehát magában tiszteletre méltó képességből ered, amely a végtelenségig tökéletesíthető: útja végtelen bukás egy feneketlen mélységbe, és vége csak teljes pusztulás lehet*” – ezzel a mondattal zárul az esztétikai világ „*naiv*” – természetelvű – és „*szentimentális*” – észelvű – konstrukciójának szembeállítás (i. m. 373. o.). Így kell Aloysius von G***-nek is bukásában összetéveszthetetlenül önnön szellemének alakját felismernie, és semmiképpen sem valamiféle értelmetlen szenvedélyét, a szenvedély valójában csak eszköz a sors játékában; in profundis aláhullva is abban a világban marad, amit saját maga konstruált.

Már a lefokozás jelenete is tökéletesen az ő szellemében vitetik végbe. Elveszik kardját, majd letépik rendjelét, vállszalagjait, kitüntetéseit és tollforgóját – mígnem mindentől megfosztottan marad, a „*jól ismert kör*” közepén, körülveve „*több mint fél-ezer embertől*”, akik mind „*egyetlen hang*”, „*egyellen püsszenés*” nélkül követik a jelenetet: a „*művelet*” („*Operation*”!) céltudatos, pontos és abszolút. Aztán egy „*zárt kocsi*ban”, vagyis a zártság megint csak geometrikus, de most sötét alakjában elhagyja a tökéletes operáció és az apokaliptikus csend színterét. Egy gyötrelmes tizenkét órás utazás em-

lékeztet a hajdani felemelkedés útjára, de úgy, hogy kétszeresen is végletesen pervertálja: az utazás először megint a magasba visz, de a vesztőhelyre („*Hochgericht*”), és aztán, mivel a parancs szerint csak megfélemlíteni akarják és nem kivégezni, a pincebörtön tökéletes mélységébe.

Ezt a börtönt, a cellát, amelybe két kéz leenged egy kosarat vízzel és kenyérrel, de „*anélkül, hogy egyszer is emberi arcot látna, anélkül, hogy emberi hangot hallana*”, ezt a „*hátborzongató börtönfalat*” ő maga építtette; így megfosztatik a szenvedő legelemibb érzelmétől, az önsajnálattól is. Epp amikor a legmélyebbre zuhan, akkor van leginkább a saját világában. A börtönben saját koncepcióját, saját szellemét kell felismernie: az „*elérhetetlen*” és „*elfeledett*” „*hely*”, ahova nem jut el „*meleg fénysugár*”, sem „*friss levegő*”, a totalitás alakja, méghozzá olyannyira végtelenül tökéletesített alakja, amennyire ez a „*magasban*” nem is lehetséges, de persze a negatív totalitásé; csak az ész szabadsága képes rá, hogy saját maga megsemmisítését ilyen tökéletesen elgondolja és megvalósítsa.

Aloysius von G*** túléli nyomorúságos, a minimumra, azt mondhatnánk, a radikális minimumra korlátozott létét („*egy förtelmes rémkép*”, „*egy sápadt, holteleven váz*” „*küszött elő valami zugból*”) – de csak olyan értékeknek hála, amelyeket kifejezetten megtagadott: a börtönparancsnok részvétének, akivel szemben ő korábban semmiféle részvétet nem tanúsított, és aztán a „kereszténységnek”, egy papnak, aki végre „*emberi arccal*” („*Menschenantlitz*”) jelenik meg a történetében. Az „*emberi arc*” bibliai metonímiája egyértelműen ellentéte a radikális ész embermetonímiáinak, amelyekben Aloysius von G*** dicsőségében is és bukása után is sorsát képzelet és alkotja. Céljának magasában ő maga is teljesen a kézzé változott, amelyik a világot irányítja („*minden ügyletnek, ha csak némi jelentőséggel bírt, az ő kezén kellett átmennie*”; „*minden jutalmazás az ő kezéből volt remélhető*”) – és aztán a mélyre hulltnak a világ válik „*két kézzé*”, amely rövid időre „*láthatóvá lesz*”, és aztán rögtön „*visszahúzódik*”, miután a kosarat a kenyérrel és a vízzel leengedte.

Kínjának enyhülését, azt, hogy „*emberi külalakja helyreállítatik*”, Aloysius von G*** a részvétnek és a hitnek köszönheti, vagyis az ő rendszerétől idegen értékeknek. A „*kegyelmet*”, sőt „*megváltást*” viszont szellemi testvére, a herceg mondja ki, de egyszerűen csak kimondja, minden jogi vagy erkölcsi indoklás és igazolás nélkül: ismét a szabad ész „*szeszélye*” fordítja a hősök sorsát.

Az elbeszélésnek van egy alcíme is: TÖREDÉK EGY IGAZ TÖRTÉNETBŐL. Schiller bizonyára nem filológiai gondosságból fűzte hozzá az alcímet, még ha hősét valóban létező alak, egyik távoli rokona ihlette is; hanem hogy rögtön a címben a történész tartását öltse magára, a történészt, aki az igazat írja, bármennyire valószínűtlennek látsék is az igazság, de egyszersmind kellő távolságból ír, és az igaz történet szeszélyes játékában is értelmet és parabolát keres.²² „*Igaz történet*” – Lessing és Kleist között, ahogy Fritz Martini az elbeszélő Schillert szituálta,²³ „*igaz történet*” – az emberi élet valamiféle racionális végső értelmének állítása és kétségbevonása, felépítése és megsemmisítése között.

A szuverén távolságtartással megfogalmazott epilógus teljes egészében ebben a kettősségben halad a végpont felé. A krónika húsz évet ugrik, hogy a történetet lekerítse; és az objektív tónusú mondatok olyan ellentéteket állítanak fel, amelyeket soha többé nem lehet begyógyítani vagy igazolni.

Az epilógus kezdetének változott szókinccse – „*idő*”, „*igazságosság*”, „*vágyakozás*”, „*ifjúság*”, „*haza*” – mintha azt ígérné, hogy a sorsot most egy új érték, a megbékült „*em-*

berség" vezérli majd. Ám egyszersmind minden mondat figyelmeztet rá, például egy utalással az egész vállalkozás nehézségére („végül az Idő... hőstünk ügyét is eligazította”), vagy utalással a herceg nyomorúságos állapotára („vagyakozás ébredt benne, immár a sár szélén”), és legfőként a duktus állandó lefojtásával vagy megtörésével, hogy a kibékülés pusztá gesztusa nem hozza helyre a pervertált értékeket; és annál kevésbé, mert a krónika azt is közli, hogy Aloysius von G*** „idegen hadiszolgálatban” is ugyanolyan magasra jutott, mint hajdani átszellemült lelkesültsége idején, ami újra csak kompromittálja az első felemelkedés szent értékét. A herceg nosztalgiája „iffjúságának szerette” után csodálatosan harmonizál az „elüldözött” „vágyódásával”, aki „honába” szeretne visszatérni. A kibékülés gesztusa, a „megható” és „barátságos” találkozás mégis csak rövid ideig tart, és „megtévesztő”: „de” és „mégis” a mondatokban és minden mondatban további megszorítások pusztítják el az utolsó reményt, hogy a sors a kibékülő gesztusban kibékülő értelmet nyerhet.

A két szellemtestvér közös története két kérdőjellel fejeződik be. „*Am képes volt-e visszaadni neki szívtét is, melyet megnyomorítottán, ő fosztott meg az élet örömeitől mindörökre? Visszaadhatta-e a reménység éveit?, avagy kigondolhatott-e a nyúlt aggastyán számára bármilyen boldogságot, mi csak megközelítőleg is kárpótolta volna őt ama prédálásért, melynek férjkorában esett áldozatul?*” Kétszer egymás után állítja szembe a krónika a herceg és a polgár sorsát, mind a két pontos és analitikus mondat kérdőjellel zárul; a kétely jelével a hatalom és a szenvedés, a szerencse és a balszerencse, egyként mindenféle sors értelmét és eszményét illetően.²⁴

Schiller egyetlen rövid és rendkívül szárazon előadott bekezdésben tudósít hőseinek további sorsáról, aki tizenkilenc évvel túléli a herceget. Alakja nem fordul teljesen jóra, a jó felé, hiszen Aloysius von G*** csak „kapdos” („haschen”) valamilyen „birtokának az árnya után” („Schatten eins Guts”), de nem is teljesen rosszra, a rossz felé, hiszen bizonyos „kedélyességet” mindvégig megőriz; de épp ezért nélkülöz az élete bármiféle értelmet és igazolást annak a szellemnek és eszménynek a mércéjén, amelyen megformálni törekedett.

Es ugyanígy a halála is. Schiller az elbeszéléseit mindig meglepő fordulattal, az egyiket (EINE GROSSMÜTIGE HANDLUNG) valóságos grimasszal fejezte be, kétségkívül újabb jeleként parabolikus jellegűnek, és még a STUART MARIA-dráma utolsó replikáját is idézhetnénk. Az „igaz történet” zárómondata azonban egész rendkívül élesen és kegyetlenül paradox. Aloysius von G*** annak az „erődítménynek”, nyilvánvaló metaforával annak az építménynek, annak a konstrukciónak a „parancsnoka” lesz, amelyet kiválasztott hatalma idején ő építtetett, amelyben utóbb, vérig-velőig gyötörtén ő maga is raboskodott, és amelyben továbbra is csak politikai foglyokat őriznek. Így a sors paradigmikus lehetőséget kínál neki, hogy életét egy megbocsátó és részvételi „emberségesség” jegyében kerekítse le, „minek becsét a maga kárán kellett megtanulnia”.

Majdnem azt mondanánk: távol legyen!

„...*ő azonban szigorúan és szeszélyesen bánt a rabokkal; és éppen egyikük váltotta ki dühének ama fellobbanását, mely a sárba döntötte (streckte ihn auf den Sarg) nyolcvanadik életévében.*”

A kegyetlen vég leírása mögött egy őskép áll, közvetve vagy közvetlenül, de félreismérhetetlenül: Jób halála, a halálban megvalósuló theodicaea, amely minden diadalmat és minden szenvedést a létező világ isteni jellegének végső hitében mégis és végérvényesen igazol és megdicsőít.

„*Mikor pedig ezután élt volna Jób száznegyven esztendeig, és látta volna az ő fiait és unokáit negyedig. Meghala Jób vénségben, életével megelégedvén.*”²⁵

Schiller hidegen és rendszeresen tagadja a bibliai tanítás minden részét és egészét. A megöregedett Aloysius von G*** se Istenre, se nyugalomra nem talál, az ész szelleme is elhagyja, amelynek sorsát vezérelnie kellett volna, halála pedig magányos, brutális és véletlen. A megváltás vagy a mégis lehetséges megváltás misztikus pillanata az ő sorsát nem értelmezi, nem igazolja, és végképp nem teszi apoteozissá; legvégül csak egy mondatgrimasz marad, a kolerikus halál kegyetlen és groteszk gesztusa, mindenféle theodicaea gúnyképe és tökéletes tagadása.

Schiller, úgy látszik, nem tartotta nagyon sokra az elbeszélést, az utókor pedig majdnem teljesen elfelejtette. Talán, mert esztétikai eszményére önnön százada és a közvetlenül rákövetkező kor valóban nem volt elég érett; az újabb kor azonban érzékenyebb a gondolatnak, az eszmének mint esztétikai formáló elvnek az erejére, és így az elbeszélés rendkívüli értékére is. A SORS JÁTÉKA nem motivált történet, még a klasszicizmus mértéke szerint sem az, és végképp nem olyképp, miként a szentimentalizmus és a romantika sokféleképp árnyalt novellái. Nem is igazán elbeszélés, hanem inkább parabola, közelebb KEUNER ÚR TÖRTÉNETEI-hez, mint Goethe NOVELLÁI-jához. A SORS JÁTÉKA merész, negatív és paradox parabola: tanulsága azt demonstrálja, hogy még ha a sors paradigmatikusan alakul is, semmiféle tanulsága nincs, és nem is lesz többé. Az állítólagos „igaz történet” sokkal inkább igazi logodicaea, az ész racionális konstrukciója és totális világtereintése. Minden szónak pontos értelme van, és minden szó beleillik a párhuzamok és ellentétek geometrikus értelemhálójába; a tiszta eszme céltudatosan és közvetlenül megvalósul egy formaalakzatban, a mű a koncepcióban, a Lógoszban nyeri el igazolását – s egyszersmind radikálisan kétségbe vonja a Lógosz bármiféle értékét.

Nagyvonalú konstrukciók elfedték ezt az okos és kegyetlen demonstrációt. És mégis, nehéz lenne még egy művet találni, amelyben Schiller – „de megismerés szerint” – hasonlóképp világosan és merészen fogalmazta volna meg a kihívást, amellyel az európai szellemnek Kant és Brecht között szembe kellett néznie: a nagykorúvá vált ész értékét és értéktelenségét.

Jegyzetek

1. A levelet a kritikai kiadás – SCHILLERS WERKE. XVI. Band. Weimar, 1954 – közli.

2. Mint hajdani magyar irodalomtörténész nem állom meg, hogy meg ne jegyezzem: nekem most úgy tetszik, hogy a theodicaea fogalma minden másnál evidensebben és nagyobb jelentőséggel AZ EMBER TRAGÉDIÁJA elemzésének is központi fogalma kell hogy legyen; mindenesetre nyomban megállapítva, hogy a XIX. század második felében minden valószínűség szerint Madách műve az egyetlen számottevő alkotás, amely a theodicaea kérdését nyíltan tematizálja, és pozitív választ ad rá. Vö. Hegel: ELŐADÁSOK A VILÁGTÖRTÉ-

NET FILOZÓFIÁJÁRÓL (Budapest, 1966. 746. o.) egyik legutolsó összefoglaló mondatát: „Hogy a világtörténet ez a fejlődésmenet és a szellem igazi létesülése, mialatt történelmi váltakozó színhátékokat nyújtanak – ez az igazi theodicaea, Isten igazolása a történelemben.”

A kortárs művek közül talán a forradalmak bukása után csalódott Victor Hugo hosszas vívódása a teremtés és a világ értelméről jön számításba, a CHÂTIMENTS, LA FIN DU SATAN kötetek és az elvetélt mű: LE VERSO DE LA PAGE.

3. PÁL LEVELE A RÓMABELIEKHEZ, 10.2. A központi fogalom az epignószisz.

4. Leibniz theodicaeját Cassirer nevezi logodicaeának, és az egész kísérletet nagy székeszettel tárgyalja: E. Cassirer: LEIBNIZ'S SYSTEM IN SEINEN WISSENSCHAFTLICHEN GRUNDLAGEN. Marburg an der Lahn, 1902. 473–482. o.
5. Gottfried Wilhelm Leibniz: ESSAIS DE LA THÉODICÉE. SUR LA BONTÉ DE DIEU, LA LIBERTÉ DE L'HOMME ET L'ORIGINE DU MAL. Paris, 1969. 184. o.
6. Szövegemben természetesen Nietzsche legendás mondatára utalok vissza: „mert a létezés és a világ csakis esztétikai jelenségként nyeri el örök igazolását...”; néhány oldallal korábban megnevezi a theodicaea fogalmát is: „Így igazolják az istenek az emberéletet, hogy maguk is azt élik – lám, az egyetlen kielégítő theodicaea!” Friedrich Nietzsche: A TRAGÉDIA SZÜLETÉSE. Európa, 1986. 54. és 39. o.
7. Kant: VÁLASZ A KÉRDÉSRE: MI A FELVILÁGOSODÁS? In: A VALLÁS A PUSZTA ÉSZ HATÁRAIN BELÜL ÉS MÁS ÍRÁSOK. Gondolat, 1974. 80. o., és AZ ÍTÉLŐERŐ KRITIKÁJA, 17. §. Akadémiai, 1966. 199. o.
8. Schiller: A NAIV ÉS SZENTIMENTÁLIS KÖLTÉSZETRŐL. In: Schiller VÁLOGATOTT ESZTÉTIKAI ÍRÁSAI. Magyar Helikon, 1960. 344. o.
9. Schiller: DON CARLOS, 1430. sor, Vas István fordítása. („Gott oder Teufel, gilt gleichviel.”)
10. WAS HEISST UND ZU WELCHEM ENDE STUDIERT MAN UNIVERSALGESCHICHTE? (MIT JELENT AZ EGYETEMES TÖRTÉNELEM, ÉS MI VÉGRE TANULMÁNYOZZÁK?), in: WERKE. XVII. Band. Weimar, 1970. 366. o. („beschieden”; „Licht des Jahrhunderts”).
11. Schiller: A NAIV ÉS SZENTIMENTÁLIS KÖLTÉSZETRŐL, 323. o.
12. Kant: KRITIK DER REINEN VERNUNFT. Zweites Buch, Drittes Hauptstück, Sechster Abschnitt.
13. Schiller: A NAIV ÉS SZENTIMENTÁLIS KÖLTÉSZETRŐL, 352. o.
14. Vö. Windelband: SCHILLERS TRANSCENDENTALER IDEALISMUS, in: KANT-STUDIEN, 10. 1905. 398–411. o. – Schiller és a theodicaea problémáját taglalja: G. Rohrmoser: THEODIZEE UND TRAGÖDIE IM WERK SCHILLERS, in: WIRKENDES WORT, 1959. 329–338. o.; általánosságban a korét: Wilhelm Schmidt-Biggemann: THEODIZEE UND TATSACHEN. DAS PHILOSOPHISCHE PROFIL DER DEUTSCHEN AUFKLÄRUNG. Frankfurt, 1988. – Általánosságban a kérdés egész történetére igen hasznos Walter Sparr szöveggyűjteménye: LEIDEN – ERFAHRUNG UND DENKEN. MATERIALIEN ZUM THEODIZEEPROBLEM. München, 1980.
15. Schiller: DON CARLOS, 3038.; 3078–3079., 3216–3217. sor. („Ich liebe die Menschheit.”; „Das Jahrhundert / ist meinem Ideal nicht reif. Ich liebe / Ein Bürger derer, Welche kommen werden.” „Werden Sie zum Muster / des Ewigen und Wahren [...] Geben Sie Gedankenfreiheit.”)
16. I. m. 5003.; 5203–5204. sor. („teuflich, aber wahrlich – göttlich”; „War zwischen Gut und Uebel / Und Wahr und Falsch die Scheidewand gefallen?”)
17. I. m. 720. sor. Ezen az egyetlen helyen nem követtem Vas István fordítását, aki kénytelen volt az etimológiai értelmet a kontextuális jelentés kedvéért háttérbe szorítani: „Minek a végtelenségig boncolása?”; interpretációm szempontjából azonban az előbbi értelem rendkívül fontos. („Zergliederung des Schicksals.”)
18. I. m. 4599–4601. sor. („O Karl, wie süß / wie gross ist dieser Augenblick! Ich bin / Mit mir zufrieden.”)
19. Baudelaire: MON COEUR MIS À NU, in: OEUVRES COMPLÈTES I. köt. Paris, 1975. 678.; 685. o. A két aforizmát Joseph de Maistre ihlette, és így filológiaiilag is közvetlenül visszavezethető a felvilágosodásra. („La révolution et le culte de la raison prouvent l'idée du sacrifice.”; „La Théologie. Qu'est-ce que c'est la chute? Si c'est l'unité devenue utilité, c'est Dieu qui a chuté.”) – Kötetem egy másik esszéjében megkísérletem konkrétan megragadni, mely pontokon kapcsolódik Baudelaire az értékek változásának konfliktusához, és főként, miként építi fel a jó és a rossz örökös metaforikus egységéből az újfajta költészet formarendszerét. (WIEDER EINMAL: BAUDELAIRE: CHANT D'AUTOMNE I. KONKRETE ABSTRAKT RAUM ZEIT.)
20. Vö. Hans Robert Jauss: LA PERFECTION, FASCINATION DE L'IMAGINAIRE, in: POÉTIQUE, 61. 1985. kül. 9–13. o., továbbá Schiller általános esztétikai világmához és annak hatásához Habermas könyvének megfelelő fejezeit: DER PHILOSOPHISCHE DISKURS DER MODERNE. ZWÖLF VORLESUNGEN. Frankfurt, 1985. kül. 34–65. o.
21. Vö. Schiller: A NAIV ÉS SZENTIMENTÁLIS KÖLTÉSZETRŐL, 348. és 354. o. Vö. egyrészt Posa mondatával: „Lemondok u királyról” (németül még brutálisabban: „Den König gebe ich

auf”), másrészt a főinkvizitor oktatásával: „Önnek az emberek / Csak számok, semmi más” („Menschen sind / Für sie nur Zahlen, weiter nichts”), in: DON CARLOS, 4317.; 5225–5226. sor.

22. Az elbeszélés kevésszámú kommentátora mind ezt a biográfiai vonatkozást emeli ki, és idézi Schubart leírását a börtönparancsnokról, aki a hős modelljéül szolgált volna: „Különös keveréke volt férfinak nagyságnak és gyermeket kicsinyességnek, magasztosságnak és aljasságnak, az embereket boldogító jóságnak és romboló dühnek, képes volt könyörületre és bosszúállásra, lobogó istenfélelemre és istentelen tettekre.” (Ezt a szöveget is a kritikai kiadás alapján idézem: SCHILLERS WERKE. XVI. Band. Weimar, 1954. 411. o.) Schubart abban az erődítményben raboskodott, leírása eleven és érdekes – de inkább azt bizonyítja, milyen kevéssé határozta meg Aloysius von G^{***} alakját Schiller távoli rokonának modellje. Egyes sejtések szerint Schillert Egmont döntően különböző alakja is inspirálta volna (uo.); ismét arra utalva, hogy hőséne nem életrajzi, hanem eszmei-paradigmatikus alakot kell megjelenítenie.

23. Fritz Martini: DER ERZÄHLER FRIEDRICH SCHILLER. In: SCHILLER. REDEN IM GEDENKJAHR 1959. Stuttgart, 1961. 124–146. o.

24. Vö. AZ ÖRÖMHÖZ óda állandó felkiáltó mondataival: „Milliók ti, kart a karba! / Gyűljön csók az ajkakon!” avagy: „Adóskönyvünk elenyésszen! / Béküljön meg, aki él!” avagy: „Mondjunk e szent kört bezárva / Tűz borunkra esküvést, / Híven álljuk e kötést; / Esküdünk az Ég urára.” Rónay György fordításában az interpunkciót

az eredeti szerint kissé korigáltam. („Seid umschlungen Millionen! / Diesen Kuss der ganzen Welt!”; „Unser Schuldbuch sei vernichtet! / ausgehöht die ganze Welt!”; „Schliesst den heiligen Zirkel dichter; / schwört bei diesem goldnen Wein: / Dem Gelübde treu zu sein, / schwört es bei dem Sternensrichter!”) Egyébként az 1955-ös kétkötetes Schiller-válogatásban az utolsó idézettel véget is ér az óda, feltehetően, mert felelték békülékeny záróstrófaikat („Grossmut auch dem Bösewicht”; „Allen Sündern soll vergeben” etc.) nem tartották időszerűnek. Bizarrabb, hogy ez a megcsonkított verzió nyilvánvalóan ellenőrizetlenül vándorol tovább, az 1977-es KLASSZIKUS NÉMET KÖLTŐK ANTOLOGIÁJÁ-ban a vers mindenesetre még így szerepel. Érdekes e mellé Victor Hugo NOX című versének talán legfontosabb mondatát hozzáolvasni, a szenvedélyes, de mindenesetre csak tagadó optatív kitérőt, amelyben világtörténelmi és aktuális történelmi vízióit összefoglalja: „Oh! Qu’il ne soit pas dit que pour ce misérable / Le monde en son chemin sublime a reculé! / Que Jésus et Voltaire auront en vain parlé!” (a verset 1853-ban írta). Ha a legutolsó mondatot fogalmi tartalmára csupaszítjuk, pontosan rögzíti, mi kell ahhoz, hogy a felvilágosodás után még mindig lehessen valamiféle theodicaeában reménykedni.

25. JÓB KÖNYVE, 42. 16–17. Jób történetének theodicaea-értéke messzemenőkig vitatott; esszémben azonban csak azt az értelmét veszem figyelembe, amelyre Schiller elbeszélése utal.

Friedrich Schiller

A SORS JÁTÉKA

Töredék egy igaz történetből

Márton László fordítása

Aloysius von G*** tekintélyes polgári személy sarja volt, ki *** fejedelem szolgálatában állott. A liberális nevelés révén jó korán szárba szökkenetek szerencsés géniusának csírái. Még szerfölött ifjan, de már alapos tudással fölverte lépett fejedelmekatonai szolgálatába, ki előtt nem sokáig maradt rejtve a nagyérdemű és még nagyobb reményű fiatalember. G*** az ifjúság leghőbb tüzeben lobogott, a fejedelem szintűgy; G*** élénk és vállalkozó szellemű volt, és a fejedelem, kit hasonló fából faragtak, kedvét lelte az ilyesfajta jellemekben. Mozgalmas elméjével és gazdag tudásával G***-nek nem esett nehezére, hogy átszellemítse környezetét, hogy mindama társaságot, mellyel érintkezett, valaminő egyenletes jovialitással vidítsa föl, s hogy mindazt, mi csak elébe tárulkozott, elárassza derűvel és elevenséggel; és a fejedelemnek volt érzéke hozzá, hogy nagyra becsüljön olyan erényeket, miket ő is nagymértékben a magáénak mondhatott. Mindaz, mibe csak belevágott, játszadozásait sem kivéve, magán viselte a nagyság vonását; akadályoktól nem riadt vissza, s a balsiker sem vehetett állhatatosságán diadalt. Ezen tulajdonságok értékét öregbítette parancsolói termete, hibátlan képe-mása viruló egészségnek és herkulési erőnek, mit a pezsgő szellem változatos játéka szólaltatott meg; pillantásában, járásában és egész lényében teremtett és természetes fenség mutatkozott, nemes szerénység által pallérozva. És ha a herceget elbűvölte ifjú társalkodójának szelleme, mennyivel inkább magával ragadta érzékeit a csábító külszín! Azonos életkor, jellemvonások és hajlamok harmóniája csakhamar oly viszonyt szőtt kettejük között, mely magában foglalta minden erejét a barátságnek, minden tüzet és hevét a szenvedélyes szeretetnek. G*** szállott egyik előléptetéstől a másikig; ám e külső jelek meg sem közelítették azt, mit ő a valóságban a fejedelem számára jelentett. Meglepő gyorsasággal virult föl szerencséje, melynek forrása az imádó, a szenvedélyes jó barát volt. Még be sem töltötte huszonkettedik évét, midőn oly magasságban találta magát, hol máskülönben a legszerencsésebbek is csak befejezhetik pályafutásukat. Ámde tevékeny szelleme nem sokáig henyélhetett a tétlen hiúság ölén, sem pedig megelégníni nem tudott ama nagyság csillogó uszályával, melynek lényegibb használatára elegendő bátorságot és erőt érzett magában. Míg a fejedelem az élvek holdudvara felé csapongott, az ifjú kegyenc aktákba és számvitelekbe temetkezett, és munkabíró szorgalommal szentelte magát az államügyeknek, miket végül oly pontosan és körültekintően intézett, hogy minden ügyletnek, ha csak némi jelentőséggel bírt, az ő kezén kellett átmennie. A fejedelmi kedvtelések osztályostársából csakhamar első tanácsos lőn és miniszter, ki végül magán a fejedelmen uralkodott. Hamarosan semmilyen út nem vezetett a fejedelemhez, hacsak nem őáltala. Ő döntött minden hivatalról és méltósággról; minden jutalmazás az ő kezéből volt remélhető.

G*** túl korai fiatalságában és túl gyors léptekkel jutott e magaslatra, semhogy mérséklettel élvezte volna. A magasság, hol találta magát, megszedítette becsvágyát; a szerénység elhagyta, mihelyst az ifjú vágyainak végső céljára hágott. Az alázatos hódolat, mellyel tisztelegtek előtte az ország főemberei, mindazok, kik születés, tekintély és szerencsejavarék révén annyival magasabban állottak volna fölötte, és mit ifjú létére aggastyánoktól is rendre megkapott, e hódolat mámorosan fennhéjázóvá tette; s a korlátlan hatalom folytán, minek birtokába jutott, csakhamar megfigyelhető lett lényében egy bizonyos *ridegség*, mi jellemvonásként kezdetől fogva megvolt benne, s mit szerencséjének összes változásai sem töröltek el. Nem akadt oly fáradalmas vagy nagy szívesség, mit barátai ne várhattak volna tőle; hanem ellenségeinek volt mitől reszketniök: amennyire túlságba vitte a jóindulatot egyfelől, oly kevéssé tartott mértéket a bosszúállásban. Tekintélyét nem annyira önjavára fordította, mint inkább arra, hogy boldoggá tegyen sokakat, kik neki, mint jólétök megalapozójának, hódolattal tartoztak, ám a boldogság alanyait pusztá szeszély, nem pedig méltányosság válogatta ki. Önhitt, parancsolói lénye még azok szívét is ellene fordította, kiket leginkább lekötelezett, minthogy vetélytársait és titkos irigyeit megannyi halálos ellenségévé bősztette.

Azok között, kik minden lépését a féltékenység és az irigység tekintetével fürkészték, és kik titokban immár bukásának eszközeit készítették elő, volt a fejedelem kíséretében egy piemonti gróf, név szerint *Martinengo* József, kit ártalmatlan és engedelmes kreatúrának hívén, maga G*** tolt bizalmas posztra, hogy helyettesítse őt ura mulatozásai során, mikkel ő már kezdett eltelni, és örömet váltotta őket valaminő tartalmasabb elfoglaltságra. Minthogy saját keze művének tekintette ezt az embert, kit, mihelyst eszébe jut, nyomban visszavethet a semmibe, honnét fölemelte volt, ezért felőle mind félelem, mind hála jóvoltából biztosnak érezte magát, és így elkövette ugyanazon hibát, melybe Richelieu esett, midőn átengedte XIII. Lajosnak az ifjú Le Grand-t játékszerül. Csakhogy nem lévén képes e hibát Richelieu szelleméhez méltón helyrehozni, fortélyosabb ellenséggel került szembe, mint kivel a francia miniszternek kellett megharcolnia. Martinengo ahelyett, hogy jó szerencséjében elbizakodott volna, s érezte volna jötevéjével, hogy fejére nő, ellenkezőleg, nagyon is ügyelt arra, hogy fönntartsa a függőség látszatát, és színlelt alázattal igyekezett szerencséjének előmozdítójához mind közelebb és közelebb férközni. Ugyanakkor azt sem mulasztotta el, hogy messzemenően kihasználja a helyzete kínálta lehetőséget, melynek jóvoltából gyakorta időzhetett a fejedelem körében, és az uralkodó előtt mindinkább szükségessé, mi több, nélkülözhetetlenné tette magát. Nemsokára pontosan föltérképezte a fejedelem kedélyét, kifürkészte bizalmának minden megközelítési módját, és észrevétlenül belopta magát az uralkodó kegyeibe. Mindama praktikákra, miket a lélek nemes büszkesége és természet adta magabiztossága megvetendőnek mutatott a miniszter szemében, sort kerített a talján, ki céljának elérése végett a legalantasabb eszközöktől sem riadt vissza. Tisztában lévén azzal, hogy az embernek sehol sincs inkább szüksége kalauzra és cimborára, mint a bűn ösvényén, és hogy semmi föl nem jogosít merészebb bizalmaskodásra, mint a másiknak titkolni való gyöngye pontjairól való tudomás, a hercegen fölébresztette ama szenvedélyeket, melyek mindaddig csupán szunnyadtak benne, s ez alkalmak során reá tukmálta magát, cinkos és bűntárs gyanánt. Oly kicsapongásokba rántotta a herceget, mik a lehető legkevesebb tanút és beavatottat engedik meg, s ezáltal ahhoz is hozzászoktatta, hogy oly titkokat osszon meg vele, mikből bármely harmadik személy ki volt zárva. Így aztán sikerült

a fejedelem elaljasodására leraknia saját boldogulása gyalázatos tervének alapjait, mégpedig éppen azért, mert ennek egyik lényeges eszköze volt a titkolódzás; és így elhódította a fejedelem szívét, mielőtt G*** akár álmodhatta volna, hogy abban imár valaki mással osztozik.

Nincs abban semmi csodáltnivaló, hogy e fontos változás elkerülte G*** figyelmét: túlságosan is bizonyos volt önnön becsében, semhogy egy Martinengo-féle férfiút el tudott volna képzelni vetélytársként; ez pedig volt olyan óvatos, és állt annyira résen, hogysen valaminő meggondolatlansága kiragadhatta volna ellenfelét a büszke bizonyosságból. Mi addig is már ezeket buktatott el a fejedelmi kegy sikos porondján, G***-nek is végzete lett: az, hogy elbízta magát. Nem ébresztettek benne gyanút a titkos bizalmasságok ura és Martinengo között. Nem sajnálta a feltörekvőtől ama szerencsét, mit ő maga szívből megvetett, és mi törekvéseinek sohasem volt a célja. A fejedelem barátságát azért tartotta kívánatosnak, mert az volt az egyedüli út a legfőbb hatalomhoz; és könnyelműen hagyta ledőlni maga mögött a lajtorját, mihelyst az fölvezette őt az áhított magaslatra.

Martinengo nem olyan ember volt, ki megalégedett volna efféle alárendelt szereppel. Valahány lépéssel előbbre jutott ura kegyében, annyival merészebbek lettek kívánságai, és becsvágya lassanként alaposabb kielégülést követelt. Tekintélyének növekedése minél nagyobbra hizlalta dőlyfét, annál inkább nyomasztotta őt az alázatosság mesterkéltszerepe, melyet jótevőjével szemben mindmostanáig el kellett játszania. Mivel pedig a miniszter vele szembeni viselkedése nemhogy nem vált árnyaltabbá, mint azt a fejedelem kegyeiben tett gyors előrelépés megkívánta volna, ellenkezőleg, G***-nek mintha egyenesen az állott volna szándékában, hogy Martinengo fölhorgadó büszkeségét az indulására utaló hathatós emlékeztetőkkel törje le; ezért Martinengo végül annyira terhesnek érezte e kényszeredett és ellentmondásos viszonyt, hogy komolyan elhatározta: vetélytársa megbuktatásával ennek egyszer s mindenkorra végét fogja szakasztani. Tervét a színlelés átláthatatlan fátyola mögött hosszan érlelte. Vetélytársával még nem merészelhetett nyílt összecsapásban mérkőzni; hiszen ha G*** kegyeltségének első virága már elhervadt is, mégis túl hamar csírázott, és túl mély gyökeret vert az ifjú fejedelem szívében, hogysen egyszeriben ki lehetett volna szakítani. A legcsekélyebb változás régi erejében szilárdíthatta volna meg; ezért Martinengónak volt reá gondolja, hogy a csíny, melynek véghezvitelére készül, halálos csíny legyen. Ha G*** talán veszített is a fejedelem *szeretetéből*, annál inkább erősödött a *nagyrabecsülésben*; az uralkodó, minél inkább kivonta magát a kormányzás ügyeiből, annál kevésbé tudta nélkülözni ama férfiút, ki lelkiismeretes odaadással és hűséggel iparkodott az ő hasznára lenni, akár az ország érdekei ellenére is; és amilyen kedves volt szívének mint barát valaha, most éppoly fontos volt uralkodójának miniszterként.

Hogy voltaképp miféle eszköz volt az, mellyel a talján elérte célját, ez ama kevesek titka maradt, kiket sújtott a csapás, és kik általa sújtottak. Sejtethető volt, hogy a fejedelem elé került néhány küldemény ama titkos és fölöttébb gyanús levelezésből, melyet G*** állítólag az egyik szomszédos udvarral folytatott; hogy valódiak avagy hamisak voltak-e, arról megoszlottak a vélemények. Bárhogy volt is, Martinengo szándéka félelmes mértékben vált valóra. G*** a fejedelem szemében a legháládatlanabb és legsötétebb áruló színében tűnt föl, kinek büntette olyannyira kívül esett minden kétségen, hogy az iránt sem merült föl kétely: minden külön vizsgálódás nélkül intézkedni lehet róla. Az előkészületeket Martinengo és gazdája szigorúan titkolta;

úgyhogy G***-nek halvány sejtelve sem volt a viharfelhőkről, melyek már gyülekeztek a feje fölött. Kártékony jóhiszemben ringatózott mindama borzalmas pillanatig, midőn az imádat és közirigység tárgyából a legmélyebb szánakozás tárgyává kellett süllyednie.

Amikor a döntő nap elkövetkezett, G***, szokása szerint, elment a díszszemlére. Néhány év alatt zászlósból ezredessé lépett elő, és még e rang is csupán szerény köntöse volt a miniszteri méltóságnak, melyet magáénak mondhatott, és melynek révén kimagaslott az ország főemberei közül. A díszszemle volt ama rendes alkalom, hol büszkesége találkozott az általános hódolattal, és hol egyetlen röpke óra alatt annyi fensőséget és dicsőséget élvezett, hogy a nap hátralevő fáradozásait könnyűszerrel viselhette. Ilyenkor a főrangúak sem közeledtek hozzá másként, mint tisztelettudó szerénységgel, akik pedig nem voltak bizonyosak jóindulatában, reszketve. Maga a fejedelem is visszazorítva érezhette magát vezírje mellett, ha itt időnként megjelent, mivel sokkal veszedelmesebb volt ez utóbbinak rosszállását kiváltani, mint amennyi előnnyel járt elnyerni az előbbinek barátságát. És éppen ez a térség, hol máskülönből istenként hódoltatott magának, most ez lőn lealáztatása borzasztó színhelye.

Gyanútlanul lépett a jól ismert körbe, mely a küszöbönálló eseményekről éppoly kevésbé tudva, mint ő maga, tisztelettel megnyílt előtte, parancsait várva. Kisvártatva megjelent néhány szárnysegéd kíséretében Martinengo, immár nem a simulékony, a hajbókolva mosolygó udvaronc; pimasz és pökhendi módon, miként illik a fölkapaszkodott lakájhoz, kemény és hányaveti léptekkel közeleg, fedett fővel áll meg előtte, s követeli a fejedelem nevében G***-tól a kardját. Megkapja, szótlan döbbenet pillantásától kísérve; a csupaszig pengét a földnek szegezi, reátiporva kettétöri, s a csonkot odaveti G*** lába elé. E megadott jelre két szárnysegéd G***-nek ugrik, egyikük a rendjelet vágja le melléről, másikuk azon fáradozik, hogy eltávolítsa az egyenruháról a váll-lapot és a parolit, valamint a csákóról a paszományt és a tollforgót. E szörnyű művelet közepette, mely hihetetlen gyorsasággal végbemegy, a környülálló több mint félezer ember egyetlen hangot, egyetlen pissenést sem hallat. Sápadt orcákkal, dobogó szívvel, földbe gyökerezett lábbal áll a riadt sokaság G*** körül, kinek, felöltvén e szokatlan külsőt – nevetséges, ugyanakkor döbbenetes látvány! –, oly pillanatban van része, mihez fogható majd csak a vesztőhelyen fog átélni. Ezer közül egy sem akadt volna, ki eszméletlenül össze nem rogy az első rémület súlya alatt; az ő robusztus idegrendszeré és erős lelke dacolt e rémületes állapottal, s megízleltette vele annak minden irtózatát.

Alighogy véget ér az imént mondott aktus, számtalan néző szeme láttára elvezetik a díszter legszéléig, hol zárt kocsit várja. Szótlan kézmozdulat az utasítás, hogy szálljon föl; huszárok kísérete felügyel reá. A történet híre máris elterjedt a székvárosban, mindenütt ablakok nyílnak, minden utca telve kíváncsiakkal, kik zajongva követik a menetet, és az ő nevét harsogják a gúny, a káröröm s a még inkább megszegyenítő sajnálat váltakozó hanghordozásaival. Végre szabad térséget lát körös-körül, ám itt újabb iszonyattal kell találkoznia. Lekanyarodik az országútról a kocsit, reáhajt egy ritkán használt, néptelen útra – emez út vezet a vesztőhelyhez, hová most őt, a fejedelem kimondott parancsára, lépésben viszik. Innét, miután a halálrémület minden gyötrelmét ki kellett állnia, visszakocsiznak egy másik, emberek által sűrűbben járt útra. A rekkenő hőségben felüdülés nélkül, emberi szót nem hallva, hét rettentetes órát tölt a kocsiban, mely végül napszállatkor megáll a rendeltetési helynél, a vár-börtön előtt. Eszméletlenül, élet és halál közti állapotban vonszolják ki a kocsiból (a

tizenkét órás koplalás és az égő szomjúság végül az ő félisteni természetén is erőt vett), s egy förtelmes veremben éled föl, mélyen a föld alatt. Az első dolog, mit megpillant, midőn fölnyíló szemét az új élet színhelyére veti, egy hátborzongató börtönfal, reávetülő gyér holdvilágban derengve, mely tizenkilenc ölnyi magasságból hull egy-egy hasadékon által. Silány kenyeret és egy korsó vizet lel maga mellett, fekhely gyanánt pedig egy nyaláb szalmát. Ezen állapotban időzik másnap délig, midőn a torony közepén végre föltárul egy ablak, s láthatóvá lesz két kéz, mely egy kosárban az előző napihoz hasonló táplálékot bocsát le. Szerencséjének irtózatossá változása óta most először szakad ki belőle néhány kérdés a fájdalom és a vágyódás nyomán: hogyan kerül ide?, mit vétett?! Ám főntről semmi válasz; a kezek visszahúzódnak, az ablak becsukódik. Anélkül, hogy egyszer is emberi arcot látna, anélkül, hogy emberi hangot hallana, anélkül, hogy rettentő sorsának okáról fölvilágosítást kapna, jövődjéről és múltjáról egyaránt iszonyú kétségek között hanyódván, meleg fénysugaraktól soha nem bátorítva, friss levegőtől soha nem üdítve, minden segélytől távol és az általános részvételtől elfeledve, a kárhozatnak eme helyén négyszáz és kilencven szörnyű napot számlál a nyomorúságos kenyérrel, mit napról napra délidőben szomorú egyformasággal bocsátanak le hozzá. Csakhogy ittlétének mindjárt első napjai során rájön valamire, mi nyomorúságának poharában az utolsó csepp. Fölismeri a helyet: ő maga volt az, ki alantas bosszúvágytól ösztökélve újjáépíttette néhány hónapja, hogy itt senyveszen el egy érdemdús katonatisztet, ki balszerencséjére kihívta volt az ő neheztelését. Találékony kegyetlenséggel ő maga jelölte ki annak módjait, hogyan lehetne minél kínosabb a tartózkodás e börtönben; nem is oly rég személyesen hajtatott ide, hogy szemügyre vegye az építkezést, és sürgesse befejezését. Hogy szenvedéseinek végképp ne legyen határa, úgy kell esnie, hogy ugyanazon tiszt, aki számára rendeltetett a tömlőc, egy idősebb, tiszteletré méltó ezredes, lép az erődítmény éppen akkor elhunyt parancsnokának helyébe, így hát G*** kíméletlen bosszújának áldozatából sorsának urává lesz. Elfoszlott hát a végső, bús vigasz is, az, hogy sajnálhatná magát, és hogy a sorsot, bárminő keményen bánik is vele, igaztalansággal vádolhatná. Nyomorúságának érzéki tapasztalatához tomboló önmegvetés is társult, valamint annak fájdalma, mely büszke szívekben a legnagyobb keserűség: azon ellenség irgalmától függeni, kinek ő nem irgalmazott.

Ám ez a derék ember nemes lelkű volt az alantas bosszúhoz. Emberbaráti szívére végtelen súllyal nehezedett ama szigorúság, melyet megkövetelt a fogolyra vonatkozó instructio; ám öreg katonaként hozzászokván, hogy az utasítások betűjét vakon kövesse, nem tehetett mást, mint hogy szánta a rabot. Tevékenyebb segítő nyert a szerencsétlen a helyőrségi káplánban, kit megrendítván a fogoly nyomorúsága, melyről csupán sokára és csak homályos, kusza mendemondákból szerzett tudomást, nyomban elhatározta, hogy kieszközli G*** helyzetének enyhítését. E tiszteletré méltó lelkész, kinek nevét korántsem szívesen hallgatom el, azt gondolta, hogy legméltóbban akkor látja el pásztori szolgálatát, ha azt egy szerencsétlen ember javára fordítja, kin semmi egyéb mód nincsen segíteni.

Mivel az erőd parancsnokától nem kaphatott engedelmet, hogy a rabhoz bocsátassék, így maga személyében indult a székvárosba, hogy kérését közvetlenül a fejedelem elé terjessze. Térdre borult, és irgalmat esdett az uralkodótól a boldogtalan férfiú számára, ki a kereszténység jótéteményei nélkül, miket a legelvetemültebb gonosztevők elől sem lehet elzárni, menthetetlenül odavész, és már alighanem közel jár a tébolyhoz. Követelte mindama rettenthetetlenséggel és méltósággal, mit a köteles-

ségtudás adhat, hogy szabad bejárása legyen a rabhoz, kinek ő volna gyóntatója, s kinek lelki üdvösségéért Isten előtt felelősséggel tartozik. A jó ügy, melynek érdekében szót emelt, erőt adott beszédének, s az idő múltával már valamennyire csillapodott a fejedelem haragja. Helyt adott a pap ama kérésének, hogy egy ízben szabad legyen a rabot lelki vizitációval vigasztalnia.

Az első emberi arc, mit a szerencsétlen G*** tizenhat hónap elteltével megpillantott, segítőjének arca volt. Egyetlen barátja, ki a földkerekségen élt, a balszerencsének volt köszönhető; jósorsában G*** nem találkozott effélével. A prédikátor látogatását anyagi jelenésnek látta. Nem írom le érzéseit; ám attól a naptól fogva enyhült könnyhullatása, mivel egy emberi lélek részvétkönyveit látta omolni sorsa miatt.

Irtózat fogta el a papot, midőn alászállott a halálverembe. Emberi lény után kutatót két szemével, s egy förtelmes rémkép kúszott feléje valamelyik zugból, mely inkább hasonlított vadállat rejtekére, mintsem emberi teremtmény hajlékához. Sápadt, holteleven váz, kinek orcájáról az élet minden színe távozott, melybe azonban a bánat és a kétségbeesés mély barázdákat hasított; szakálla és körme az oly hosszas elhanyagolás miatt megnőtt az utálatosságig; öltözéke a régótai használattól félig elrothadt, és a tisztálkodás teljes hiánya miatt megfertőzte maga körül a levegőt – ilyennek látta a káplán a szerencse hajdan kedvelt fiát, kinek vasegészsége mindezt kibírta! A prédikátor, a látványtól minden ízében fölzaklatva, tüstént a várnagyhoz sietett, hogy kieszközöljön a szerencsétlen számára még egy jótéteményt, mely nélkül az előbbinek mi haszna sem lett volna.

Mint hogy az előljáró ezúttal is az utasítás félre nem érthető szavaira hivatkozik, a pap nagylelkűen úgy dönt, hogy másodszor is elutazik a székvárosba, és újból a fejedelmi kegyre hagyatkozik. Kijelenti, hogy az oltáriszentség megsértése nélkül ezúttal nem szánhatja magát semminemű lelki cselekvényre a rabot illetően mindaddig, míg annak emberi külalakja helyre nem állítatik. E kérés is teljesezésbe jő; s a fogoly e naptól fogva kezdett ismét élni.

Még sok évet töltött G*** a várbörtönben, bár jóval tűrhetőbb körülmények között, midőn elvirult az új kegyenc rövid nyara, s helyébe léptek mások, kik emberségesebben gondolkodtak, avagy már nem volt rajta mit megbőszulniok. Végül, tízesztendei fogság után fölvirradt a szabadulás napja – de nem került sor bírói vizsgálatra, sem törvényes fölmentésre. Szabadságát ajándék gyanánt kapta a kegyelem kezéből; egyszersmind föl szólított, hogy mindörökre távozzék az országból.

E ponton megszakadnak értesüléseim, melyeket amúgy is csak szóbeli tudósítások alapján szedegethettem össze G*** történetéről, így hát kénytelen vagyok átlépni hűszesztendő tartamát. Ezalatt G*** előlről kezdte pályafutását, idegen hadi szolgálatban, hol végül ama korábbi csúcshoz hasonlóan fényes magaslatra hágott, melyről hazájában oly borzalmasan bukott alá. Végül az Idő, boldogtalanok barátja, ki lassan, ám óhatatlanul igazságot szolgáltat, végül hősünk ügyét is eligazította. A fejedelem fölött elmúltak a szenvedélyek éve, és amint haja szürkülni kezdett, lassan-lassan az emberség is tért hódított szívében. Vágyakozás ébredt benne, immár a sír szélén, ifjúságának szerette iránt. És hogy jóvátegye, ha lehetséges, az aggastyánnak, mit az ifjú férfi ellen vétkezett volt, baráti szóval visszahívta honába, mely után G*** szívében is fölébredt a csöndes vágyódás. Megható volt a viszontlátás, barátságos és megtévesztő a fogadtatás, mintha csak tegnap váltak volna el. A fejedelem elgondolkodó pillantással szemléli az arcot, mely annyira ismerős volt, most mégis annyira idegen; mintha számlálná a barázdákat, miket ő maga szántott rajta. Kutatva keresgélte az

aggastyán arcában az ifjúnak szeretett vonásait, de mit keresett, nem lelhetett föl. Hideg szívélyességben kényszerretek. A két szívet örökre széjjelválasztotta szégyen és félelem. A látvány, mely bűnös elhamarkodottságát idézte lelkébe, aligha esett jól a fejedelemnek! G^{***} pedig nem volt képes szeretni balszerencséjének okozóját. Mégis vigasztalódva és nyugodtan tekintett a múltba, miként rossz álomból ébredve szokás megkönnyebbülni.

G^{***} nem sok idő múlva minden korábbi méltósága teljes birtokában mutatkozott, és a fejedelem legyűrte titkolt ellenszenvét, hogy fényesen kárpótolja hajdani barátját az elmúltakért. Ám képes volt-e visszaadni neki szívet is, melyet megnyomorítván, ő fosztott meg az élet örömeitől mindörökre? Visszaadhatta-e a reménység éveit?, avagy kigondolhatott-e a nyűtt aggastyán számára bárminő boldogságot, mi csak megközelítőleg is kárpótolta volna őt ama prédálásért, melynek férfikorában esett áldozatul?

G^{***} még tizenkilenc esztendeig élvezhette életének e derűs alkonyát. Végzetek és esztendők hosszú során sem hamvadt ki szenvedélyeinek tüze, sem szellemének olymposi ragyogása nem borult el egészen. Még hetvenedik évében is kapdosott ama birtokának árnyéka után, mi húszesztendőskorában a keze között volt. Amikor meghalt, ^{***} erődítményben volt parancsnok, hol a státusfogyokat őrizték. Azt lehetne hinni, hogy emberséges volt hozzájuk, minek becsét a maga kárán kellett megtanulnia; ő azonban szigorúan és szeszélyesen bánt a rabokkal; és éppen egyikük váltotta ki dühének ama fellobbanását, mely a sírba döntötte nyolcvanadik életévében.

Bratka László

VARJAK

Több száz varjú kering, ül meg a fákon, járkál a havon, rebben fel egyesével, kis csapatokban, vagy egyszerre az egész, mind. Látok, számon tartok minden ághegyet, kúpos csórt, lapátnyi hófúvást, ahogy lerakta a szél.

Tundravidéket varázsol a képzeletem az egymásba nyíló játszótérből, beépítetlen területből. Sámánlétra a nyír, a nyár, el lehetne róluk érni a felhőkkel vasalt ég kibúvónyílását. Majd félméteres hó borít mindent, hetek óta keményen fagy. Nyolcvanhét bizonyára sokáig emlékezetes januárja.

A tél hozta be őket, de hol találunk ennivalót ezen a jól szanitált vidéken? Bár van ilyen gyár, olyan telep, és hogy nem takarítják el a hulladékot, csak akkor veszik észre, ha a munkaerőt tömeges károsodás éri, mint ahogy azt is, hogy nem zárnak jól a méregtetetők.

Ó, köszönöm, varjak, farkasordító hideg – téli természet
 –, hogy olykor talán évtizedek óta nem használt, földből
 sarjadt szavak támadnak életre bennem, és érzem azt is,
 hogy évszázak törvényszerű váltakozása párnázza ki a
 kozmosz vashidegét,
 amint idegeim feszülésével eszem rákkeltő anyaggal teli ke-
 nyerem, embertársaim közt, akik kicsiből méregtemető-
 be zárandóvá vaduló vágyakkal a hivatalban a szék szél-
 lén ülve, bólogatva mondják előre, amit majd mondanak
 nekik, aztán az utcán, egyetlen bugyuta szaváért véres-
 re verik az ártalmatlan bolondot.

Határ Győző

PÓTVENDÉG

Furcsálkodva néztünk körül a pompás régiségkereskedésben, amelynek sima képű, idősecske tulajdonosa a gyomra fölött paposan összefont kézzel követte kíváncsi tekintetünket. Ez: jó-lenne-ha-volna. Az: ingyen-se-kell. Emez: bárcsak-ne-lenne-olyan-drága. Amaz: csinoska-de-nem-a-mi-esetünk. A feleségem egy kutyát vizsgál-gatott. Hatalmas házörző újfundlandi volt, barátságosan elhevert a csérgén, de fekete leffentyűi alatt nyakroppintó állkapcsok lappangtak, s ezek az állkapcsok nem sok jót ígértek a betolakodó idegennek. Csak a szeme zománcos csillogásán lehetett ész-revenni, hogy terrakotta, és nem él.

– Valaha nagy divat volt – készségeskedett a halk szavú régiségkereskedő.

– Ne tartsuk fel az urat – szóltam oda az asszonynak –, egy kliense már mióta vár. És a háttal ülő lüszterkabátos előkelő úrra mutattam.

– *Ez?! – fogta még halkabbra a szót a boltos, tán hogy kliensét ne hozza zavarba – ez?! –*, és átvezetett a ritkaságrakaszok között, hogy elébe kerüljünk. – Nézzék meg jobban.

Hol lekaptam a szemem róla, hol ráemeltem. A feleségem átsikló tekintettel, lop-va megnézte; hanyagul s közömbösen, mintha mást mustrálna.

– Vizsgálja meg nyugodtan – biztatott a kereskedő, megint azon a gégebajos han-gon. Csak tudnám, mire véljem ezt az ájtatos suttogást. De szót fogadtam. Most, hogy szembekerültem vele, a szeme mintha megrebbent volna, ahogy idebiccentett. Regisztrálta jelenlétünket, de nyugodtan várt. Amíg bemutatják.

– Gyűjtő...?! – kérdeztem, magam is suttogva, a boltos modorában, mert már rám ragadt, és találgatni kezdtem, a műgyűjtők melyik kategóriájába soroljam a kényel-mesen terpeszkedő pirosposzsgás idegent, hogy tán óragyűjtő-e avagy kitömöttma-dár-gyűjtő, bronz- avagy dobozoltpillangó-gyűjtő.

– *Ez?! – nézett rám a boltos, pajkosan megütközést mímelve. – Nem gyűjt. Őt gyűj-tik.*

Iparkodtam palástolni meghökkenésemet, de most már tüzetes vizsgálat alá vettem az üldögélő úriembert.

– Jézusom! – kapott a szájához Kornélia, hogy kacsójával elfojtsa azt, amit már ki-mondott; ahogy régi regényekben a valóra rádöbbenni szokás.

– Úgy van, asszonyom, eltalálta – hagyta helyben megállapítását a boltos, jelentőségteljes suttozással.

Harminc-negyven körüli úr lehetett, kissé múlt századiasan öltözve – de mainap-ság, a divat elsikkadása idején ez ugyanúgy lehetett a tegnap, mint a holnap divatja; bár a minőség és a kifogástalan elegancia, amit a színösszeállítás, a szabás és az anyag sugárzott, a modern elhívtányodástól idegen volt. Barna-vörös pepitaság, dohány-barna (avagy inkább a kiszívott tajték színére emlékeztető) bokavédő, meggypiros lakkcipő; bohémes rajzú, csupa hajtóka selyembársony zakó, ingmellfodor, gyémánt-villanású kézelő, óralánc végén talizmánnal játszó-dó-bíbelődő finom ujjak; hanyagul keresztbe vetett láb. Onnan gondolom, hogy negyven felé haladóban, mert a szeme körül már megjelentek az első szarkalábak, de azért az arca huncutul üde és fiatalo-san félmosolyos: olyan ember félbefejejtett mosolya, aki túlságosan sokat tud a világról, semhogy... de elég közel jár az ifjúsághoz, hogy azért még... Impozáns magán-könyvtárra való egészsbőr fóliánsok hosszú sorát gyanítottam a szeme mögött – hogy mindazt a műveltséget, amit megemészteni érdemes, ez a kiművelt koponya már megemészttette volt. Emberismeret és béke sugárzott megvesztegető lényéből – a fi-noman öszülő, pelyhes pofapamatokból (ez megint divat) – az, hogy ismeri a gyönyör fáradalmait, az élvencek-hajhászok szilaj keserűségét az evangélium tisztasága előtt, a megbocsátás örömeit és az elősettenkedő Kísértő elkergetésének művészetét. Vi-láglátottság, elégedettség, kiterjedt, nagy hatalmú család, családi és képviselői össze-köttetések, unottas édelgések kedvesével, szájjékek találka előtt és találka után, de mér-téktartás a találkarendezésben – mely légyottok otthoni lefürdéssel, lepihenéssel és egy görög auktor olvasásával végződnek, olvasás közben el-elmélázva, melázás köz-ben bele-beleolvasva; s most a keresett világfi, a megbecsült causeur csak azért nem gyakorolja a társalgás művészetét, mert éppen az elméncség kardpengéit – élcének rettegett törét élesíti a melankólia köszörűkövén; mely fenőkö az élettapasztalat drá-gán szerzett kincse, s csak annak adatik, aki ilyen párnásan alászábot, dús, vörös plüssbársony karosszéken vesztig megülve, olyan főúri ablakon kitekintve, s olyan, sajátjának mondott erdőségeken, havasokon jártathatja meg tekintetét, amilyen fő-úri ablakokat mi közönséges halandók csak elvétve, körülvezetéses palotalátogatás-kor vehetünk tisztelettudó szemügyre, s amilyen erdei, havas magasságokban a kor tulajdonjoga nem jár.

– Melegen ajánlom – sugdosódott tovább a boltos; és megigazította a karosszék rojtja-bojtja alól hátul kikandikáló árcédulát: hogy ne lássuk.

– Mi ez? – kérdeztük Kornéliával, majdhogynem egyszerre, egy-gondolattal, affé-le összeszokott házaspár. A boltos buzgón magyarázta.

– Ez, kérem? Múlt századi. Hetvenes-nyolcvanas évek. Kutyám mindig van, azt so-kat csináltak: a félhomályban elriasztotta az ajtó előtt ólálkodó betörőt; kutyát százá-val gyártottak. Ez sokkalta ritkább. Persze az ára is, ahhoz mérten...

A kereskedő elemében volt; de nem mondta.

– Mégis: micsoda?

– És tessék megnézni, kérem. Schol pattogzás, repedés, hibátlan a zománc. Ide tes-sék lépni, nagyságos asszony, innen félprofilból... Ki mondaná, hogy nem él?

– Való igaz, ki mondaná? S nemcsak hogy él: szóra nyílik a szája, szinte hallom, amit mondana –

– Vagy ha mégse mondja – fűzte tovább Kornélia –, csak azért, hogy elharapja, visszanyelje és tapintatosan másnak engedje át a szót.

– Az úri vendég! Az ideális vendég!

– A vendég plátói ideája!

– Úgy van, uraságod fején találta a szöveget. Az, teljességgel.

– Teljességgel *mi*?!

– Pótvendég.

Elragadtatottan összefordultunk Kornéliával, és összenevettünk. Pótvendég! Pazar! A régiségkereskedő torokbajos hangján tovább magyarázta:

– Az. Pótvendég. Kiválóan alkalmas arra, hogy. Például. Ha valaki a vendégek közül lemondja. Vagy a meghívást az utolsó pillanatban nem fogadja el. Vagy elfogadja, de nem jön el. Önök csak előveszik a Pótvendéget a házi lomtárból, beviszik a társalgóba, és a hiányzó vendég helyére ültetik.

– Becipelni? Legalább egy mázsa: belesza. adunk.

– Begurítják.

– A szék is hozzá jár?

– Nemcsak hogy vele jár, de hozzá van építve, egy darab az, kérem; és az árba is. Bele van kalkulálva.

Pillantásom a Kornéliáéval találkozott. Egyet gondoltunk. Iszonyú volna. Emelgetni, mint a hullát. És honnan tudjuk, nem valami gondosan preparált hulla-e, a modern plasztik-balzsam polivinil hártya alatt. Beleborzongtunk. Amilyen goromba, ügyetlen fuserálás a plasztikon minden figurája ehhez képest, s amilyen apróra kirészletezett, pókhálóránccokig, pórusokig finoman színezett: amilyen biológiai húséggel egyénített és tökéletes ez a mienk, a Pótvendég. Csak épp hogy nem lélegzik. A boltos tovább lelkendezett (váltig csak sutto-gva):

– Gurul az, kérem, az eredeti rézgörgőkön, de még mennyire hogy gurul. Van is nagy kacagás, ha felfedezik, hogy micsoda: mindjárt megélnékül a társalgás. Gondolja el, uraságod, nagyságos asszonyom, gondolják csak el. Még ha nem is hívnak meg senkit, akkor is. Begurítják, maguk közé veszik. Időnként felé bólintanak, mosolyt váltanak, odahunyorognak, unszolják, kávéztatják, no vegyen még a süteményből. Hármásban hallgatnak zenét. A vendéglátás illúziója, teljességgel. A Pótvendég szobé varázsolhatja az életet. Tartalmasabbá. Meghittebbé.

Értő pillantást váltottunk nejemmel.

– Az ára...?!

– Azonnal mondom.

A boltos eltűnt üvegkalitkájában, hogy könyvét felütve, megkeresse a portéka árát; mi meg, a vásárlás előérzetében, kedvtelve csellengtünk körül a boltban, és izgatottan nézdelődtünk. Mint aki eltökélte – kerül, amibe kerül: a portéka az övé lesz.

Ügyet se vetettünk rá, s alig vettük észre a könnyű fogatot, sem azt, hogy mikor. Csak odagördült. Kornélia fedezte fel, és a kirakati tarkaságon kimutatva, kesztyűjével intett: ni, fiáker. Bár annak valami különös volt.

Fényes szőrű fekete jószág kapált kényesen a festett lakkrudak villájában, kocsisa pedig magasan hátul fenn trónolt a hintóforma, cirádás kalitka fölött – ajtaján a címer kulcsos-koronás, pajzsa arany. Köpenysuhogásra lettünk figyelmesek, meg arra, hogy valaki botjával leveri magáról a százados port (a boltos fel se nézett a könyvé-

ről, amelyben böngészett). Az idegen úr felállt plüssbársony székéről, s anélkül, hogy arckifejezésének nyájasságából valamit is veszített volna, teljes hosszában kinyúlt. Magasabb volt, semmint ültében gondoltuk volna.

– Jesszus! – mondta Kornélia másodszor is, de most igazán közel az ájuláshoz. Magam is beleborzongtam, amint utánaéztem a szálás alaknak az ajtó felé menet, távozóban.

Az ajtóban még megfordult, és egy utolsó oldalpillantást küldött felém – a szemem közé egyenest. Nem álltam tekintetét, velőmig hatott.

– *Csomagoltassa be.*

És elefántcsont faragású botjával felém bökött. Mosolygó fensőség, legázoló közöny.

A fátyolos mély bariton hallatára rokonszenvem kirobbanó ellenszenvre vált. Hogy majd megadom én ennek a pimasznak.

– Há! Há! Há!...

Hápoztam. (Képzeltém? Vagy csak akartam?) A boltos már ott állt az üvegkalitka ajtajában, pápaszemét a homlokára tolva.

– Megvan! Itt van! Az ára...

Elvágták a szavát.

– Nem fontos.

– Szolgálatjára. – Gégebajos-rekedtes suttogásában a meglepődésnek semmi nyoma. Kócmadzagos pápaszeme az orrára csúszik, könyvét leereszti. – Akkor mind a kettőt, gróf úr?

– Csak a fickót.

– Csak ezt az egyet.

– Jól eltalálták a fizimiskáját.

– Hatszázötvenezer, de egyedüli példány.

– Azt is csupán a fizimiskájáért; merthogy olyan ostobácska.

– Szolgálatjára.

– És küldesse a palotába.

– Meglesz, gróf úr.

Hurutos sípolással, mély legörnyedés.

Az ajtóból hüvelykujjcsettintés (egy-kettő!) – az újfundlandi feltápáskodik, és bundáját szétrázva, zománccfényesen követi gazdáját. Odakint lomha lendülettel felugrik a hintó öblébe, amely súlyától megremeg, s urával együtt elnyeli – azzal már gördül is.

A megdöbbenéstől dermedten állok: se hápogni, se köpni, se nyelni. Nem tudok. Pillanatok múlva, amikor a dermedtség már szűnőfélben volna, akkor veszem észre: dehogyis van szűnőfélben. Hogy *igazán* nem tudok hápogni. Ettől még jobban öszszedermedek. Zsibbadó agyamra érthetetlen nyomás nehezedik, s rászáll valami kristályos homály.

A mázas fénylésen keresztül már csak annyira emlékszem, hogy valami tagbaszakadt bolti tróger felkapja Kornéliámat, és a hátára penderíti. Kornélia gerendaformán elfekszik vállán, és ha a segélykiáltás a torkára fagyott is, hát a tekintetén nyoma sincs, hogy látna is velem, amíg lomhán a raktár felé menet lóbálódzva idenéz.

Valami zizegő barna göngyöleg tekeredett rám, megdöntöttek, hogy alám hurkolják a zsineget, felkaptak, s már vittek is, nem tudom, kik-merre-hova. Abban a zötyögőforma sarokban (ha az volt, de már a szekérszörgés is, mintha; már az se nekem szólt): belebámultam a belső sötétbe, ahova utoljára tettem – de nem láttam magam sehol.

Marno János

A CSELEKMÉNY – ISTEN HA EGYSZER LÁBRA KAP

(versmetszetek)

*Megelesztette a mosdóba a vizet.
De valami kiszámíthatatlan ok-
ból, a zuhany alá állt be, gyöt-
rődve várta a hideg víz megráz-
kództatását, az azonban nem jött.
(M. Lowry: VULKÁN ALATT)*

*Mégiscsak tanultam valami,
miközben Robinsont elkísértem
az éjszakába.
(L. F. Céline: UTAZÁS AZ
ÉJSZAKA MÉLYÉRE)*

robinson és az öreganyó kart
karba öltve kanyargóznak a kórházkert
sóderesén... pallos, sátorfa, karó...
robinson csuklóját dörzsöli a frottír
köntösujj – ám ez csak az emlékpróba még...
(az olvasót nem számítom) szóval a fér-
fiú egyelőre jámborul túri a több-mint-csik-
landozást, talajt fog keze a radír
kézfején, s ez az anyót is már-már meg-
engesztelné... leülni viszont egy padra
nem engedi őket a közelmúlt-esővíz

*

hátsul, a meghittség kedvéért
fejből idézem, egy kabát alatt lapul
illetve éppen hogy púposodik, kírí
a másológép; s ez így célzatos; magyarul
amit az előbb még csak ide-oda vetett, vetí-
tő rétegnak néztem, most irdatlan halom s ék
formán forgatja, redőzi, szórja, gyűjti
falja át magán a fóliáns iparvidék
dögletes nyüveit – versnyesedéket gyűr le, ír...
s minthogy a kérődzésre én ülök elől
itt, mi dolgom lehet a jövővel

*

most, hogy új papírt csavarok be
 eszembe jut egypár elmulasztott hiba-
 lehetőség, melyekkel embert, istent
 leszerelhettem volna; hiszen magam is
 híve vagyok a balul jött-ment
 lélekkibbanatnak; fent se vagyok még, és
 már hasonértelmű refrént dúdoló
 csupa telt ház a reggel, a dél... a vers
 automatikusan idomul a koktél
 szélzsákocskáihoz; kip-kop-kop, kipikop
 ráng, kikopik szemközt a féregszalag

*

kenyerem a kitartás, valami(k)
 mellett, de hogy mi(k) mellett, ez már túl fogas –
 adódik *meglépnem*: csonthéjas tito(k)
 a számomra; miközben az ember egy láb-
 beli- és lekvárszagú odúban alszik, alkot
 melyet az indóház környékén egy nyomorék
 adott ki... s ahogy én, amaz is érzi, hogy
 ébreszteni az idézet, *ennél tovább*
 már semmire nem ébresztene; nincs egyéb
 menetidő; a tito(!) – csonkolt rím – önmagát
 újrzza, tréfálkoz, gyúr galacsint

*

robinson vendég, ha szava-
 zásra kerül a sor, semleges papírt
 fog dobni a dobba; persze, mi az
 hogy semleges papír? merev? puha?
 hullám?... vagy – kritikus szemre, szájra is –
 tajtétkmentes cetli?... grimasz
 fordulat tesz a dolog végére
 pontot, robinsont megint ugyanaz
 a szar érzés keríti hatalmába
 mint mikor először hallott dönteni
 magáról; s most a szar sem hibázik

*

egy rakás szakáll, sebes szájhús
 régi röhejek hurutja a szemgolyón
 s fehér ingmelle mögött; erős-
 ködöm, hogy a víz igazán is-
 teni – *vagy legalább: „langyos! langyos!”*
 de már érkezik vodkával a sör
 bezúdíva jéghabbal a tűz
 a vézna gyerekkéz, palakörmök

szűnnek remegni; – ecce imágó –
nyúlik az üres palack után; meg hogy
úgyis kiesnék az úszógatyából

*

amikor alva virrasztok, is-
ten olyankor hisz bennem; s ez nem holmi
holdkórisme; hátat fordítok neki
hogy ne láthasson a papírok közé
de hallja, a gép ha kopog, csavarodik
a henger... s hogyha feltartóztat a víz
mert a szív nem bírja már a kávé
meg a nikotin iramot, diktáljon ő
az agytörzs csöveseinek; napokig
utána kerüljük egymást, nepper szerzők
zsebben a penge, bianco fizetőszköz

*

mert mit mond az írás, amit még
egyszer megtudok talán?... mert elsőre
kéretlenül jött... mit mond a szer
mikor az izgalom közepett nyelnék
egy falatot, ám se nyál, se falat, a könyv
pedig csupa pókköpet, s mint hogyha más-
valaki metszőfoga – kerti olló –
csattog: képed meg volna a szerző
ábrázatához?!... a banya talált
mint először, most megint ugyanúgy előnt
a víz, marja szememet a betű

*

„miután végeztem a kórház
belégzésével” – idézem robinson
atyjának szellemét, (s) szokott utamra
indulok, sem nem szanitéc, sem nem ho-
ratio, képzelt magánbetegeim közé...
vergődésük kóroka izgat is, nem is
együtt érzem a hálapénz s az ólomspray
hatását tagjaimban, a beszédlejtés
hirtelen ficamodásain, s egyik-másik
ágyszélén – ahogy ki-kifújom magam...
(míg robinson énnálam hever, odahaza)

*

egyre fájóbban vonzanak a vén-
asszony történetei; vonatra ülök
egy este, mert az autózás műfajilag

is taszít már, szemben a vonattal, ami előbb mindig felzaklat, de kiszáradva a világ magától értetődő érverése ragad magával benne, egyedül birtokolok csaknem egy egész dohányzó szakaszt, az öregcsaj neki-nekividámodva turkálózik az emlékei között... egy füst alatt a szív- s a hidegfonál – mikor a vénámra tapint

Lányi András

„SZÁZEZREK FÉNYLŐ ARCÁRA KIÜL A JOGOS NEMZETI BÜSZKESÉG”

A FELTÁMADOTT A TENGER című film az államosított magyar filmgyártás és a hivatalos kultúrpolitika superprodukcójaként 1953-ban készült el. A MAFIRT (a koalíciós években a Kommunisták Pártja filmvállalata) már az 1948-as centenáriumi évben tervezi a szabadságharc témájának megfilmesítését. Az év elején zártkörű pályázatot írnak ki a szcenárium elkészítésére. Háy Gyulát bízzák meg, hogy a legalkalmasabbnak tartott pályatársakat megnyerje az ügynek. Mint felkérőlevelében írja, „nem történelmi személyek ábrázolására gondolunk, és nem is nagy csatajelenetekre, hanem érdekes és művészi játékfilmre, amely akár minden történelmi figura nélkül is az események lényegét adja”. Tudomásom szerint Gergely Sándor, Illés Béla és Örkény István tesznek eleget a felkérésnek, filinterveik azonban nem maradtak fenn. Örkény István kísérőlevele szerint: „A tárgy maga történelmi, a szöveg részletei is. A két Dévényi kitalált figura, s a film minden szereplője is az... Hogy főszereplőnek két ikertestvért választottam, jelképes jelentőségű, s e szimbólumot hangsúlyozandónak vélem; az akkori és a mai kettévált Magyarország belső vívódását vetíteném ki két testvérré.” A megrendelő azonban minden bizonnyal nem az „akkori és mai” vívódások képére volt kíváncsi, hanem a forradalmi hagyomány apoteózisára, melynek egyedüli jogos örököseként kívánta alátámasztani hatalmi igényeit. Egy látványos történelmi film elkészítésének anyagi és technikai feltételei azonban ekkor még nem álltak rendelkezésre. Balázs Béla, a legtekintélyesebb filmeteoritikus ezért el is hátrítja a megbízatást, és óva inti a MAFIRT-ot „olyan 48-as filmtől, melyben sem csataképek, sem történelmi szereplők nem szerepelnek. Ez nem sikerülhet. Mert ilyen közismert, roppant arányú történelmi eseményvihart intim mélységgel és szimbólumokkal ábrázolni komikusnak vagy blasphemiának fog hatni mindenestre. Könyörgöm, ne csináljatok ilyen filmet...”. Érvérese művészi szempontból nem túl meggyőző, a reprezentatív „évfordulós” filmek történelemszemléletét vetíti

* Pándi Pál, *Irodalmi Újság*, 1953. május 7.

előre. A másik két benyújtott szinopszis tartalmáról semmit sem tudok. Illés Béla válasza így hangzik: „*Felszólításának félelmetes gyorsasággal teszek eleget. Mellékelem a szcenárium tervét. Amennyiben a terv tervnek megfelelő, a kilátásba helyezett 1000 forintot fizesse ki Sz. H.-nak. Amennyiben nem megfelelő, úgy dobja papírkosárba. Holnap, mint már mondtam, Bulgáriába utazom...*” (A pénz átvételének módjával foglalkozik a titkárnő utóirata is.) Az igazi csalódást Illyés Gyula kitérő válasza okozhatta, akire ezúttal a legkomolyabban számítottak. „*Jólesett, hogy gondolatok rám. De, sajnos, bármennyire szeretném is, képtelen vagyok időt szakítani rá, annyira elmerültem többirányú és részben határidőre ígért munkámban.*”

Illyés segítségével lát munkához utóbb Szóts István, a mű elkészítésére valószínűleg egyedül alkalmas korabeli magyar filmalkotó. Szóts már a háború éveiben egy Kossuth-film gondolatával foglalkozik. Az EMBEREK A HAVASON kivételes tehetségű szerzőjének sorsa azonban a későbbiekben egyre kedvezőtlenebbül alakul. 1945-ben írt röpirata a magyar film ügyében valamennyi koalíciós párt kultúrpolitikusaival süket fülekre talált, 1947-ben Balázs Béla közreműködésével készített filmje (ÉNEK A BÚZAMEZŐKRŐL) már a hatalomátvétel után kerül elbírálásra, és Rákosi Mátyás döntése értelmében, állítólagos klerikális szemlélete miatt, betiltják. (Egyedi vetítésektől eltekintve azóta sem került a nyilvánosság elé.) Talán ezzel is magyarázható, hogy a többször átdolgozott 48-as forgatókönyv végső változatát már be sem nyújtja az új kezekbe került filmgyári dramaturgiának, ahol időközben Balázs Bélának is ajtót mutattak. Szóts történelemszemléletére a közelmúltban publikált Batthyány-filmtervéből következtethetünk. A szabadságharc igazi, tragikus dilemmáira rávilágító felfogásnak a negyvenes évek végén sem volt esélye a hazug mítoszgyártás ellenében, és a régi olajnyomatra rövidesen új lakkréteg került.

A nagyszabású 48-as film terve nem évvált el, maga Révai József volt az, aki leginkább a szívén viselte. Az embertelen áldozatokat követelő véres diktatúra elfogadtatásához ugyanis elengedhetetlen a proletárforradalmi ideológia összekapcsolása a nemzeti hagyománnyal. Ehhez, persze, újra kell írni a történelmet, nem először és nem utoljára. Ezentúl minden másképpen volt. A keresztény Európa örökös védbástyájára kitűzik a mindenkori népforradalmak vörös lobogóját: történelemhamisításra újabb történelemhamisítás telepszik, s a magyar nép, amely eddig „*ázsiai majesz-tással*” uralkodott a Duna-völgyben, és elmaradott viszonyait lelke mélyén hordozott konzervatív arisztokratizmusának tükröként kellett elfogadnia, most megtanulja, hogy az elnyomottak ügyéért vívott nemzetközi osztályharcban hozott s hoz különleges áldozatokat. Így válik Rákóczi fejedelem, Kossuth Lajos és Kun Béla egyazon ügy képviselőjévé, melyet most végre, századok álmát valóra váltva, a Magyar Kommunista Párt vezet végső diadalra. Március emlékét, a szabadságharc mártírseregének (Görgey Arthur nevezte így katonáit) dicsőségét soha nem lehetett kitörölni a magyarság emlékezetéből, kisajátítani annál inkább.

1951-ben az egy kézbe került és megrendszabályozott filmgyártás vezetői elég erőt éreznek, hogy nekivágjanak a nagy feladatnak. A film alapjául szolgáló novellát, KÉT FÉRFI címmel, Illyés Gyula írja meg, főhősei Petőfi, a plebejus forradalmár költő és Bem József, a magyar nép segítségére siető idegen hadvezér. A terv megvalósítására a kultúrpolitikai hadvezetés a filmszakma legképzettebb erőit veti be, nem kímélve semmi pénzt, semmi fáradságot. Révai József személyesen vesz részt a nagy vállalkozás minden fázisában, jegyzőkönyvek tanúsítják, hogy figyelme nemcsak a forgatókönyvírás és szereposztás, hanem a forgatás technikai előkészítésének apró részle-

teire is kiterjed. „*Ez vagy remekmű lesz, vagy semmi*”, rögzíti szavait az egykorú jegyzőkönyv. Nem ez az egyedüli film, ami ilyen kitüntetett figyelemben részesült. Egy korabeli brosúra szavai szerint „*Pártunk vezetői sok esetben közvetlenül is segítettek egy-egy film létrejöttét. Megjegyzéseik nemcsak az adott film kijavítását teszik lehetővé, de nevelik íróinkat, rendezőinket és a filmgyártás vezetőit is*”. A megvalósuláshoz azonban a vártnál hosszabb út vezet. A három megbízott rendező – kevesebbel a művészetet is mennyiségi szemlélet jegyében irányító politika nem érthette be – 1951 augusztusában nyújtja be képszerűt (a forgatókönyv vázlatát): Nádasy Kálmán, Ranódy László és Szemes Mihály. Munkájuk, Nádasy Kálmán nyilatkozata szerint, a hazaszeretet iskolája. Révai azonban elégedetlen – módosításokat követel. (Többek között neki kell megvédenie a szerzők túlbuzgalomával szemben a nemességet, amelynek szőröstül-bőröstül reakciós beállítást helyteleníti: „*A nézőnek azt kell éreznie: ezek derék emberek voltak, de mi még jobbak vagyunk, mert mi a nemzeti függetlenséget összekötjük a szociális felszabadítással.*”)

Segítségért a szovjet filmesekhez fordul, rövidesen meg is érkezik Magyarországra a nagy tapasztalatokkal rendelkező szovjet filmrendező, Pudovkin, és bekapcsolódik a forgatókönyv munkálataiba. Amint azt Fekete Sándor írja a *Szabad Nép* 1953. május elsejei számában, „*mindenekelőtt a párt közvetlen eszmei útmutatása, a szovjet filmművészetnek Pudovkin elvtárs munkájában szinte személyesen is megtestesülő segítsége adta meg az alapot ahhoz, hogy tehetséges művészeink megalkothassák e kitűnő művet*”. Nádasy László, a dramaturg visszaemlékezése szerint Pudovkin nem idegen koncepciót igyekszik ráerőltetni a szerzőkre, lelkes és segítőkész munkatárs. A nagy hadvezér alakjára összpontosító forgatókönyv arányait ő igyekszik helyrebillenteni Petőfi Sándor, a népi politika embere javára. Minden bizonnyal a nagy sikerű CSAPÁJÉV-film lebeg a szemelőtt, mikor a katonaforradalmár és az ideológus, vezér és komisszár csakis együtt diadalmas párosát igyekszik megformálni. De Eisenstein PATYOMKIN PÁNCÉLOS-ának dramaturgiai leleménye is feldereng: a történet reménytelen terjedelmével küszködő szerzőket rávezeti, hogy a filmet a győzelem tetőpontján fejezzék be, mert noha a szabadságharc elbukott, de úgy objektíve és végső soron győzedelmes ügy. A tragikus bukás képéből meríthető katarzis idegen volt a szocreál esztétikától, ami a tragikumot, úgy vélte, egyszer és mindenkorra túlhaladta, annak polgári pesszimizmussal együtt, mely a proletariátus világméretű győzelmének perspektívájából nézve teljességgel időszerűtlen. „*Hogy lehet az, hogy Pudovkin, aki először járt Magyarországon, sok esetben jobban látja saját jelenünk és múltunk lényegét, mint mi magunk?*” – teszi fel a kérdést Kovács András, a PUDOVKIN A MAGYAR FILMRŐL című könyvecske előszavának írója. „*A magyarázat abban rejlik, hogy Pudovkin jól ismeri a marxizmus-leninizmust, a tudományok tudományát, amely nemcsak egy nép kérdéseire ad választ, de megadja a kulcsot a világ valamennyi népe életének és történelmének megértéséhez.*” Nem csoda, hogy aki birtokába jut e minden zárat nyitó kulcsnak, az csalhatatlansága tudatában szabadon és magabiztosan bánik a ténnyel, és az efemer történelmi jelenségek felett visszamenőleg is érvényesíti a lényeg rémuralmát. „*Minden kis apróságról nem lehet dokumentum, hiszen Petőfi életének adatait is csak évekkel később gyűjtötték össze, s lehet, hogy ebből sok minden el is veszett. Másokat a burzsoá történetírók meg is hamisíthattak vagy elszikkaszthattak*” – véli Pudovkin, beláthatatlan távlatot nyitva olyan politikai, dramaturgiai és egyéb ambíciók előtt, melyek a költőt a schwechati csatamezőtől a barguzini sírmezőig bárhová elvezérelhetik, ahol maga sohase járt.

A szovjet filmművészet egykor remekműveket alkotó nagy egyénisége, aki a legjobb gyorsfalazó, frontfejtő és csúcstesztgáló módszerek tapasztalatát átadó szovjet sztahanovisták kortársaként jár Budapesten, az építő bírálat módszereit magától Sztálintól sajátíthatta el. *„A jó kritika klasszikus példájaként említette Pudovkin azt, amelyet Sztálin elvtárs adott NAHIMOV TENGERNAGY című filmjének egy elhibázott változatáról. Nem kaptam parancsot – mondotta –, hogy ezt tedd bele még a filmembe, azt pedig vágd ki belőle. Elveket kaptam, hogy mit vár ettől a filmtől a nép. Olyan útmutatást kaptam, amely rávilágított, hogy mi homályosítja el ebben a filmben a nagy ember egyéniségét, mi alacsonyítja le, mi viszi félre jellemét”* – olvasom az idézett könyvben.

Pudovkin ideje drága, a magyar pártvezetés sürgeti a filmet, így a forgatókönyv átdolgozása lázas ütemben folyik. *„A délelőttjeinket Pudovkin margitszigeti szállásán töltöttük, megbeszélvén néhány jelenetet – írja Nádasi. – A délután az én időm volt (a megfogalmazás), este a rendezői kollektíva megvitatta, esetleg módosította a jelenetvázlatokat. A fordító éjszaka dolgozott, a motoros küldönc hajnalban; reggelre a legépelet orosz nyelvű szöveg ott volt Pudovkin asztalán. Rendszerint fel-alá járkált a szobájában, mire megérkeztünk, alig várta már, hogy elmondhassa megjegyzéseit. Így, szó szerint éjjel-nappal dolgoztunk néhány hétig, amíg el nem készült a közel százoldalas képsor...”*

A forgatókönyv végleges változata azonban csak 1952-ben készül el az egyre kényeszeredtebb Illyés közreműködésével, Révai újabb észrevételeihez igazodva. Eközben már teljes erővel folynak az előkészületek, öntik Gábor Áron rézagyúját, kaszát egyenesítenek, zsinórozzák a honvédek atilláját. A filmgyártás mindig hasonlít egy kissé a hadviselésre, ezúttal különösen. A sajtó híven beszámol az előkészületekről, képriport örökíti meg többek között Ferrari Violetta, a fiatal színésznőt, amint a Nemzeti Múzeumban magára ölti Szendrey Júlia vitrinben őrzött eredeti ruháját, hogy jobban átélhesse szerepét. Petőfi Sándor alakját Révai Szirtes Ádámra bízna, aki végül mégis az egyik népi hőst személyesíti meg, Petőfit pedig Görbe Jánosra osztják. A nagy színész csalhatatlan ösztönére vall, hogy ezt a szerepét rémesen játssza el: hazugságot igazi művész nem tud étellel megtölteni. Mint ahogy a páratlan kultúrájú operarendező, Nádasdy Kálmán és társainak rendezői kvalitásai körül sincs hiba: de a feladat tisztességgel teljesíthetetlen.

Nemcsak a történelmi képeskönyv és tanmese meglevenítésének szokásos, kínos lehetetlenségeivel kell szembenézniük. A pesti március tizenötödike élettelen élőképe, vagy Kossuth, a történelmet pusztá szóval formáló nagyember deklamálása egy kulissza-országgyűlésen, valamint a többi kötelességszerű nagyjelenet ugyan mai szemmel paródiának is beillik, de tekinthetjük ezeket hú korpéknek is. Jól tükrözik a nagyzoló és üresen handabandázó népvézerek és kivezényelt, engedelmesen ujjongó statiszta-népük viszonyát. Akaratlanul is valóságos történelmi tapasztalatra utalnak: a vezér mindenható.

„Madarász: Mindig csak Kossuth? Igenis, Kossuth! Ki teremtett pénzt? Kossuth!

Táncsics: Ki teremtett ipart? Ki törte le az úzérkedést? Kossuth!

Irinyi: Ki gyártat hajót? Ki szervezett összeköttetést a külfölddel? Ki küldött követeket? Kossuth? Kossuth! Kossuth!”

Ki vetette meg az ágyacskámat? Ki fényezte ki a csizmácskámat? Gerő Ernő és a hét törpe bájos rémmeséje a 48-as pesti országgyűlésen.

Kossuth szónokol, és a nép döntő rohamra indul, Kossuth bölcsessége szabja meg az események menetét, s a végrehajtó tömeg sokasága csak e teremtő akarat nagyságát

hivatott illusztrálni: mindez jól érthető azoknak, akik ismerősek azzal az ikonográfiával, amely Közép- és Kelet-Európa véres bálványainak megjelenítését szabályozza. Nádasy el is mondja nyilatkozatában (*Esti Budapest*, 1952. július 14.): „*Olyan példa áll előttünk, mint A SZTÁLINGRÁDI CSATA című film, amely csatajelenetek során, vagy a BERLIN ELESTE, amely egy ember életén keresztül mutatja be a történelmi eseményeket, és a DÖNTŐ FORDULAT, az a film, amely felépítésében legjobban hasonlít a mi új filmünkhöz.*” E celluloid Sztálin-szimfóniák utánzása nem kényszer, hanem becsület és dicsőség dolga volt. A *Szabad Nép* kritikusa is a film legfőbb tanulságaként emeli ki: „*arra tanít, hogy a nép meg-ingathatatlanul követi azokat a vezetőket, akik valóban a népet szolgálják, akik egyek a néppel.*” (Objektíve és szükségképpen...) „*A nép és a nekik készített, mert érték való vezetők összeforrottságát példázza az a ragyogó kis zsánerkép is, amelyben Kicsi Gergely (Bem tisztiszolgája) és Hajdú Gyurka (ekkor már Petőfi legénye) így beszélgetnek: – Kend kit strázsál itt? – kérdi Gyurka. – Gergely: Azt, akinek az élete mindenkinél drágább ebben az országban. – Gyurka: Az itt nem lehetséges. – Gergely: Ugyan miért? – Gyurka: Mert azt éppenséggel én strázsálom.*”

Az igazi, vérbeli diktatúra mindig kápláruralom, amelyet csicskásmentalitás legitimál. Ezért, hogy legautentikusabb kritikája is éppen egy halhatatlan kutyamosó alakjához fűződik: Švejk közlegényhez.

A karizmatikus vezető megmintázására a filmben Bem apó alakja szolgál, ő az igazi főszereplő, és ő nyeri meg az ütközeteket. (A politika és gazdaság nem titkolt modellje a háború és a hadiállapot, az igazi vezér lényegében mindig hadvezér.) Annyira atyai, hogy Petőfi Sándor mindjárt első találkozásuk alkalmával azt kéri tőle, fogadja fiának, amit ő meghatottan teljesít. E könnyes jelenet, valamint az imént idézett párhuzamos képsor a vezér szívből jövő szeretetére tanít. Szüksége van a szeretetünkre. („*Fiam, fiam, nem is tudja, mennyire hiányzott*” – mondja Bem apó az először látott költőnek.) Szeretetünkön kívül már csak a vakhit és feltétlen engedelmességünk az, amire igényt tart. A háborús kontextus igen alkalmas ennek elfogadtatására, de nem véletlen, hogy az erre utaló jelenet a hadigazdálkodással kapcsolatos. Így szól:

„*Bem: Az önök feladata az utánpótlás biztosítása.*

Bauer őrnagy: Miből?

Bem: Ahány varga, csizmadia, kalapos a városban és a környéken, mind a hadseregnek szabjon és varrjon. Ahány üllő és kalapács, szuronyt kalapáljon. Patikusok puskaport gyártsanak. A pékek, mészárosok, a molnárok, a puskaművesek és a varróasszonyok egy hét alatt el is végezzék a munkát.

Bauer: Egy hét alatt, tábornok úr, az lehetetlen.

Bem: Töröljék a szótárukból azt a szót, hogy lehetetlen. Az lehetetlen, hogy az igazság ne győzzön.”

A kényszerített iparosítás, a termelési hajszá poézise, népballadai ritmusú, veretes illýési mondatokban. Ahol zsarnokság van...

Pleonazmus volna elmagyarázni, miért idegen vezér szabadítja fel a magyar földet egy 1953-as filmben. Bem káderlapjának egyetlen, aprócska szépséghibájára ugyan csak figyelmes olvasó hívhatta fel a szerzők figyelmét. Arra ugyanis, hogy Bécsből és nyugati emigrációból érkezett. (Még csak ez kellene a Rajk-per és a nyugat-európai ellenállási mozgalmakban részt vett magyar baloldali emigráció kegyetlen likvidálása után...) Kossuth apánk tehát ekképp fogadja Bemet:

„*Kossuth: Örülök, hogy a véletlen Bécsből Magyarországra segítette.*

Bem: Bécs volt véletlen állomásom. Engem a leMBERGI bizottság Magyarországra küldött...”
A rólunk gondoskodó központi bizottság székhelye csakis északkeletre lehet.

Egyébként, ha már negyvennyolcas hadvezér kell, lehetne éppenséggel magyar is, nemcsak internacionalista köteleességteljesítő. Hiszen a mellékhadszíntéren súlyos véráldozatokkal és váltakozó szerencsével működő Bemhez, a gerillataktika nemzetközi nagymesteréhez fogható nemzeti hadvezér is akadt volna: mondjuk Görgey, a téli és tavaszi hadjárat Európa katonai szakíróit bámulatba ejtő irányítója. Hogy ő ezúttal is mint a lelke mélyén népgyűlölő, reakciós tisztikar megszemélyesítője szerepel, igazán nem a film hibája. A diadalmas szabadságharcot elveszejtő áruló mítoszát Kossuth vádaskodása nyomán a történelmi Magyarország nacionalizmusa teremti meg. Jászi Oszkár, Szabó Ervin a baloldalon csakúgy, mint Kosáry Domokos, Hajnal István és más történetírók vitathatatlan tényekre hivatkozva szálltak szembe a széles körben elterjedt ferdítések és hamisítások rendszerével, melyet Révaiék készen örökölnek, bár újszerű megfontolásokból alkalmazzák. Görgey áruló, mert a haladás erőinek győzelmét csak a belső osztályellenség, reakció és árulás hátráltathatja. És kétszeresen áruló, hogy vele szemben a „függetlenségi” és „népvezér” Kossuthnak mindenben igaza lehessen. És háromszorosan áruló, mert árulókra szükség van, mert az igazi ellenség a titkos, belső ellenség, a saját sorainkban meghúzódó, mert éberségre szükség van, mert ÁVH-ra szükség van. Mert van.

Nem is hoznám szóba, ha a film legszerencsétlenebb dramaturgiai képtelensége nem ide vágna. Petőfi Sándort, akit nem sikerült az események cselekvő hőseként bemutatni a márciusi képsorokban, vagy a negyvennyolc nyarán radikalizálódó fővárosban játszódó jelenetek során, a schwechati csataterre viszi a film – ahol természetesen nem volt jelen –, hogy sorsa összefonódjék a nép vérző gyermekeinek sorsával. Ahol a kaszás, gatyás, képzetlen nemzetőrök csakis azért nem állnak helyt Windischgraetz harcedzett túlerejével szemben, mert – e beállítás szerint – a császári seregek elleni harctól, nyílt kenyértöréstől ódzkodó svarcgelb tisztikar elszalasztja a kedvező alkalmat, nem bízván saját katonáiban. Petőfi mint komisszár épp jókor érkezik a táborba, hogy leleplezze Görgeyék áruló, defetista magatartását. Görgey nem hallgat a költő stratégiai útmutatására, ehelyett a rá jellemző álnok képmutatással megpróbálja megvesztegetni.

Egy másik, a filmen vezérfonalként végighúzó propagandatéma, amit okvetlenül teljesíteni kellett, a forradalom nemzetközisége, melynek igazsága egyébként vitathatatlan. Igaz, hogy a szabadságharc legkiválóbb katonai vezetőinek többsége nem volt magyar ajkú, igaz, hogy száz mással együtt a világszabadság ügyét szolgálni állt közénk Bem csakúgy, mint a német fejedelmi család sarja, Leiningen-Westerburg Károly, és mások is, sokan. Igaz, hogy politikai mesterkedés gerjesztette a szerb, román és szlovák felkelést, horvát inváziót, igaz, hogy tót, sváb, zsidó és bunyevác honvédek ezrei küzdöttek vállvetve a törzsökös magyarral legvitézesebb zászlóaljainkban; a céltatos és primitív leegyszerűsítés azonban, ahogyan negyvennyolc tragédiáját, a nemzetiségi kérdést kezeli a film, mégis hiteltelen, hazug.

Látjuk a filmen, amint a császári kamarilla elvetemült ügynökei csóvát vetnek a szomszédos magyar és román falura, majd hirdetik: emezt az oláh, amazt a magyar gyújtotta fel. Cselszövők aljas mesterkedése fordította tehát szembe egymással a népeket! Csakis az az átkos kamarilla. Szovjet-Magyarország ezen a ponton is híven átveszi az önigazoló nacionalizmusok hamisításait – igaz, ellenkező előjellel. A Kárpát-

medence népeinek új, kényszerített testvériségét vetíti vissza a múltba ez a felfogás. Hiszen ha a proletár-nemzetköziség igaz, akkor mi, elnyomottak, összetörtek, magyarok és nem magyarok már 48-ban is együtt meneteltünk. Ám ha mégsem tettük, annak csak gaz intrika lehetett az oka. Ha egyszer a szabadságharc fő ereje az elnyomott osztályok harca volt közös kizsákmányolóik ellen. Márpedig az éppen ekkortájt újraírt történelemkönyvekben ez áll. „*Avram Iancu Bem ellen nem harcol*” – panasolja a filmben egy császári tiszt. Nyílt ütközetben nem is tette, ez valóság. Csak a védetlen városok, falvak ellen. Az is tény, hogy mindkét részről volt kísérlet a megbékélésre. Eredménytelen kísérlet, sajnós. A FELTÁMADOTT A TENGER utolsó képsorán ellenben, az egykorú tartalmi ismertető szavai szerint: „*Az erdélyi fennsíkon győzedelmesen vonul Bem serege. S a végeláthatatlan seregek között ott vonul a nemzetközi brigád: a lengyel légió, a bécsi légió, a román népfelkelők forradalmi harcosai. Bem és Petőfi boldogan nézik a látványt: – Valóságos nemzetköziség – fordul a költőhöz a tábornok. – A költő messzire nézve válaszol: A világszabadság katonái.*”

Öreg filmgyári öltöztetők szerint a FELTÁMADOTT A TENGER gazdag jelmeztárát még évekig viselték – itt-ott kifoldozva és újjáalakítva – kosztümös filmjeinkben. A jelmezkölcsönzőnek is jutott belőle. Nem tudom, megvannak-e még. Ráhúzható-e a sok Kossuth-kalap, Petőfi-gallér, sujtásos atilla az új aktorokra?

Kántor Péter

HOLMI?

Azt mondja a szerkesztő úr
arra a pompás ajánlatomra,
hogy adok neki verset,
hogy csak nagyszerű verset adjak.

Hogyhogy? attól tart talán,
hogy nem adok elég nagyszerűt?
Mit tudom én, mi nagyszerű neki,
és hogy ami neki nagyszerű, nagyszerű-e?

Azt hiszem, ezzel nem is érdemes foglalkozni.
A költő verset ír és árul, de nem
a vevő igényeihez szabja versét.
Turkáljanak csak benne: Holmi? Limlom?

NINCS HÓ

Járkál téltelenül január,
s attól fázik a szív, ami nincsen,
volt és nincsen, mint a gyerekkor.
Emlék-hó-ropogás süketít.

KEDVESEM...

Kedvesem, hogyha köztem és az óda
közt jó viszony honolna, béke és barátság,

ha volna bennem annyi emelkedettség,
amennyi megtart fenn az égen egy magamfajta fecskét,

s ha nem okozna fejfájást, se tompa
nyomást a gyomromban, most azonnyomba'

megírhatnám, hogy én teged mennyire... ó, de
már jó ideje köztem és az óda

közt, mint a távolban a Mariana-árok,
húzódik valami *gap*, bármit is csinálok,

így aztán – *mind the gap, please!* – kerülgetem a kását,
s inkább szidom a személyi jövedelmi adót.

DAL MINDENKINEK

Mindenki arra szálljon,
ami őt messze viszi,

mert ami messze, az jó,
az ember legalábbis hiszi.

Mindenki arra szálljon,
ami őt messze viszi.

Én ha tehetem, borra
szállok, borvörös tenger

himbál, s a hajóm orra
borvörös hullámokat szel.

Vagy ha tehetem, hosszú
whisky-vonatra szállok,

tudom, nem járok rosszul,
Glasgow-ig meg nem állok.

De mikor sörre szállok,
nem visz sehova, látom,

mindig egy helyben járok,
s csak puffadok, barátom.

Pedig a messze, az jó!
az ember legalábbis hiszi.

Mindenki arra szálljon,
ami őt messze viszi!

Kelevéz Ágnes

BABITS MIHÁLY ABBAHAGYOTT TANULMÁNYAI

„A »legérdekesebb könyv« mindig az, ami még nincs megírva – nincs egészen megírva, s talán sohasem lesz – írja Babits befejezés előtt álló regénye, az ELZA PILÓTA kapcsán 1933. október 16-án *Könyvről könyvre* rovatában. – *Igazán csak az eleven, ami nem létezik.*” Babits kéziratos hagyatékának abbahagyott, de nemlétezésükben is eleven tanulmánytöredékei következnek itt. Némelyiknek címe sincs, dátum egyikén sem található. Az egyik a mondat, a másik a gondolatmenet közepén szakad meg; van, amikor elképzelhető, hogy nem egy hosszabb tanulmány első bekezdésével, hanem egy rövidre kerekített glosszával van dolgunk.

A Babits kritikai kiadás előkészítéseként többen is részt veszünk az életmű feldolgozásában. A hagyatéki filológiai leírása után megállapítható: a költő és tanulmányíró Babits alkotómód-

szere szembevetően eltérő. A versek közt rengeteg a kiadatlan, a variáns, a töredék; az esszék, tanulmányok egy lendülettel megírt és befejezett kéziratok. A fiatakkori jegyzetektől, szárnypróbálgatásoktól eltekintve kevés a félbehagyott értekező próza.

A keletkezési körülmények után nyomozva a torzóban maradt gondolatok mögött gyakran igazi dráma bontakozik ki. A Szabó Lőrincsel, Kosztolányival, Németh Lászlóval kapcsolatos cikkeket a múlt terhelte. A különböző okokból, de egyaránt fájdalmasan felbomlott barátságok akasztják meg Babits tollát. Nem tud „oly elfogulatlanul és feszélyezettség nélkül” írni, „mint kellene” – fogalmazza meg ő maga Szabó Lőrincnek írott levelében. Néha azért szakítja félbe gondolatmenetét, mert a cikk aktualitását veszti (Kassákkal való vita), néha azért, mert a kérdés összetett, nehezen megoldható, politikai vonatkozásokkal bonyolított (nemzetfelfogás, a magyarság kérdése).

A töredékeket keletkezési sorrendjükben közlöm, külön-külön bevezetővel. Ez alól kivétel a cikkem végén csoportosított három írás, melyek egy témakörhöz tartoznak: a magyarság kérdésével foglalkoznak. Az eddig publikálatlan szövegek összegyűjtésére törekedtem, a már megjelent töredékek elemzésére nem térek ki.

*

A hagyományhoz való viszony, az úgynevezett primitív művészet a legkorábbi írás tárgya, célja pedig *A Tett* körével és Kassákkal zajló vita folytatása lett volna. Lássuk az előzményeket.

1916. szeptember 1-jén, nem sokkal *A Tett* megindulása után Babits hosszúságában megtisztelő, hangnemében pedig barátságosan kritikus cikket közöl. A néha kissé atyáskodó elemzés célja a generációk elkülönülésének megelőzése. Erkölcsi kötelességének tartja a fiatalok felé fordulást: az új nemzedék ne olyan értetlen, ellenséges légkörben induljon, mint alig tíz éve a *Nyugat* költői. Babits nem dicsér, hanem értelmezni próbál, s ha eltérő következtetésre jut, akkor vitatkozik. *A Tett*-ben közzétett program ellen szól, mely bár szabadságot hirdet, de éppen program volta miatt a szabadság gátjává válhat: a hagyományok és formák tökéletes elvetését teszi kötelességgé. Babits Kassákkal vitatkozva irodalomfelfogásának egyik legfontosabb elemét fogalmazza meg: „a művészet lényege maga hagyományoszerű momentumokon alapszik”.

Kassák a „dorgáló” hangnemre a *Nyugat* következő számában váratlanul gúnyos harciassággal felel. Pontokba szedett válaszában azonban ő mutat rá művészetről vallott felfogásuk lényegi különbségére: alapvetően más az értékelés kiindulópontja. „A hangsúly nem a művészi produktumon, a megcsinálás hogyanján van, [...] hanem a művészen mint szociális emberen.” A hagyomány és a „százados technikai eszközök” szerepét másodlagosnak ítéli, ellenérvként a „négerek plasztikáját és az egész primitív festők képeit”, azok lényeglátását emeli ki.

Babits is pontokba szedett feleletet csatol Kassák „szerkesztői, sőt apostoli érzékenységből fakadó” cikke után, röviden megismétli gondolatait, s a vitát lezártnak tekinti. De Kassák érvei és talán váratlanul éles hangneme tovább dolgozik benne: IRODALMI KINÖVÉSEK címen hosszabb értekezést készül írni, melyben önironikus hasonlattal magát modern Kazinczynak, Kassákat „Jelkes istenfínek” nevezi. A „primitív művészet” eredetét, a hagyományhoz való viszonyát elemzi. Mást ért azonban Babits és mást Kassák a primitív elnevezésen. Babits inkább a neoprimitivizmus, a naiv művészet kritikáját adja, Kassák értelmezése A PLAKÁT ÉS AZ ÚJ FESTÉSZET című cikkből rekonstruálható, amelyet a *Ma* legelső számában, 1916. november 15-én publikált. Primitíveknek ő „a futuristák, expresszionisták és a többi »bolondok«” csoportját nevezi, akik „nem tévesztendő össze a gerinctelen neoprimitívekkel és Henri Rousseau-val”.

Babits félbehagyott gondolatmenetének oka talán e cikk megjelenésében keresendő, vagy Kassáknak a SZINTETIKUS IRODALOM-ról tartott előadásában, mely a Galilei-körben december 3-án hangzott el. (*Ma*, 1916/2.) Itt Kassák a magyar avantgárd mozgalom irodalmi előzményeit veszi számba, az analitikus és szintetikus látásmód felől közelítve elemzi az elődöket, dicsőreleg említi a *Nyugatot*, és a mozgalom első hírnökeinek Ady Endrét és Révész Bélát vallja. Aktualitását veszti Babits válasza, művészileg pedig az ÚJ KÖLTŐK KÖNYVE című antológia győzi meg, 1917 áprilisában írt kritikájában Kassák verseit emeli ki dicsőreleg. (*Nyugat*, I. 700.)

Irodalmi kinövésekről

Nemrég a *Nyugat* hasábjain egy fiatal folyóiratról tettem kritikai megjegyzéseket, kis- sé talán nagyon is valami modern Kazinczy szellemében, túlzott megbecsüléssel és még túlzottabb jóhiszeműséggel. A folyóirat szerkesztője akkor – a maga személyé- ben kétségtelenül „lelkes istenfi” – hogy már a Kazinczy nyelven is beszéljek – a pri- mitívek (néger plasztika, sőt holmi modern primitívkedők) példáját vetette fejtege- téseim ellenébe, melyek a hagyományok megbecsülését, több tanulmányt és techni- kát követeltek a fiatal íróktól.

Ez ellenvetés oly gondolatmenetet ébreszt, mely már nem csupán a legifjabb ma- gyar irodalmat érdekelheti: hanem összefügg egész mai irodalmunk bizonyos leg- szembetűnőbb kinövésivel – illetőleg az európai irodalom bizonyos irányával, me- lyek félreértése vagy hiányos ismerete, előműveltség híján, éppen e kinövések oko- zója lehet. Kétségtelen, hogy a mai európai irodalom egyik vezető jelszava a primi- tívtséghez való visszatérés. A velleitás, sőt maga a jelszó sem egészen új már: törté- netileg Ruskin és az angol preraffaeliták mozgalmáig nyomon visszakövethető.

Az új irány, első alakjában, úgy jelenik meg, mint ízlésváltozás: mint a hideg és üres technikai fejlettség ellen való jogos és szükséges kritikai visszahatás. Ha azonban a primitívtség – ami az ízlésreakció szükségszerű következménye – a kritikából az alkotók lelkének mélyeibe is leszivárog, egyszerre egészen pozitív színt és fényt fog kap- ni: a művészek a primitív remekművekhez hasonlókat akarnak alkotni, s maguk nem lévén primitívek, a primitívtség látszatát fejlett művészetük legrafináltabb eszközei- vel próbálják előállítani, s így művelt közönségüknek, mely a régi primitív művé- szeteket szintén ismeri és szereti, a stilizálás és imitáció kultúrelvezetét is nyújtják, mint hajdan az alexandrinus idillköltő a homéroszi egyszerűség affektálásával. Nem primitív művészet származik ebből, hanem ellenkezőleg, komplikált, mind eszköze- iben, mind céljaiban: aminthogy például az angol költészet sohasem volt komplikál- tabb, mint Rossetti és Swinburne korában.

A primitívtség negatív valami: de a primitívet bálványozó művészet pozitívat keres. Pozitív újságot és érdekességet. És megtalálja ezt a primitív művészetnek és a primi- tív művészetet létrehozó koroknak naiv színpompájában, s megtalálja a primitív mű- vész lelkének hívó bensőségében, mely az ő szkeptikus és rafinált lelkét mint idegen és érdekes kuriózum, esetleg mint elvesztett és visszavágyott paradicsom, izgatja. Így iparkodik ezt a visszaálmodott paradicsomi kort új életre kelteni műveiben: aminthogy az angol preraffaeliták iparkodnak a középkor színeit föltámasztani. Hasonlít ebben a primitívtségre törekvő mozgalom a romanticizmushoz, s talán oly romanti- cizmusnak volna tekinthető, melynek szenzációszomja bensőségesebb egzotikumok felé irányul.

Mint a romanticizmus, úgy a preraffaelitizmus is természetesen fordul a népmű- vészet felé: s Morris vagy Swinburne éppoly rajongással tanulmányozzák a skót bal- ladákat, mint hajdan Percy püspök és Walter Scott. Csak amíg a romantikusokat a népköltészet külső, szinte etnografikus színei érdeklik: addig az újabb költők inkább a népfantázia belső, naiv frissességének illúzióját akarják elővarázsolni. Ez a népi anyaggal szemben nagyobb fölényt s egyszerismind a formák mélyebbre ható tanul- mányát és azok kezelésében nagyobb raffinement-t föltételez. Mert a pusztá „couleur locale”-ban, a külsőlegesebb színekben kéjelgő megelégedhetik az etnográfiaiából vagy a történelemből összehordott színanyagának a modern kor ízlésében és formáiban

történet alakításával – amint az a romantikus írók költeményeiben, történeti regényeiben stb. alakított – : de mihelyt a népfantáziának immár nem anyagáról, hanem szelleméről van szó, a primitív formai eszközök tanulmánya és rekonstrukciója, azaz stilizáló, stílust utánozó művészet szükséges.

Ez a művészet, bár a primitívet utánozza, maga semmi esetre sem primitív: sőt a lehető legmesterkélebb, hiszen egy idegen *modort* iparkodik utánozni, ölt mintegy magára: s az íróra mint egy színészre azt a nehéz technikai feladatot rója, hogy vállalt szerepéből egy percre ki ne essék. E feladat oly nehéz, hogy elérése, legalább eleinte, magában is méltó művészi teljesítményként tekinthetik, követésre csábít, s lassanként, mint rendszeren történni szokott, divatos modorrá és affektációvá lesz. Épp ezáltal azonban mind könnyebbé és értéktelenebbé is válik, mert amihez eleinte a primitív korok és műalkotások mély tanulmánya s lényeges és utánozható hangulatszközzeinek nagy judíciumot igénylő kiválogatása volt szükséges: ahhoz lassanként, a népszerűsödéssel, elegendő lesz egy bizonyos frazeológiai kelléktár ismerete, a divatos művekben mindinkább ismétlődő s a divatosan primitív hangulatoságnak már-már mintegy konvencionális jelképeivé váló eszközöké. A stilizáló, visszaérzésekben kéjelgő művészet ritkán szabadul a modorosságtól; egy Rossetti, egy Swinburne sem teljesen mentek ettől; de mikor a stilizálók már nem is az eredeti friss forrásokhoz térnek vissza meríteni, hanem egymástól megirigyelt hatásokra pályáznak egymástól ellesett eszközökkel: akkor ez már pusztán modornál és affektációnál egyébnek alig mondható, melynek primitívséghez éppoly kevésbé van köze, mint valódi művészethez.

A modern primitívkedő divatnak csupán eredetét és fejlődési irányát óhajtottuk jelezni, s nem volt szándékunk annak bármily vázlatos történetét is adni. Hosszú története van még ezután, hogyan fajul el az, ami eleinte magas stílművészetnek indult, a legképtelenebb majomságokig, új sznobizmussal fertőzve meg minden műízlést, s megérdemelve kétségkívül a legerősebb ítéletet is, amilyent például Anatole France is mond a primitívkedő műkritikáról A PINGVINEK SZIGETÉ-ben. Sajnos, e ferde divatoknak legferdebb fajtái szivárogtak be a magyar kultúrába, s mint rendszeren, itt is, kiválóbb s jobb írók eltévedt példája szabadította fel a tehetségtelen utánozók csapatát. Semmi sem olyan veszedelmes példaadás, mint az affektálás, mely már természeténél fogva ragadós.

Így, sajnos, szükségszerűen belekerülnek fejtegetéseinkbe jobb íróknak nevei is, olyanokéi, akiket magunk sokra becsülünk, kikhez erős rokon érzés köt, kiket a világgért sem akarna kritikánk bántani. Szükséges talán ezt előrebocsátani nálunk, ahol minden, csak némileg is beérkezett író füle kizárólag tartalmatlan dicséretre szokott, s ahol *kritizálni* alig divat más célból, mint bántásért.

Az első ifjabb költészetünkben, ki primitív hangulatokat tudatosan és stilizálva, valódi tanulmánnyal és rafinált eszközökkel iparkodott fölvarázsolni, talán Szép Ernő volt. Első költeményeiből a gyermeki naivság nagy szeretete, a gyermekemlékek hangulatában való ellenállhatatlan gyönyörködés zengett, s magával ragadta a közönséget, magával ragadta e sorok íróját is. Naivsága nem volt az ártatlan, bűnbeesés előtti naivság: de nemes stílművészet volt, ravasz, makacs, valódi vágyakozástól sugallt megközelítése az elveszett paradicsomnak.

Megértettük és szerettük ezt a művészetet, mert egyéniség és hangulat kifejeződésének éreztük: de éppen azért nem szívesen üdvözljük állandó modor, műfaj, sőt di-

vat gyanánt. Az egyéniséget nem lehet ismételni, sem a hangulatot: más egyéniségben (ha az értékes) mássá kell válnia a hangulatnak, s viszont, ugyanaz az egyéniség sem maradhat meg mindig ugyanazon hangulatban: a költő mindig új meg új eszközöket fog keresni az élet változó hangulatainak kifejezésére, s nem fog a kintornához hasonlítani, mely minden nótát ugyanazon a hangon darál le. „Egyéni modornak”, ha jó értelemben kívánjuk, nem egy betanult hangulatosságot szabad jelenteni, hanem az egyéniségnek minden különböző tárgyakon és változó hangulatokon önkényt átsugárzó erejét. Az önutánzás mindig a költő szegénységének jele, s mi hisszük, hogy Szép Ernő, akit nem tartunk szegény költőnek, már rég egészen új billentyűket fog megütni a zongorán, mikor tehetetlen majmok még mindig nyomni fogják a pedált, hogy a régiebb hangok fakó, nyújtott és édeskés utóíze ne hallgathasson el.

(OSZK Fond III/1642)

*

A következő töredék 1927 júniusában íródott; Babits és Szabó Lőrinc egy életen át tartó „disputájának” egyik állomása. A befejezetlen tanulmányról először Kabdebó Lóránt tesz említést Basch Lóránttal vitatkozó cikkében. (TANÍTVÁNY ÉS MESTERE. *Jelenkor*, 1966/12.)

Babits 1923. márciusi, Szabó Lőrinc első verskötetéről írott kritikájában, melyet a *Nyugat*-ban közöl, már az elhidegülés jelei mutatkoznak. A dicsérő sorok között nem a régi, lelkes barát hangját hallani, hanem a távolságtartó kritikust. Ezzel párhuzamosan a fiatal költő kapcsolata a *Nyugattal* is fokozatosan romlik; 23 tavaszán Szabó Lőrinc összevesz Osváttal, majd 1924 januárjában kirobban az első nemzedéki vita, amely látszólag Babits és Sárközi közt folyik, a valódi indulat azonban Szabó Lőrinc irányába vág. Babits „*kis jó mozgású epigonokról*”, „*örökségét életében tékozlókról*”, „*irodalmi Ödipusz-komplexusról*” beszél. (A FORDÍTÓ VALLOMÁSA, FIATALOK. *Nyugat*, 1924. jan. 16., febr. 1.) Szabó Lőrinc pedig leszögezi: „*A Nyugatba írni ma már nem megtiszteltetés, hanem kényszer.*” (Ma Este, 1924. 20. sz.) Összeveszés, szakítás, gyógyíthatatlan sebek.

Évek múltával kezdődnek csak a békülési kísérletek. 1926 elején újra találkoznak, nyáron Szabó Lőrinc Esztergomba látogat, karácsonytájt Új-Tátrafüreden töltenek együtt pár napot. Ekkor jelenik meg Szabó Lőrinc harmadik kötete, A SÁTÁN MÜREMEKEI. A *Nyugat* feltűnően sokáig nem közöl róla kritikát, csak júniusban lát napvilágot Füst Milán kegyetlenül ironikus bírálata, azé a Füst Miláné, aki három évvel korábban, a nemzedéki vita kapcsán a *Nyugat* hasábjain Babits mellett foglalt állást. Tanulmányának most is Babitsot igazoló és a tanítványt elítélő éle van. Tudatos szerkesztői lépés? Osvát ellenszenve? Talán. Ennek ellenére Szabó Lőrinc barátságos hangú, de értetlen levelet küld Babitsnak Esztergomba. Babits „*disputái*” akar kezdeményezni Füsttel, de írás közben rájön, hogy védelem helyett inkább támadásszámba megy kritikája: „*művének értékei, barátai szerinti is, egy pamflet értékei*”. Magyarázó levelet ír Pestre: „*Füst Milán cikkét megelőző nap kaptam meg, mint leveledet. Én is nagyon csodálkoztam: miért haragszik rád? [...] Ezért egy pillanattig még azzal a tervvel is foglalkoztam, hogy valami válaszban vagy »disputában« reflektáljak rá a következő Nyugat-számban, sőt meg is kezdtem írni egy ilyen irányú cikket, de kiderült, hogy nem tudom oly elfogulatlanul és feszélyezettség nélkül megírni, mint kellene.*” (MTA Ms 4699/96) Újabb vitát, összeveszést nem akar Babits, mást, mint amit érez, nem tud, nem akar írni. Inkább elhallgat.

Disputa

Füst Milán a *Nyugat* legutóbbi számában szokatlanul kemény hangú kritikát mond a Szabó Lőrinc legújabb verskötetéről. Ehhez a kritikához nekem a személyes közöm csak annyi, hogy a kritikus egyik versemet használja föl kiindulópontul, s mintegy textus és mérték gyanánt: ami bizonyos nagy megtiszteltetés. Talán fölösleges itt hangsúlyozni, hogy Füst Milánt az új magyar költészet egyik legigazabb értékének tudom, kritikai véleményeit is sokra becsülöm, s alig lehetne nagyobb örömem, mint az ő magas véleménye kurta stanzámról, alig kötelezhetne le jobban, mint hogy ezt a véleményét a nyilvánosság előtt is elmondja. Ámbár, őszintén bevallom, egy kissé feszélyez, hogy fiatal költőtársam előtt a *Musterknabe* szerepében álljak; aki ezúttal a *Prübelknabe* lett. De hát ebbe nincs beleszólásom, s a *Prübelknabe* talán még rosszabbul járt volna, ha például Ady valamely versét idézik fejére azokból, melyek témában rég megelőzték A SÁTÁN MŰREMEKEI-t. A kritikus szempontjai valószínűleg ugyanazok maradtak volna. Bizonyos, hogy Adynál a Nagy Pénztárnok s a Disznófejű Nagyúr hatalmas életszimbólumokká válnak; míg Szabó Lőrinc sokat emlegetett bankárai és gazdag emberei csak bankárok és gazdag emberek – egyének, akikkel Szabó Lőrinc mint egyén látszik szemben állani: mint egy fölháborodott szegény ember, vagy a „disznóságokat” leleplező újságíró, akinek többé-kevésbé „igaza van”. Szabó Lőrinc művének értékei, barátai szerint is, egy pamflet értékei; ez a könyv az aktuális élet síkján mozog, akár a hírlapok; s ez a sík nem azonos a magas költészet síkjával.

Így lehet talán magyarázni, hogy Füst Milán a költő kifakadásaiban csak az *egyén* hangját hallja: s akkor ez az egyén alig lehet rokonszenves; mert ami szent és jogos fölháborodás az egész Emberiség képviselőjének, a Költőnek ajkán, az a kárvallott kis egyén szájából alig lenne több közönséges és irigy szitkozódásnál, mely a szitkozódót alacsony és silány léleknek mutatja, kibén a pénz vágya s a szegénység dühe kiölt minden érzéket az élet szépségei és a szellem

(OSZK Fond III/1497)

*

Az első felütés után szakad meg a következő írás: a rím kérdéséről szólna, amely látszólag tisztán poétikai kérdés. Végre nem politika és irodalompolitika – írja Babits. A tartózkodó, türelmet hirdető sorok, a kifejtetlen gondolatok többről árulkodnak.

Mi is történt? Kosztolányi 1934. március 11-én a *Pesti Hírlap* vasárnapi képes mellékletében VOJTINA ÚJ LEVELE EGY FIATAL KÖLTŐHÖZ címmel ironikus hangvételű cikket közöl az új, népiesnek nevezett líráról. Ellenérzéseit két témakörben fogalmazza meg. Egyrészt a művészi ábrázolás módját kritizálja: „*Hiába kiabálok torkodszakadtából, hogy egyszerű vagy és természetes, ezzel még nem vagy sem egyszerű, sem természetes.*” Másrészt a hanyag rímképzést, a formalizáló törekvéseket bírálja: „*A szabad verstől visszatértetek a zárt formához és a rímhez. De a ti zárt formáitok olyan lazák, mint egy gatyá vagy egy borjúszerű ing.*” Félek – fejezi be cikkét Kosztolányi –, hogy költészetünket elkanászosították.

A levél címzettjei közül Illyés válaszol, aki „*félig-meddig magára vélt ismerni*” Kosztolányi sorában. Cikkének első részében irodalompolitikai vonatkozásokról beszél, öntudatlanul vállalt szerepet tulajdonít Kosztolányinak: a költő azok malmára hajtja a vizet formai fenntartásaival, akiknek tartalmi, politikai kifogásuk van a népi líra ellen, akik attól félnek, hogy „*ha a nép uralkodni fog a költészetben, uralkodni fog a politikában is*”. Válaszának második felében, most már csak a rím kérdésére koncentrálva, kitűnő vitatkozóként, Kosztolányi vádját – hogy a pongyola rí-

mek a költői mesterség ismeretének hiányából adódnak – úgy cáfolja, hogy rögtönzött poétikai elemzést ad az úgynevezett „rossz rímek” funkciójáról főleg francia példákra hivatkozva.

Kosztolányi a szópárbajt nagyvonalúan zárja le. Mintegy mellékesen, majd egy hónap múlva, szintén a vasárnapi számban rövid glosszával válaszol. Illyés érvelésének politikai kardszűntésai elől félrehajlik, s csak a rím kérdésére reagál: „A rím ékesség. Olyan, mint a nyakkendő. Ha valaki nyakkendőt hord, megértem. Ha valaki egyáltalán nem hord nyakkendőt, [...] szintén megértem. De ha valaki nyakkendő helyett következetesen csak kátángthórót vagy egy tőrőlörongyot biggyeszt a nyakába, diszül, attól megkérdezem egyszer – nem többször –, hogy miért viseli ezt.”

Babits ennek a vitának a kapcsán, talán még Kosztolányi válasza előtt, ragad – illetve nem ragad – tollat. Több szempontból is érintve van. Kosztolányi „levele” ugyanazokat az ellenérveket vonultatja fel a népi lírával szemben, amelyeket a *Nyugat* hasábjain egy évvel korábban Babits fogalmazott meg *Könyvről könyvre* rovatában, ÚJ NÉPIESSÉG című cikkében a fiatal Radnóti és főleg Sértő Kálmán verskötetét bírálva. A Kosztolányi által kialakított Vojtina-szerep párhuzamos Babits utalásával A NAGYIDAI CIGÁNYOK-ra: „Szeretném büszkén hangoztatni: nem harcolok, Puk Mihály módjára, mezítelen cigányhadak ellen.” Mindketten Arany Jánosra hivatkoznak, ifjúkori barátságuk közös példaképre.

Lényeges pontokon van azonban eltérés kettejük között. Babits különbséget tesz az irányzat elsekélyesedése és valós értékei közt. Miközben elkeserítőnek találja a Sértő-féle „etno-pornografikus” költészet elburjánzását, elismeréssel szól Illyés Gyuláról, s a két költő között olyan színvonalbeli eltérést lát, mint hajdanában Lisznai és Arany János között volt. Illyés verseiről mindig elismeréssel írt Babits, s mint tudjuk, a fiatalok közül vele alakítja majd ki legtermékenyebb kapcsolatát.

Babits költészete felől nézve van egy másik vetülete is Kosztolányi cikkének. „A későbbi Babitsból hiányzik a *vestani bravúr*” – foglalja össze tömören Nemes Nagy Ágnes. A Kosztolányi által emlegetett „*pongyola rímek*” jellemzik ekkor már Babits verseit is. Kétségtelen, hogy ebben a fiatal népi költők – Illyés, Erdélyi – formalizálásának is szerepe van.

Az új Vojtina-vitában Babits valóban több szempontból is érintve van, s érvei talán inkább Kosztolányival és régi önmagával perlekednének. Valószínű, nem akarja folytatni az ekkor már beteg, régi baráttal azt a polémiasorozatot, mely hol kíméletlenül, hol az esztétika elegáns köntösebe bújtatva folyt kettejük között. A bekezdésnyi szöveget olvasva úgy gondolom: ezért az irodalompolitikai utalások tudatos kiiktatása és a „*kiváló költők*” mesterségbeli vitájára való szűkítés, ezért a békülékeny, megértést hirdető hang. Babits a polémiahoz – ismereteim szerint – nem kapcsolódott. Az Illyéssel egyre szorosabb szövetséget kötő, de Kosztolányival újra vitázni nem akaró költő néma maradt.

A rím kérdése nem olyan jelentéktelen, technikai kérdés, mint a nagyközönség előtt látszhatik. Egészen rendjén van az, ha a költők a rímről vitatkoznak. Sokkal egészségesebb dolog, mint ha politikán és irodalompolitikán kapnak hajba.

S ahol olyan kiváló költők állnak vitába a maguk mesterségéről, mint Kosztolányi és Illyés, ott nem is szükséges igazságot tenni. Biztosan mindegyiknek igaza van, a saját költészetének törvényei szerint. A probléma voltaképp a generációk problémája s az irodalmi *moment*-é. Ezek fölött az Idő maga tesz igazságot. A vita csak azt célozhatja itt, hogy megértsük az időket, megértsük a generációkat, és megértsük a költőket. Amiben az a kívánság is benne van, hogy – a költők is értsék meg egymást.

Ezekhez még távolról hozzászólni is egész tanulmány kellene. Amit szeretnék is egyszer megírni.

„Dilettánsok” ellen hadakozik Babits a következő töredékben. A cikket a *Könyvről könyvre* rovatba szánta, ahol hasonló címen – NAGYÚRI DILETTÁNSOK – 1933 júliusában publikált már egy írást. Akkor „két valóságos habsburgi főherceg”-nek a *Budapesti Szemlében* megjelent gyöngécske verseit figurázta ki, mondván: a közéleti nagyságok maradjanak csak a közélet porondján. Most ennek ellenkező előjelű folyamatát látja veszélyesnek: az írók, „köztük a legkülönbek némelyike”, irányítani akarják a közéletet. Az írás időpontja viszonylag pontosan meghatározható. Babits az általános kritikái utalások után – falukutató mozgalom – „legnagyobb regényírónk”, Móricz Zsigmond népfőiskolai tervéről és a „másik kitűnő írónk”, Zilahy Lajos kezdeményezéséről, a kitűnők iskolájáról beszél. Mindkét javaslat 1940 első hónapjaiban kapott nagy teret a sajtóban, különösen a Móricz által szerkesztett *Kelet Népeben*. Móricz egy már meglévő intézmény kibővítését javasolja, a vidéken felhalmozódott „tanulási elszántságot” akarja összefogni. (*Kelet Népe*, 1940/3.) Zilahy egy új oktatási forma, a kisgyermekkortól kiépülő „tehetségkiválasztó és -védő intézmény” létrehozását tartja szükségesnek.

A március 1-jei számban jelenik meg Móricz lelkes hangú cikke TÖRÖKVÉSZ címmel, melyben Németh László leveléről számol be: a fiatal író felajánlotta Törökvész úton lévő házáat évi három hónapra, nyári népfőiskolai oktatás céljára, ez alatt az idő alatt a fenntartás költségeiről is gondoskodna. Talán ez a mozzanat váltotta ki Babits glosszáját a „fő-fő dilettáns” ellen, bár lehet, hogy az augusztus 15-i számban megjelent, Németh László által javasolt Népfőiskolai Tanterv.

Az indulatos hangú írás mögött most is egyszerre húzódnak meg a politikai, irodalmi és személyes ellentétek. Egyrészt rejtett vita ez a volt szerkesztőtárs, Móricz közéleti programjával, melyet januárban hirdetett meg a *Kelet Népe* általa szerkesztett első számában: „Hagyd a politikát: építkezz!” Másrészt annak a régóta tartó, végül pajzssal és dárdával vívott hadakozásnak része, melyet Babits folytatott Németh Lászlóval.

Egyszer már kifakadtam ezen a helyen a dilettánsok ellen, évekkkel ezelőtt. Kifakadtam, ez nagyon is erős szó. Viszont azt mondani, bírálatot írtam, kissé kevés lenne. Bírálatot az egyes művekről vagy írókról ír az ember. Magát az irodalmat nem bírálhatjuk, mert nem nézhetjük kívülről. Érdekeltek vagyunk, benne vagyunk magunk is. Hibái nem tárgyilagos ítéletet váltanak ki belőlünk, hanem elkedvetlenedést, gúnyt, haragot, keserűséget, furdalást vagy aggodalmat, esetleg ironikus elnézést, akár a magunk életében vagy környezetében észlelt hibák.

Legtöbbször azonban harci kedvet.

Tehát hadakoztam már ezen a helyen dilettánsok ellen máskor is. Csakhogy azok nagyúri dilettánsok voltak, amilyenek abban az időben előzőnlőtték az irodalmat. Egyházi és világi méltóságok, kik szabad óráikban középszerű verseket és regényeket írtak, s közéleti tekintélyükkel álltak a versenybe, melyben a könnyű s irodalmi színezetű középszerűségnek úgyszólván előnye van. Veszedelemet jelentettek, mert megzavarták a közönség ítéletét, s könnyen korrumpálhatták a kritikát is. S lehetne a dolog trefásan úgy is fogalmazni, hogy az írók, az igazi írók, most bosszút állnak. A közéleti nagyságok betódultak az irodalomba. Az írók viszont irányítani akarják a közéletet. Legalábbis ez ma az irányzat, és ezt nyíltan hangoztatják is.

Egyszóval ma megint itt az alkalom, dilettánsok ellen hadakozni. A dilettánsok azonban ezúttal nem irodalmi dilettánsok, hanem igazi írók, köztük a legkülönbek némelyike. Nem az irodalomban dilettánsok, hanem a közélet változatos egyéb terein. Egy költő a nyelvtudományt akarja reformálni, mások a szociológiai vizsgálat módszerét helyezik új alapra, egy egész felekezet fiatal lírikusokból és novellistákból falukutatással foglalkozik, legnagyobb regényírónk népfőiskolát tervez, egy másik ki-

tűnő regényírónk a „kitűnők iskolájáért” agitál. Nem is beszélve a fő-fő dilettánusról, aki minden tudományt jobban tud a szakembereknél. A kertgazdaságtól, a természeti és történeti stúdiumokon át, egész a filozófiáig és politikáig, mindenről saját külön elmélete és terve van, s legszívesebben azokhoz szabná az egész Magyarországot is. Mai irodalmunknak alig van feltűnőbb és jellegzetesebb jelensége, mint ez az egyetemes dilettantizmus. Az író mindent akar és mindent vállal, csak a tiszta irodalmat nem. Az írás mestere a gyakorlati tudomány és közéleti cselekvés kontárává szegődik. Elégge perverz ambíció.

(OSZK Fond III/1509)

*

Két félbehagyott cikk következik, témájuk közös: mindkettőben a szélsőséges nacionalizmus, a fajiság jegyében előretörő nézetek veszélyeire hívja fel a figyelmet Babits.

Az első Surányi Miklósnak egy könyvhét alkalmából elhangzott beszédéhez kapcsolódik. A keletkezés időpontja egyértelműen behatárolható. Az 1929-es könyvhét megnyitóján szerepelnek együtt. Surányi beszédét a *Budapesti Szemle* júniusi száma, Babitsnak ez alkalomra írt versét – RITMUS A KÖNYVRŐL – a *Pesti Napló* közli május 19-én.

Május 13-án, az ünnepélyes megnyitóülésen, az Akadémia zsűfóráig megtelt nagytermében először Klebelsberg Kunó kultuszminiszter mond beszédet. Egyrészt széles körű koncepciót vázol fel nép- és iskolakönyvtárak létrehozásáról, másrészt ideológiai követelményként a magyar kultúrfőlény biztosítását tűzi ki célul. Ehhez kapcsolódik Herczeg Ferenc írása, melyben a magyar gondolat eszményi és hódító erejű megnyilatkozását a magyar könyvben látja megvalósulni: „A jó könyv pótolja a tankokat és repülőket.” Majd Surányi Miklós lép a közönség elé. Előadásának első részében a „tökéletes szabadság atmoszféráját” követeli minden művész számára, majd ennek kissé ellentmondva a Babits által kritizált koncepciót fejt ki: „A magyar irodalom legyen meztelenül és brutálisan magyar, minden bűnével és minden erejével, és égen és földön, emberben és természetben [...] egész földi életünket, eredetünket és hivatottságunkat, egyénenként és külön-külön és nemzetben összefoglalva valamennyiünket, mindent, mindig csak magyar szemmel és a művész szemüvegén nézzon.” A beszédek viharos éljenzés és taps fogadja.

Ezután következik Babits. Ne feledjük: 1929 májusát írjuk, ez az az év, amikor először osztanak Baumgarten-díjat: a költő egyben kurátor is. Erre az alkalomra olyan verset ír, amely összefoglalása nézeteinek. A legfontosabb pillérek – az erőszak elítélése, háborúellenesség, a humanista erkölcs tisztelete, a múlt értékeinek megőrzése:

*mert csak a Könyv kapcsol múltat a jövőbe,
ivadék lelkeket egy nemzetté szöve.*

Éles az ellentmondás az egy porondon fellépők között. Babitsot nyilván bántotta a közös szereplés ténye, s bár korábban tett megértést kezdeményező lépéseket a konszolidációt hirdető kurzus irányába (A KETTÉSZAKADT IRODALOM), de az ilyen szereplések kiábrándítóan hathattak rá. Fél évvel ezelőtt írt cikkében, AZ ÍRÁSTUDÓK ÁRULÁSÁ-ban, melynek széles körű vitája még ekkor is ott gyűrűzik az irodalmi közéletben, egyértelműen állást foglalt. „A könyv és a *ruska jelszavát mír: a cselekvőnek kérédet élet szimbólumát kipellengérezve, Mussolini fasizmusát ülteti el, ahogy ez volt az ő jelige-je*” – mutat rá a cikkel kapcsolatban Rába György Babits-monográfiájában. Az elhangzott beszédek után Babits szükségét érzi a konkrét, politikai tartalmú állásfoglalásnak, a jobboldal nacionalista nézeteitől való elhatárolódásnak.

Miért maradt torzozban ez a cikk is? Talán azért, mert ez már nem a kultúrpolitika, hanem a politika tereuma, s Babits csak ritkán lépte át ezeket a határokat.

A második töredék keletkezési körülményei nem határozhatók meg ilyen pontosan, a megfogalmazás nem kötődik konkrétumhoz. A húszas évek elején, közepén írhatta Babits. A mind népszerűbbé váló nemzetkarakterológiai megközelítésről s az egyre nyitabban jelentkező fajelméletekről mond éles kritikát.

Margóra

Brutálisan magyar. – Ezt a két szót legutóbb Surányi Miklóstól hallottam, a Magyar Könyv Ünnepe, ugyanabban a felolvasásban, amiben sok okos és megszívlelendő dolgot is mondott, például az irodalom feltétlen szabadságának megőrzéséről, ami oly fontos a nemzet életében. De megütötte a fületem ez a két szó: hogy Surányi is *brutálisan magyar* irodalmat kíván. Nemcsak ő; s ez talán nem is az ő szava. Alig állhatna valakinek oly rosszul, mint neki. Mert arra az irodalomra, amit Surányi csinál, bajos lenne kevésbé találó jelzőt elgondolni. De legalább elméletben enged meg egy megbillent kor ferde lendületének, mely mindenben a brutálisat keresi: mért ne hát a magyarságban is? Jobb- és baloldról nagyon sokan készséggel aláírnák ma a Surányi kívánságát: mind, akik a Kor jelszavainak szófogadó gyermekei. De nem jó kívánság ez; s bevallom, még jobban megütközöm rajta, ha jobbról hallom, mint ha balról.

(OSZK Fond III/1764)

Faj és táj az irodalomban

Társaimnak, akik velem együtt gyászolják kultúránk szörnyű lekicsinyedését, ajánlom ezt a témát chriára: mi a legizgatóbb probléma, legkényesebb kérdés, amely irodalmi életünkben settenkedik, bujkál, ki-kitör, pártokra oszt és shiboletheket teremt? Írd le csak biztosan a címet: A faj szerepe az irodalomban. Ez mindig aktuális.

(OSZK Fond III/1565)

*

Prohászka Lajos könyve, A VÁNDOR ÉS A BUJDOSÓ 1936-ban jelent meg. E kötet kapcsán lát neki Babits a kritika megírásának. Különösen izgathatta ez a könyv, hiszen egyetemi jegyzeteit kivéve szinte semelyik művel kapcsolatban nem találtam a hagyatékban ilyen részletes, oldalszámokkal, kérdőjelekkel ellátott jegyzetanyagot. Tanulmányát mégis – vagy éppen ezért – abahagyta.

A nagy feltűnést keltett, sok vitát kiváltó mű szellemtudományi alapon álló, nagy műveltséggel megírt, a német újidealizmus hatását mutató nemzetkarakterológia. Prohászka a nemzeti tulajdonságokat a magyar népszellem bujdosó jellegéből vezeti le, s párhuzamba állítja a német jellemmel, melynek metafizikai lényegét a vándor motívumában látja. „A VÁNDOR ÉS A BUJDOSÓ többszörösen ütemvesztett mű” – írja Lackó Miklós VITÁK A NEMZETI JELLEMÉRŐL A XX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN című tanulmányában. Prohászka koncepciója készen állt már 1928-ban, s mire 1936-ban könyv alakban megjelenik, megváltozott viszonyok veszik körül. A német előretörés hatására a gondolatmenet más megvilágítást kap, a két nép közötti párhuzamot egyre hevesebb ellenérzéssel fogadják. Az Anschluss után Szekfű Gyula – határozottan németellenes céllal – egy ellenkarakterológiai tanulmánykötet létrehozását tartja szükségesnek. 1939-ben jelenik meg a MI A MAGYAR? című kötet. Babits itt írja meg a három évvel korábban félbehagyott könyvkritika helyett véleményét Prohászka művéről.

A MAGYAR JELLEMÉRŐL című tanulmány a kötet egyik legjózanabb, legracionálisabb írása. Babits életműve szempontjából azonban több kérdés vetődik föl. Ő volt az, aki már 1931-ben az egyik legszínvonalasabb kritikát írta SZELLEMTÖRTÉNET címmel, és többször határozottan elzárkózott a fajelméletek irányába mutató nemzetkarakterológiai elméletektől, most mégis a kérdés megfogalmazásából következő módszert fogadja el.

Ennek egyik oka, hogy Babits személyes ügyének is tekinti a vitát. Úgy véli, hogy Prohászka művére saját fiatalkori, A MAGYAR IRODALOM-ról 1913-ban írt tanulmánya volt meghatározó befolyással. Irodalmi értekezése a Taine-féle pozitívizmuson nyugvó, nemzeti jellemképet is megfogalmazó fejlődéstörténet volt. „*Le kell vele számolnom – írja Prohászka könyvével kapcsolatban –, s alig tudok ellene mondani. Ahogy olvasom, mintha a saját gondolataimat látnám torzító tükrökben. [...] Vajon ismerte a könyv szerzője fejtegetéseimet, hogy ilyen különösen visszhangozza?*” Babits saját, régen túlhaladott gondolataival vitatkozik, hosszú passzusokat idéz magától, hol egyet-értő, hol kérdő jeleket kitéve. A másik ok a szellemtudomány által újra és újra feltett kérdés maga, mely a politikai körülmények alakulása folytán a válaszadás kikerülését egyre lehetetlenebbé teszi, viszont mikéntjét egyre jobban meghatározza és megnehezíti.

Tanulmányának szinte felét Babits arra szánja, hogy a kérdés jogosságát kétségbe vonja. „*Mi a magyar? Mit jelent ez a mi?, mit jelent a magyar, és mit jelent itt a kérdőjel?*” A tanulmány második részében – önmagával ellentmondásba kerülve – A VÁNDOR ÉS A BUJDOSÓ-t bírálva, szinte egy új jellemteni elemzést kapunk. Célja, hogy bizonyítsa: a fasizmus ellenkezik a magyar alkattal, s így végül „*mintegy erőszakot téve szemléletén*” – írja Németh G. Béla akadémiai székfoglalójában –, „*a részt, mint annyian mások kortársai közül, ő is megkísérelte önállóan, elszakítottan, magában vizsgálni*”.

Jó lenne tudni, hogy mit írt volna Babits Prohászka könyvéről 1936-ban. Kár, hogy nem fejezte be tanulmányát.

Egy könyv hever előttem, olyan témáról, ami minden magyar embert izgat, s ma jobban, mint valaha. Ez a téma: a magyarság sorsa és hivatása.

Különös mód, akármennyire is izgat a téma, a róla szóló írásművek inkább untatni szoktak. Erről a tárgyról jobban szeretünk beszélni, mint hallani. Izgalmunk könnyen ömlik szóba, sőt szónoklatba; de mások szónoklataira nem vagyunk kíváncsiak. Bizony, amit az utóbbi időkben a magyarság problémáiról írtunk vagy olvastunk, az kevés kivétellel mind csak ilyen szónoklat és líra. Ahol gondolatok és megállapítások, s szinte még a nyelv is, az utolsó szóig és frázisig, a szerző politikai vágyálmainak vagy aggályainak függvénye.

Az a könyv, amely előttem fekszik, látszatra nagyon különbözik ezektől a szónoki és politizáló írásoktól. Tartalma egy tudósoknak szánt szellemkutató folyóiratban jelent meg először, s a magas filozófiai kísérlet igényével áll az olvasó elé. A magyar jelenségeket nem a múlt pillanat szempontjából nézi, még csak nem is a történelem szempontjából, hanem mintegy időtlenül, *sub specie aeternitatis*. Mi lehet ellentétesebb a politikával, mint a metafizika? Íme, egy valóságos metafizikai tanulmány a magyar lélekről és sorsról, amely már természeténél és műfajánál fogva is kénytelen a hely és időpont szűk látóköre fölé emelkedni. Ahogy mondtam: a könyv izgató témájú. Mégis, igazában nem témájával, hanem műfajával kapja meg figyelmünket.

Magasabb, filozofikus álláspontból nézni önnön lényegét és sorsát, nem idegen törekvés a magyar lélektől. Régibb irodalmunkból elég Zrínyi Miklós műveire hivatkozni, a magyar „klasszicizmus” korából Széchenyi, Kemény vagy Eötvös nevét idézni, hogy ez világos legyen. Az utóbbi években azonban nagyon távol jutottunk a filozofikus magaslatoktól. Lenn tévelygünk, politikai irányzataink útvesztőjében – ahol legkönnyebben beleveszni a szavak sarába. Az eszmék egeit csak e sarak tükrében szemlélgetjük. Kiváló szellemeink, mint Szekfű Gyula, iparkodnak megtartani bennünket a történelmi józanság biztos talaján. Körütekintően óvnak az útvesztőktől és mocsaraktól. Szekfű lámpása széles távlatokat világít be: de ezek földi és történelmi távlatok. A történetíró feladata a tények közti eligazodás. De van egy másfajta eligazo-

dás is, mely a tények *jelentőségét* keresi. A tények típusai és elhelyezkedésük a lehetőségek közt, a történelmi és kollektív létezés értéke és értelme, a történelmi közösségek tudományos jellemzésének módszerei és megbízhatósága, a sorstípusok összefüggése a jellemek típusaival: csupa olyan kérdés, mely túl a történelem esetlegein, annak mintegy metafizikai hátterét kutatja, s az esetlegesnek látszó tények mélyebb jelentőségére szeretne rávilágítani.

Ez nem a történetíró, hanem a filozófus dolga.

Természetes érdeklődéssel forgatom hát a filozófus könyvét, aki ezekkel a kérdésekkel foglalkozik, s mintegy a modern tudomány nyelvére fordítja le a problémákat, amiket Széchenyi óta inkább csak költőink mertek fölvetni, Vörösmartyól Adyig, a magas költészet szimbolikus és lírai módján. Ezt kísérli meg Prohászka Lajos *A VÁNDOR ÉS A BUJDOSÓ* című tanulmányában. Ő maga tökéletesen tudatában van annak, hogy a költők nyomain jár. Gyakran idézi Adyt, s még a filozófiai terminológiában is igyekszik fölhasználni a költők tömör és jelképies kifejezéseit, sőt utánozni kifejezőmódjukat, ahogy könyvének címe is mutatja. A magyar költésztől a német metafizikáig elég nagy távolság. Új filozófusunk szelleme ezt a távolságot szeretné áthidalni

(OSZK Fond III/1848)

Károlyi Amy

„VALAKI UTÁNAM KIÁLT”

(*Ady Endre*)

Fülep Lajos nem tartozott a könnyű emberek közé. Ellentéteit olasz harmóniával keverte be. Egyszerre volt barátságos és szíves, és barátságtalan és szívtelen. Ez bizonyára magánélete szférájába hajlott át, amiről sohasem ejtett szót, s ami után sosem kíváncsiskodtunk.

Két otthona volt jellemző az emberre. A pesti, amelyben megtalálható volt a világ művészetének lenyomata, s a zengővárkonyi paplak, a birsszagot árasztó és paraszti regölést visszhangzó ház. Mindkét otthon szuverén ura volt, falusi háza a paraszti élvégvára, ahol ő kapitánykodott.

Mi vonzott embereket Fülep Lajoshoz? Tőle tanulni lehetett, anélkül hogy tanított volna.

Tanított környezetével, azzal, hogy mi tetszett vagy mi nem tetszett neki. Semmilyen ráhatásra nem mondta a jóra, hogy rossz és a rosszra, hogy jó. A felismerés ízlés dolga, a véleménye mellett való kiállás pedig karakánság.

Sajátságos kapcsolat volt Weöres Sándoré és Fülep Lajosé: Sándor számára Fülep a kritikus volt, akinek az ízlésében megbízott. Fülep számára Sándor a költő, XX. századi Orpheusz. A kölcsönös nagyrabecsülésen és szereteten (szeretet! nagy szó) kívül és belül állandóan vitakoztak. Fülep szinte szándékosan olyat mondott, aminek Sán-

dor majd ellentmond, és Sándor meg is felelt a várakozásnak. Én titokban mindketőnek igazat adtam, s közben nem unatkoztam.

Személy szerint sokat köszönhetek neki. No nem protegálást, amit nem kértem, s amit nem is adott volna, de azt, hogy észrevette: nem véletlen, hogy vagyok. Divat volt az újonnan jöttet akarnoknak titulálni és megszurkálni, az idegen rosszul járt az összeszokott manézsban. Ami persze már ósidók óta szokásos a baromfiudvarban.

Első kötetkémből kiemelt egy verset, mely az erdőbe hazavágyó bútorokról szólt, s persze az istenekről, akik a fában bejöttek szolgálatunkra a szobánkba. Ez a kiemelés nem volt sem dicséret, sem „versismertetés”. Analízis volt.

Ez a kiemelés kézmozdulat volt: ebbe az irányba haladj. Babitsnak lehetek hálás, és Fülep Lajosnak. Mindkettőjüknek a kézmozdulatáért, az irányjelzésért. Iránytűvel a zsebemben, a többit magamnak kellett véghezvinni.

Európai, sőt ázsiai nyugalma alatt azonban tüskék, sőt török laktak. Ha valami nem tetszett, a rosszállása gyilkolt. Az önjelöltek tolakodása felbőszítette, bizalmaskodó tegezésre magázással válaszolt, a hetyke vadászkalap tulajdonosa pedig kalapja sörtepamacsa mellé dísznek tűzhetne volna Fülep Lajos véleményét: „*Lebemann és álköltő.*”

Szentbeszéd, politikai program, nekrológ akkor tartja ébren a híveket, ha rövid. Hadd fejezzem be Zádor Anna mondatával, melyet egy zsúfolt 11-es autóbuszon súgott a fülembé Fülep Lajos halálhírére: „*Örülök, hogy a kortársa lehettem.*”

Parancs János

LEGYEN BÁRKI

sajnálom őt
 aki a helyemre áll
 az öntudatlan törtetőt
 amint rémképeivel viaskodik
 a semmi buborékát
 aki fél és hősködik
 mintha volna aki rá figyel
 mintha volna bárki is
 aki megkülönböztet egymástól
 két öregedő fehér embert
 két sárgát rézbőrűt vagy feketét
 alig pislákol már az értelem fénye
 jobb volna mégis meg se látni
 amit élénk tár irgalmatlanul
 közélről még fölismerhető
 egy-egy ellenszenves vagy kedves arc
 távolról egyformán vigyorgó
 üreges és sárga koponya mind
 fölcserélhető csorba csontedény
 amiben már semmi sincs

Kertész Imre

BUDAPEST, BÉCS, BUDAPEST**Tizenöt bagatell**

1989 szeptembere. Október: Bécs. Az Osztrák Irodalmi Társaság meghívására. Úgy mond, fordításaimért, valójában: baráti pártfogás, néhány jó szó az érdekemben – tehát rokonszenv, ahogyan mindent mindig is ez vagy az ellenkezője mozgat. Szállodai szállás, kellemes pénzösszeg. – Utálatos intéznivalók. 1) Útlevel. Postafordultával megjön. 2) Vonatjegy. A pénztárosnő az útlevelemet kéri. Nincs nálam. Ki hitte volna, hogy az útlevelvizsgálat már a pénztárablaknál megkezdődik. Merthogy forintért akarok jegyet venni. Itt nem bíznak a forintban. Haza, a város túlsó végébe, vissza, a legközelebbi menetjegyirodába. Hosszú sor. Az egész délelőttöm rámegy. Mintegy előlegképpen kiszabott megrovás: azért olyan egyszerűen nem mész el innen. Mint kaszárnyákban a kimenő előtti végeérhetetlen őrmesteri akadékoskodások. A diktatúra és az idő. A primitív életszemlélet és az idő. A primitív struktúra és az idő. Az ember és az idő, nem: az ember, lényegében mint idő. Az ember tehát deklaráltan semmi. K. Z.-idő, börtönidő, nagy megkönnyebbülés: vasútjegyvásárlás-idő. Ilyen gondolatokkal szórakozom, míg rám kerül a sor. A Südbahnhofra szeretnék megérkezni, mert – a térképen kinéztem: – az esik közel a szállásomhoz. És a délelőtti vonattal, mert nem szeretek hajnalban kelni. A Westbahnhofra kapok jegyet, és a hajnali vonatra. Hogy az kedvezményes. A pénztáros, igen határozottan: – Ezer forintot megér magának, hogy egyszer korábban keljen. – Nem tudom. De, úgy látszik, ezer forintot megér nekem, hogy ne vitakozzam, mert hallgatok. Kifelé menet jutnak eszembe az ellenérvek, mint mindig; dühöngök, agresszióm, mert más utat nem talál, szokás szerint önmagam ellen fordul. A – minek is nevezem most már? – keleti légertársadalom titka, hogy örökké haragban vagy önmagaddal, s ha nem, akkor szégyenkezel az érzelem, az ész vagy a pénztárcád kompromisszuma miatt.

A **bécsi úr**, a Lajta menti Brucknál. Addig egyedül ülök, háttal a menetiránynak, egy háromszemélyes pamlagon. A biztonság kedvéért a mellettem lévő ülésre teszem az egyik csomagomat is. A bécsi úr egyetlen pillantással fölméri a terepet: – Gestatten Sie? – mutat könyörtelenül a bőröndömre. Leül, aktatáskájából iratokat szed elő. Számoszlopok, könyvelési rubrikák. Golyóstollat vesz kézbe, fölrakja a szemüvegét. Megnyugszom. Mire észbe kapok, már kilátástalan társalgásba bonyolódtam vele. Canetti megjegyzése az AUGENSPIEL-ben a fecsegőről, akik elől Bécsben sehogyan sem lehet kitérni. Íme, egy eleven példány. Néhány keresztkérdés, és bevallom, hogy író, műfordító vagyok. Felélénkül; úgy látom, azt gondolja, jó fogást csinált. Egyetlen tolakodónak sem tudok ellenállni. Se Rákosinak, se a vasúti pénztárosnak. A bécsi úr legalább szórakoztató. A maga módján. Kissé sok a kultúra. Irodalom – Hofmannsthal, Schnitzler, Roth, akiket fordítottam –, azután zene. Hogy Richard Strauss eredetibb szerző Mahlernél, mert Mahler nem képzelhető el Beethoven és Brahms nélkül, Strauss viszont igen. Hülyeség, de ráhagyom. Hogy Abbado mester Karajan-

nak a Bécsben is, Salzburgban is megüresedett helyére pályázik, és figyeljem majd meg, nem eredménytelenül. Sajnos, nekem mindegy. Neki korántsem. Izgul, mint-ha a „Fradiról” lenne szó. Ez a különbség, gondolom. A rendszert se szidja. Semelyiket. Micsoda harmónia. – 1956-ot úgy éltem át, mint maguk, magyarok – mondja egyszerre. Mélyen megrendítette. Utána segített a menekülteknek, valami segélyszervezetnél működött, ha jól értem, egy évig. – És 1968? – érdeklődöm. Az már nem tartalmazott számára semmi újat, feleli. Most, idős korára (azt mondja, hetvenéves, tizenötlet fiatalabbnak nézném) megtalálta Istent, a saját Istenét, a személyes Istent. Eljutott odáig, hogy bárhol, bármikor, bármilyen körülmények közt is képes imádkozni. Végül tagadhatatlanul megkedvelem. Ámbár elmulasztom miatta a megérkezés mozzanatait. Pedig szeretek átszattogni kietlen, hideg külvárosokon, szeretem, amint azután egy város mintegy felforrósodik körülöttem, megindul érverése, majd néhány meglepő mozdulattal életre kel. Másfelől e beszélgetés a legstilszerűbb megérkezés Bécsbe. Akár egy századvégi regényben. (Talán Paul de Kocknál, akit Krúdy folyton idéz; vajon tényleg létezett Paul de Kock, vagy csak Krúdy találta ki őt, az idézhetőség kedvéért?) – Auf Ihrem Beifall – mosolyog a bécsi úr, amikor közlöm vele észrevételemet. A vonat lassít. Felállok, leveszem csomagjaimat, föl a kabátomat. Mire megfordulok, a bécsi urat már sehol sem látom. Eltűnt, szertefoszlott, mintha csak álmodtam volna őt. Talán így is történt, tünődöm; eltűnt, mint Paul de Kock, akit Krúdy álmodott. Higgadt leszállás, előzékeny, gördíthető hordáralkalmatosságok, előzékenyen kitaruló automatikus üvegajtó. Bécs fátyolos napsütéssel fogad. A pályaudvarral szemközt romhalmaz: otthonos érzések. (Később kiderül, csak metró építenek.) Öntudatosan készséges taxisofőr. Aggodalmasan lesem a taxiórát, hogy az utazási csekkeken felül kikönyörgött száznyolcvan schillingből futja-e a kedvezményes vonatjegy miatt elkerülhetetlenné vált bécsi taxiköltségre. Éppen hogy. Némi borraivalóval. Ahogy a taxisofőr elegánsan megköszöni, attól, nem tudom, miért, hirtelen helyrebillen a lelki egyensúlyom. Úgy érzem magam, mint egy külföldi úr. Erről az oldalamról nem is ismerem magamat; bizonyos tisztelet fog el irántam, mint aki inkognitóban jár. Egy teljesen ismeretlen titok titkosügynöke, teljesen ismeretlen teendőkkal. Csak le ne lepleződjem – szorongok.

Hiányzik a szótáram. Otthon hagytam. Az Osztrák Irodalmi Társaságnak nincs. Utolsó reményem: a Collegium Hungaricum. Villamos, azután a nyirkos szélben átballengok a Salztorbrückén. A hídról világvárosi látkép, a Schwedenplatz, a Kai, majd lejjebb, az Urania-épület felé pillantva. A Collegium Hungaricumot, s abban Bécsben Magyarországot azonnal megtalálom. A kapualji kapufülke, a természetes felvigyázó asszony, a hangja: – Milyen ügyben? Meg van beszélve? Várjon, majd felszólók telefonon! – Az Osztrák Irodalmi Társaság ódon, zezugos irodájában ilyenkor mindekelőtt hellyel szoktak kínálni. Szótár természetesen nincs. Azaz van, de csak *egy*, az pedig kell az ösztöndíjasoknak. A túloldalról jól megnézem a sűrű irodaépületet. A magammal hozott LLOYD ÚTIKÖNYVEK 1929-ben megjelent AUSZTRIA című kötete 142. oldalán az alábbiakat olvasom: „...*Közvetlen közelében fekszik a Magyar gárdapalota (Museumstrasse 7.), amelyet Mária Terézia vásárolt a magyar testőrgárda számára. A remek palota, melyet Fischer v. Erlach épített, a magyar kormányé (Collegium Hungaricum).*” Ami engem illet, a Hollandstrasse 4-ben jártam, ma itt a Collegium Hungaricum. A „*remek palota*” is megvan, csakhoggy időközben átment az osztrákok kezébe. Bécs város tanácsa ugyanis úgy jó húsz-huszonöt éve felszólított *bennünket*, hogy renováltas-

suk a műemlék palotát, mert förtelmes állapotban van. Illetékesek ekkor úgy döntöttek, hogy munkás-paraszt Magyarországnak tulajdonképpen nem is kell ez a palota. Ezért aztán összehívták Bécs valamennyi szatócsát, krejzlerájósát, ócskását, és dobra verték a levitézlett palota valamennyi múkincsét. Így is akadtak a nepperek közt jobb érzésűek, akik rimánkodva rimánkodtak, az istenért, el ne kótyavetyéljék e pótolhatatlan értékeket; így őrződött meg néhány szőnyeg, pár bútordarab, melyek most állítólag a követségen találhatóak. A kiárusított palotát azután Bécs városának megvételre fölajánlották, az boldogan meg is vette, eladta a palotához tartozó üres telket, s a pénzből a remek palotát remekül kitataroztatta – természetesen önmagának. Tanulság? Se szótár, se palota...

Elvesztettem az inkognitóm. Alapvető hiba, alapvető tanulsággal: ha elvesztem inkognitóm, akkor az ideális abszurdból átlépek a reális abszurdba. Az elviselhetőből az elviselhetetlenbe. Oka: hirtelen támadt, kelet-európai valutaszorongásom, ösztöndíj-schillingjeim oktalán kuporgatása. Bratwurstot ebédelek, két zsemlével, állva, a piacon. Mellettem a félrészeg osztrák lumpen azonnal kiszúr magának: – Jonopot kifánok – mondja, cseppet sem barátilag. Eszem a sült kolbászt, mintha nem érteném. – Bongiorno – próbálkozik tovább. – A, il signore parla l'italiano – derülök fel –, bravo, benissimo – és bátran vállon veregetem. – Na látja – fordítja erre vérekes szemét a tulajnok felé –, mondtam, hogy csak magyar lehet vagy olasz. Most legalább tudjuk, hogy olasz. – Gyorsan bekapom a Bratwurstomat, mielőtt meglincselnének. Fogalmam sincs, hogy miért nem szívelik itt az olaszokat. Futólag eszembe ötlik Gilbert, amerikai börtönpszichológus esete Streicherrel, aki kijelentette neki, hogy a nürnbergi per nem érvényes, mert a bírák közt zsidók vannak. Miből gondolja?, lepődött meg Gilbert. Ó, így Streicher, ő nyomban és tévedhetetlenül felismeri, hogy kiben milyen vér kering: három bíró nagyon nyugtalanul viselkedik, ha ő erősen rájuk néz. Gilbert paranoiát állapított meg Streichernél. De ez a gondolat nem vigasztal. Engem itt felismertek – ha nem is annak, aki vagyok. Ki vagyok? Az, akinek a képzeletem megteremt. Most kezdem csak felfogni titkosügynöki küldetésemet: Bécsbe is, mint mindig és mindenhová, önmagam titkos megfigyelésére érkeztem, a szakadatlan jelentéstétel kifürkészhetetlen titkos parancsával. Mindenesetre ettől kezdve kizárólag jó vendéglőkben eszem, jó ételeket, jó kiszolgálás mellett, és mindig emelt fővel távozom. Talán azt mondjátok: játék, de akkor játéknak az életben maradás technikáját hívjátok.

Influenza. Napközben erőt veszek rajta, de este a szobámhoz köt. Forró tea, rádió. A WALKÜR bemutatója, a londoni Covent Gardenből. A második felvonás után interjú a felújítás karmesterével, Bernard Haitinkkel. Hogy a darabot eredetileg Ljubimov rendezte volna, de végül is ki kellett venni a kezéből. Wagner-idegen elgondolásai; valójában nem is ismeri a TETRALÓGIÁ-t; fogalma sincs a hagyományokról, és nincs is érzéke irántuk. Lásd: a Ljubimov rendezte botrányos londoni HAMLET; otrombán meghúzta Shakespeare-t, egy olyan rendezői koncepció jegyében, amelyről kiderült, hogy nem is létezik. A riporter megkérdezi Haitinkot, ismeri-e Fischer Iván esetét Ljubimovval, amikor az Budapesten a DON GIOVANNI-t rendezte. Nem ismeri. Nos, Ljubimov megkérdezte Fischer Ivánt: – De hol fog játszani a zenekar? Mert a zenekari árok ugyebár a pokol lesz. – Haitink kacag, orrhangon, affektáltan, diadalmasan. Hirtelen megjelenik előttem Ljubimov, amint egy csatagos, jégszürke téli napon,

női udvartartás kíséretében, ziláltan kilép a pesti népnyelv által „Elizélt-palotának” elkeresztelt épületből, a Vörösmarty téren. Én éppen Tankred Dorst (nyugat)német íróat kalauzoltam, akinek MERLIN című darabját lefordítottam. A két férfi egymás nyakába borult. Dorst szavait én fordítottam magyarra, s aztán a nők oroszra, Ljubimovnak. Az egyik nő, emlékszem, nagyon panaszkodott: – Nem jól érezzük magunkat. Fáj a fejünk, és a magyar hatóságok sem rendesek velünk – így, mindig többes szám első személyben. Ljubimov meghívta Dorstot a DON GIOVANNI másnapi jelmezes főpróbájára. Kísérőként én is vele mehettem. A végén megint kettős tolmácsolás folyt. Dorst meleg szavakkal dicsérte a rendezést. Mialatt fordítottam, egyszerre az a tévészmém támadt, hogy én is itt vagyok, ezért hozzátettem: – Kérem, mondja meg Ljubimov úrnak, hogy én is gratulálok. – Mire a nő, lesújtó pillantással: – Maga ne gratuláljon, hanem tolmácsoljon. – Íme, egy másik inkognitóvesztésem története. Akkoriban, úgy hat-hét éve még gyakran kerültem identitászavarba: hirtelenében nem tudtam néha, hogy nemlétezésem melyik formáját is válasszam inkognitómul.

Szeretem a Hilton Szálló és a Kärntner Strasse közti tágas, szellős útvonalat. Itt a Konzerthaus; egy kissé távolabb, a Lothringerstrassén pedig a Musikverein. Micsoda áhítat belépni a koncertterembe, ahol Schönberg – nem, elüldöztetése óta: Schoenberg – megbukott! Most Schubert nagy C-dúr szimfóniájához veszek jegyet. Óriási csalódás: a Bécsi Szimfonikusok Georges Prêtre vezényletével tökéletes hangzású, de csapnivalóan lármás, túldinamizált, Schubertet szinte teljesen kiküszöbölő előadást produkálnak. A bécsi közönség felállva tapsol. Mentségükre szolgáljon: már nem ők azok, akik Webernt kifütyülték. Boldogan őrzöm magamban Eugen Jochum és a Bambergi Szimfonikusok Erkel színházbeli, felejthetetlen C-dúr szimfóniája emlékét, amit néhány éve, már nem sokkal Jochum halála előtt hallottam. Fülemben cseng még a második tétel tört tánca, az utolsó tétel halkán ujjongó, dionüszoszi témája, ez a könnyed lábú szabadulás a földi dolgoktól, ez a szárnyas bokájú híradás a halál boldogságáról. – A Musikvereint elhagyva, már majdnem a Kärntner Strasse sarkán iradatlan irodaház emelkedik, második emeletén működik a Citibank. A zárt üvegegyület előtt a nyirkos szélben mindig didereg néhány csalódott külsejű ember. A kapualjban magyar nyelvű felirat tudatja, hogy a Citibank kizárólag kereskedelmi ügyletekkel foglalkozik, turistacsekkeket itt nem váltanak be. Éppen az ideutazásom előtti napon olvastam én is valamelyik otthoni újságban, hogy a Lothringerstrassén található Citibank az utazási csekkeket levonás nélkül, névértékben váltja be. – Dujú szpik inglis? – szólít meg egy tétova, bajszos férfi. – Mondja csak nyugodtan magyarul – felelem. A Landstrasser Hauptstrasse-i takarékpénztárt keresi, melyet a Citibank, ön maga helyett a magyar turistának beváltóhelyül ajánl. Fölényes, ám együttérző helybeliként igazítom útba. – Nem tudja, hány százalékot vonnak le? – Bizony, nem. – Valaki otthon jól meggazdagodhat ezen – mondja. – Gondolja? – biztatom. De nem folytatja. Minak aki nem tartja érdekesnek, hogy fölösleges szócsépléssel fűszerezze a megköpasztatását. Nézem, amint az Am Heumarkt irányában eltrappol. Szegény, megcsúfolt, kijátszott, becsapott magyar; szegény Kelet-Európa, gondolom, a kívülállók derűs sajnálkozásával.

Míg csak utazási csekkjeimmel én is nem vagyok kénytelen megjelenni a Sparkasse színe előtt. – Szabad az útlevelét? – szól az osztrák bankárhölgy. Érzem, hogy kínomban, dühömben elvörösödök. Előttem egy svájci úr frankokat váltott be. Tőle nem

kértek útlevelet. Hogyan? Hát velem szemben meg a világ valamennyi pénztárosnője hatóságként léphet fel? Ha meggondolom, eddig a Musikverein pénztárosnője volt az egyetlen, aki nem kérte az útleveletemet, amikor hangversenyjegyet vásároltam. Meg se nézem, mennyit vonnak le az életemben először kiváltott valutajárandósá-gomból, amit a hivatalos eladási feláron vettem meg az otthoni hivatalos bankban; úgy érzem, a kiszolgáltatottság búze messzire szaglik rólam. Akit egyszer megaláz-tak, örökké megalázzák; akit otthon megaláznak, idegenben is megalázzák, próbál-gatom axiómáimat. Az osztrák pénztárosnő a jellegzetes magyar hatósági arccal tanulmányozza útleveletemet. Féltekenyen emlékszem vissza előbbi mosolyára, amit a svájci úrra vetett. Eszembe jut Jaspers egy észrevétele: mindenki felelős a saját hazá-ja politikai állapotaiért. Magyarország árnyéka mindig, mindenütt rám vetül; olykor – mert ez a lélektani törvény – dacosan belé burkolózom, akár egy önként magamra húzott darócba.

Továbbstátalok a halpiac felé, hogy bánatomat egy heringes zsemlével enyhítsem. Mi-után ez megtörténik, gyümölcs után nézek. A kofánál éppen fekete kabátos, terme-tes asszonyság vásárol. Egy zacskó banánt forgat a kezében, tétován: – Csak ennyit ad? – motyogja. – Hát nincs több? Nekem öt kiló kell! – Magyarul beszél, nem tudom, kihez: a bécsi kofa nem érti, én értem ugyan, de ő ezt nem tudhatja. Vörös az arca, a szeme ködös, mintha a bevásárlás mámorában önkívületbe esett volna. A háta mögül tolmácsolom kívánságát a kofának. Az jelbeszéddel elkéri az asszonyság szatyrot, vil-lámgyorsan hajladozik, nyújtózkodik, leszedi a bódéja ereszére aggatott valamennyi banánfűrtöt, leméri, visszaadja az asszonyságnak a szatyrot. – Három kiló narancs is kell – szól most az asszony, de se hozzám, se a kofához, csak úgy, a levegőbe. Ha ez így megférne együtt, azt mondanám: szóttanul tolmácsolok. Aztán még kiwit is óhajt (tolmácsolóm), majd lázvörös arccal egy marék papírpénzt nyújt a kofának, aki ujjai madárcsőrmozdulataival a kötegből kicsipegeti a járandóságát. Azzal vége a különös jelenetnek, az asszonyság, súlyos szatyraival elindul valamerre. – És a Herr mit pa-rancsol – fordul most felém a kofa. Fél kiló görög szőlőt kérek, vacsora utánra szá-nom. Úgy látom, mérsékelt vásárlási kedvem a kofára valósággal üdítően hat. Köszö-ni a Herrnek, a viszontlátásra, legyen máskor is szerencséje a Herrhez. A szállodám felé ballagtomban egyre azon töröm a fejem: ugyan mit gondolhat az egészről a fe-keete ruhás asszonyság, hogyan élte meg vajon, hogy ilyen simán, ilyen szolgálatké-szen, ilyen tüsténkedőn peregetek körülötte az események, hogy valamiennyi kívánsá-ga ilyen könnyűszerrel teljesült, méghozzá úgyszólván a saját részvétele nélkül? Azt gondolja tán, hogy csoda történt? Ezt nem tartom valószínűnek, hisz egész biztosan fel van világosítva róla, hogy csodák nincsenek. Végül azt tartom a leghihetőbbnek, hogy nem gondol semmit. Egyszerűen tudomásul vette a tényeket, ahogyan évtize-dek óta rászoktatták. Hogy a tények néha furcsák? Hát furcsák. Fő dolog, hogy meg-van a banán. Engem meg talán álmódott csak, mint én álmodtam a bécsi urat, mint Krúdy Gyula Paul de Kockot...

Jause, vagyis uzsonna az Osztrák Irodalmi Társaság herrengassei helyiségeiben. Meghívtak, hölgyek, urak, akiknek bemutatják a Társaság e havi ösztöndíjasait. A kávé és a kuglóf mellé Kelet-Európa is terítékre kerül. Az érdeklődés középpontjában az orosz germanista. Azt mondja, hogy az orosz értelmiségnek mintegy az égből pottyant ölébe a váratlan szabadság, és még nem világos, hogy mennyire és mire tudja

felhasználni. A bolgár akadémikushölgy perfekt, de bájosan szlávos németségével némi optimizmusra lát okot, ami a saját hazáját illeti. A cseh műfordító, aki hozzám hasonlóan éppen Canetti valamelyik életrajzi kötetét fordítja, és ezért kollégiais megértéssel teli sajnálkozó pillantásokat vet felém, most, októberben még teljesen borúlátó. Csakhamar fesztelen csevegés alakul ki, kávécsészék, kuglóftöredékek fölött kipirult, jól táplált, Kelet-Európáért aggódó arcok, gondterhelt kérdések, még gondterhesebb válaszok. Egyedül a Bécsben is ismert nevű, kiváló magyar író szellemes közbeszúrásai jelentenek felüdülést az irodalompartoló közönségnek. A többiek inkább nyomottak, kedvetlenek otthoni bajaiktól. Ő azokkal is sikert arat. Kiragyog a nehézkes germanisták, műfordítók társaságából: súlyos, dohos tárgyak közt sistergő csillagszóró. Kifejti írói hitvallását: az irodalom nem fontos dolog. Kacéran mosolyog. Hangja halk, érvelése lehengerlő. Az irodalom csak a diktatúrákban fontos tényező, mondja. Most, hogy otthon is normális társadalom felé tartunk, az irodalom is elfoglalja majd benne normális, azaz cseppet sem fontos szerepkörét. Megszeppen ten hallgatom. Végig sem merem gondolni a szavaiból adódó következtetést. Elvégre tőlem sem egészen idegen az irodalom, anch'io sono pittore: így hát azt kell kívánnom, hogy nem normális társadalomban, netalán diktatúrában éljek, hisz akkor, mint halom, az irodalom megint fontos ügy lesz. Mostanában sok ilyen elmélet forog irodalmi közzsájon. Eszembe jut egy nemrég olvasott s, tagadhatatlan, roppantul praktikus kritikai ideológia. Eszerint az irodalom nem csupán nem fontos, de – legalábbis jó irodalom – nem is lehetséges. Minthogy életünket nem egyetlen nagy központi princípium vezérli – amilyen például a vallás volt valaha –, így hát nagy irodalom sem létezhet. Praktikusnak ezt az elméletet azért érzem, mert szerencsésen kiküszöbölődik általa a kritikai tévedés lehetősége. Ha nincs nagy irodalom, akkor – nyilvánvaló – a kritikust semmi sem kötelezi, hiszen minőség sincs. Csakhogy, ötlük fel bennem, nem éppen a diktatúrákban van ez pontosan így, ahol a tehetetlenné bűvölt értelmiség egyetlen igazolását már csupán a szójátékban látja? Valósággal elszomorodnék ezen a kellemes uzsonnán, ha valami azt nem súgná bennem, hogy az a társadalom, amelyben az irodalom nem fontos, nem lehet normális társadalom. Az irodalom ugyanis fontos. Mi több: az élet egyetlen értelme. Eszembe jut egy hazátlan író, Kafka meghatározása: „*az irodalom, a nemzeteknek ez a történetírástól olyanmnyira eltérő naplóvezetése...*” És mit is mond a saját kezemmel fordított TRAGÉDIA...-ban Nietzsche? Íme: „*én a művészetben ennek az életnek a legmagasabb feladatát, a voltaképpeni metafizikai tevékenységét látom...*” Igen, az irodalom is, mint minden művészet, az ember vitális cselekvése. Föltéve, hogy vitális cselekvésként művelik. Ha nem, akkor persze nem fontos. Akkor a lehangosabb piktort ki lehet nevezni Michelangelónak; a leghamisabb kintornást Johann Sebastian Bachnak. Akkor a legjobb költő az lesz, aki a legtetszetősebb rímekeket vagy rímtelenségeket farigcsálja, a legjobb író meg tán, aki a legolvaszhatatlanabb könyvet írja, vagy a legjobb vicceket mondja. – De, lám, vége az uzsonnának: mindannyiunkon erőt vesz a nyájas búcsúzkodás. Az enyhe estében a bécsi presszók, kávéházak előtt még kint vannak a teraszok: az egyikre kiülök, és sört rendelék, hogy aggályaimat, no meg a kuglófot is leöblítsem. Szemben mozit látok, próbálom kivenni, mit adnak. Te jóisten, hát nem épp egy pornómozi viczorítja rám rítkító plakátját? Éppen véget érhet az előadás, mert nyitogatják az ajtókat; egy barna bőrű, alacsony fiatalember ballag kifelé zsebre dugott kézzel. Várom a kitóduló közönséget: nem jön. Úgy látszik, ő volt az, a barna fiatalember. Hogyan? Hát itt már a pornófilm sem fontos?, döbbenek meg.

Vénasszonyok nyara Bécsben. Ebéd után a Volksgarten egyik padján ejtőzöm a nyári napsütésben, a selyemkék ég alatt. A bécsi parkok. Léteznek. Szabályos, annak rendje-módja szerinti parkok, nyírott bukszusokkal, pázsittal, virágágyásokkal, ápolit sétautakkal. Este bezárják kovácsoltvas kapuikat, reggel kinyitják őket. Piros-fehérezöld karszalagos csősz bácsik a botjuk hegyére szűrják az elhullajtott papírdarabkákat; nem, ez gyerekkoromban történt, Budapesten. Itt Bécsben, a Belvedere parkjában azonban hozzám szaladt egy apró, fekete mókus, és mivel nem talált nálam mogyorót, karmocskáival a mutatóujjamba csípett. Itt, a Volksgartenben csak egy-egy varjú károg bele néha Mahler II. szimfóniájába, ami a kabátzsebemben lapuló Panasonicomban forog, és a fejhallgatóm közvetíti a fülemhez. Szinte félálomban ringatózva ér a felismerés, hogy ez a zene architektonikus: az utolsó rész a cappella kórusa két emelettel feljebből szól, mint a zenekar. De ehhez itt kell ülni, Bécsben, a Volksgartenben, ahol az egyik oldalon a Neue Hofburg épületkölteményét meg a Heldenplatzot, a másikon pedig a Burgtheatert látom. Ahol egyébként jegyet veszek a HELDENPLATZ-hoz, Thomas Bernhard híres-hírhedt színdarabjához. Még otthon láttam a vastag albumot, amelyben a darabhoz fűződő sajtódokumentációt kiadták: még a legenyhébb vádak közé tartozik, hogy Bernhard a saját fészkébe belepiszkító hazáruló. Ma már a bécsi közönség edzett nyugalommal tűri, amiket a nácik elől Oxfordba menekült, majd Bécsbe hazatérő és itt az öngyilkosságba hajszoló zsidó Schuster professzor családja a színpadról a fejükhöz vagdos. Sőt fel-felnevetnek, amikor azt hallják, hogy ők bizony reménytelen fajgyűlölők, kiskorú nép, Ausztria pedig olyan színpad, ahol minden csak rohad és züllik, s ahol örült szereplők járnak esztelen táncukat a néhány bűnöző főszereplő rendezésében. A ragyogó előadást figyelve (sajnos, a harmadik felvonásra elfogy a feszültség), felfogom, hogy Thomas Bernhard teljesen objektív darabot írt. Egyfelől – ahol még egyáltalán léteznek – a pusztulásukat véletlenül túlélte, többszörösen is talajtalan zsidó értelmiségiek mindenütt pontosan így beszélnek; másfelől a zsidóságuk metafora, mely Beckett végjátzmákba szorult figuráinak a helyzetébe állítja őket. Szellemi magányra és a szellem magányára a zsidóságnál megfelelőbb hasonlatot aligha lehetne találni nagy századunkban. Nemigen értem tehát a darab körül csapott botrányt. Dr. K., aki ebédre hívott a Landtmann kávéházba, azt állítja, hogy a botrányt Peymann szervezte, a darab német rendezője, Bernhard pedig, sajnos, a jóváhagyását, sőt a részvételét adta hozzá. Egy kicsit faggatni próbálom dr. K.-t Bernhardról: jól ismerte, sőt régebben barátok voltak. Hogy, mondja dr. K., a betegsége előrehaladtával Bernhard mind összeférhetlenebbé vált. – Sikerhajhász is volt? – érdeklődöm. Minél idősebb lett, annál inkább, feleli a Doktor. Kínos történetek járnak állhatatlanságáról, kíméletlen szeszélyeiről. Megindultan hallgatom. Megfordul bennem, hogy ha tavaly jöhöttem volna Bécsbe, akkor talán az egyik nem is túl távoli asztalnál még megpillanthattam volna Bernhard elbűvölő clownfejét, amivé ez a korábban fegyelmezett, férfias, vonzó arc, az utolsó fényképek tanúsága szerint, átlényegült. Egy éve került a kezembe az elbeszéléskötete, és úgy olvastam el, ahogyan utoljára nagyon, nagyon régen, szellemi inségem legmélyebb nyomorában olvastam; úgy jó harmincöt esztendeje, amikor a Margit utca fölötti park egyik szálkás, törött padján, a nyári fényözönben, három nap alatt elolvastam A VÁRÁZSHEGY-et, amelynek Genius-kiadású, sötétkék kötetkéiért három eredeti, piros P. Howardot adtam (nem könnyű szívvel) a volt könyvkereskedőnek, aki, államosított üzletéből számúzva, a hóna alatt néhány megmentett régi portékájával járta az eszpresszókat. Valószínűleg az utolsó olvasói fellobbanásom volt ez, gondolom bána-

tosan, miközben a pincér leszedi az asztalt. Hogy ízlett a főtt marhahús?, érdeklődik. Ha az ember enni akar, Bécsbe kell jönnie, felelem nagyvilágiasan. A pincér mosolyogva, könnyedén meghajol. Csorbítatlan inkognitóban lépek ki a Ringre, amely semmivel sem valószínűlenebb, mint a múltam, mint a jelenem, mint Paul de Kock, mint minden.

Hans Castorpjaim, ahogy magamban a fiatal német házaspárt nevezem, elutaztak. Pár napja szabályos reggeliző társaságot alkotunk a szállodában, ők, az idős müncheni úr meg én. A müncheni úr náthát kapott, emiatt szemlátomást neheztel önmagára, mogorván csöpögteti az orrát, kiskanalazza mézét. A fiatalok duisburgiak, a fiú mérnök (akárcsak Castorp), a lány szeplős. Az első reggelinél fesztelenül magukhoz húzzák a vajamat, a zsemlémet, és elfogyasztják. Ez némileg zavarba ejt, de persze nem bocsátkozom közelharcba. Másnap, nagy nevetés közepette, bocsánatot kérnek: azt hitték, közös. Először járnak Bécsben, láthatóan felizgatja őket a város. Voltak a VARÁZSFUVOLÁ-ban, A VÍG ÖZVEGY-ben. Aztán a múzeumok, a házak, az életstílus, a drágaság, a... a... – igen, a régi napok még mindig szimatolható nyomai. („*Aki nem élt a forradalom előtt, nem tudja, milyen édes az élet.*”) Minden reggelinél elmondják, mi újat láttak tegnap. Van bennük valami nyers báj, valami Hans Castorp-szerű agyafúrt együgyűség, ami még az én nem létező pedagógiai ösztöneimhez is ellenállhatatlan kihívást intéz. A németek egy kicsit úgy viszonyulnak az osztrákokhoz, mint a fanyar, feszes angolokhoz a demokratikusan brutális amerikaiak. Mindenütt a németekre szórt szidalmak. Hogyan, kérdem, hát nem...? – Dehogy – mondja például H. –, mindig is ellenfelek voltunk: gondoljon csak a napóleoni időkre vagy a porosz-osztrák háborúra. – Én azonban, a rám jellemző konoksággal, titokban az Anschlussra gondolok. Ausztria, miután lerángatták róla keleti területeinek szörmesubáját, kínos pucérságában, didergő magányában a különféle lázaktól izzó testű nagyobb báty hasa alá bújt melegedni. Most már lassan hozzászoknak harmincnégy éve megteremtett (s csöppet sem kellemetlen) egzisztenciájukhoz. De a teljes öntudathoz azért szükség van az ámbár kiterjedtebb és gazdagabb, de jóval kevésbé előkelő rokonságra is, akik fölött az osztrákok egyetlen szemvillanással tüstént értik egymást. A nemzeteknek ugyanis nemcsak történelmük, társadalmuk, iparuk meg kereskedelmük van, hanem pszichéjük is. (Ez az a bizonyos ízé, amit a marxisták – ameddig még léteztek – „tudománytalanak” minősítettek.) Tudtam, hogy Hans Castorpjaim ma kora reggel hazakészülődnek: de épp ma reggel elaludtam. A reggelinél már csak hült helyüket találok. Egyszerre azonban nyílik az ajtó: bár a kocsni már begyűjtve, de – úgy mond – nem akarnak úgy elmenni, hogy tőlem el ne búcsúzzanak. Meg vagyok hatva, le vagyok véve a lábamról. Tán megmaradok az emlékezetükben: Bécs, és, igen, a reggeliknél a magyar irodalmár, rokonszenves, némileg hóbortos, a korban egy kicsit már benne járó úr, aki olyan mulatságosan beszél németül. Békésen gondolok erre, mint inkognitóm egyik szintén lehetséges formájára.

Aztán a 4-es földalatti, Hietzingnél, őszi verőfényben kiszállok, a dobozos sör felnyitásánál (mert megszomjaztam) ügyetlenül megvágom az ujjam, egy kicsit ontom a vérem, tudom, hiába, tehát papír zsebkendő, majd átmegyek a Kennedy-Brückén, és, mondhatni, hátulról lépek be Schönbrunn parkjába. A keresztútnál balra kapom a sárga kastély széles homlokzati látképét. Előtte, szétszórtan, feketélik a tömeg. Az úton is sűrű csoszogás. Bágyasztó napsütés hullik a pázsitra, a bukszusokra, a külö-

nös, melankolikus formákra, szobrokra, oszlopokra, hattyús medencére. Lassan, óvatosan és finoman düledezik minden, elegánsan recseg-ropog a végtelen idő. A Neptunos kút mellett, a sok ember közt felkapaszkodom a Gloriette romladozó oszlopsorához. Az időszerűtlen meleg elnehezíti járásomat, lihegek. Alattam a kastély felé vivő út, a töméntelen láb fölverte könnyű por fehérés fátylában; emberek lepik az utakat, a kerteket, a padokat, emberek várnak bebocsáttatásukra Schönbrunn kastélyába, hogy megnézzék a császári ebédlőt, a császári fogadótermet, a császárné hálószobáját, mindenféle emberek: helyiek és idegenek, japánok és hollandok, amerikaiak, arabok meg ausztrálieiak. Tétován bámulnak valamit, ami nincs, vaksin tapogatóznak egy nem létező központ, egy kihamvadt koherencia irányában. Schönbrunnból hiányzik valami, valaki: a császár. Nézem a szelíd fényben a Gloriette mellvédjéről, amint e sokféle ember keresgélőn nyüzsög az elillant eszme körül, mint egykori tűzimádók réges-rég felvilágosult, szomorú ükunokái. Megpróbálnak új nevet adni ennek az eszmének, megpróbálják életben tartani: Európának hívják, amely talán csak addig létezett valójában, amíg nem volt közös parlamentje. Önkéntelenül is hazagondolok, szegény Magyarországra, amelynek éppen most kell, amely éppen most akar európaizálódni. Inteni kell őt – gondolom a Gloriette mellvédjén – a várható csalódásra, óvni a csalódás lélektani következményeitől, felvilágosítani, hogy a csalódás a felnőttkor kezdete, hogy a csalódásban erő és megvilágosodás rejlik. Megint eszembe jut Hans Castorp s a példázat, hogy az egészséghez kétféle út vezet: az egyik a természetes, a másik azonban a betegségen keresztül vivő, s ez az út a zseniális. Talán – gondolom – így van ez a szabadsággal is: hogy a második út a rabságon keresztül vezet el hozzá, s ez az út a megszenvedett, a tanúságot tevő út. Fogékony-e még Európa az ilyen tanúságtétel iránt? Felismeri-e, hogy elszürkülő, közgazdasági egzisztenciájába most éppen Kelet-Európa felől próbálnak lelket lehelni, hogy egyedül Kelet-Európa révén támadhat fel, ébredhet újra önmagára? Úgy érzem, jobb, ha nem keresek választ ezekre a kérdésekre. Annál is kevésbé, mert különös felvonulásra lesznek figyelmes: szmokingos pincérek sietős menete közeledik a sétányon, a szemközti Park Hotel irányából. Amulok-bámulok, alig hiszek a szememnek. Mintha csak álmodnám (akár Krúdy Gyula Paul de Kockot), a Gloriette nyitott oszlopcsarnokában szmokingos szellemalakok keringenek, levegős mozdulatokkal mindent leborítanak hófehérrel, hosszú asztalok kerülnek, damasztok ragyognak, nagy ezüst ételmelegítők csillognak, kristály meg porcelán csörren. Mi ez: Artus király lakomája? Vagy egy Fellini-film? Mindenesetre nem várom meg az esetleges felszólítást, sietve elkotródok. Nyilvánvaló, hogy nem nekem terítenek itt.

A Belváros egyre szűkebb utcái; Mozart háza; templomok, kocsmák, antikvárium, sötét udvarokban elegáns butikok; majd hirtelen megnyíló tér, a kapualjakban párosával strázsáló, baszkcsapkás, géppisztolyos rendőrök. Arc kifejezésük, ha nem is túl feszült, de fürkésző. Mi ez? – hökkenek meg. Megtudom: a szemben lévő házban van a zsinagóga. A rendőrökön, no és az ablakokra festett hatágú csillagokon kívül semmi sem mutat erre: közönséges, szürkésfehérre meszelt lakóháznak tűnik. A kapuban két fiatalember, fejükön hímzett, kerek sapkácska. Hogy mit akarunk, kérdezi az egyik. Hát bemenni, felelem. Nem olyan egyszerű. Pár éve merénylet történt itt. Ezért a rendőrök. Minden pénteken? Minden pénteken, és az ünnepeken. Félelem, gyanakvás és elszántság lebeg a zsinagóga körül; mintha hirtelen vékony földkéregre léptem volna, mely alatt a poklok kitörni kész lávája fortyog. Eddig Bécs belváro-

sában sétáltam, ezen a téren hirtelen más időbe csöppenek. Mélységes mély a múlt kútja. Most már mindenképpen be akarok menni, évtizedek óta nem jártam zsidó istentiszteleten. Ki vagyok?, kérdi az ajtónálló fiatalember. Magyar író, aki írásai-ban némileg érintette a zsidólét kérdéseit, felelem. Tudom-e igazolni ezt, kérdi. Nem tudom. Mondjak valamit héberül. Semmi sem jut az eszembe. De azt legalább tudom-e, hogy miféle délután ez a mai. Nem én, hanem az osztrák, szőke, őskatolikus Helga feleli: hogye, péntek délután, a sábesz beállta. Mehetünk. A boltíves folyosón – mivel hajadonfőtt vagyok – kölcsönkapok egy fekete sipkát. Helga szépen felmegy a nők helyére, a karzatra. Ezúttal kapóra jön a szertartás rendje, örülök, hogy magam maradhatok. Megállok a hátsó padosorok egyikében. A színházteremszerű zsinagóga kicsi és ragyog, akár egy ékszerdoboz. Elöl kántor énekel, s két rabbi sűrőgforog. A gyér számú gyülekezet félig sem tölti meg a termet. A hangok hol felszárnyalnak, hol mormolássá csitulnak hirtelen. Egyszerre felismerem: kaddist mondanak. Oktalan megindultság fog el, mintha éppen az én kedvemért, a pár hónapja befejezett, hasoncímű regényemért szólna az imádság; holott a zsidóknak mindig van okuk a halotti imára. Kijövet még jó darabig nem tudom felölteni kedvenc, távolságtartó, civilizált inkognitóm. Vagy talán az a megrendült személy lenne az igazibb inkognitóm, aki az előbb az imaház padosorában állt? Zavaros, egy kevésbé kétségkívül dúlt érzéseimre nem találok megfogalmazható választ. Eszembe jut a már idős Schönberg felcsukló *Sömá jiszroélja* az A SURVIVOR OF WARSAW végén: talán – gondolom – ha az ember elég soká él, elkövetkezik az a pillanat, amikor nem tehet egyebet, mint hogy imádkozik.

Búcsú Bécsből; ebéd, séta után hazafelé, a Stadtparkon keresztül. Szinte nyári délután. A Hietzing felől érkező, élénksárga napsütés. Színes ruhák, ingek a pázsiton. A monarchiaformák, a sárga kioszk, a kávéházak, a hidacsok, a tavak, a boltívek, a málladozó, szívszorító alakzatok. „*A stílus a kultúrákban az önbeteljesítés érverése*” (Spengler, 688. o.). Valami távoli jelentékenység, ami egy-egy szoborban, kőstrázsában, oszlopfőben, cirádában mintegy a túlvilágról még figyelmeztetően fölemeli az ujját. „*Tiszafák és sok magas rács, / címerek avított aranyja, / csillogó szifinx a sűrűben...*” Végtelen melankólia, boldog melankólia, haboskávé-illatú vasárnapi mélabú. Ez utolsó pillantásom Bécsre: a Schubertring, a Stadtpark zöld-arany-vörös növényvilága, a gyepen tarkáló szelíd embertömeg, a császársárga szecesszió és a csönd, akár az emlékkönyveké. – Este ezt írom Naplómba: „*Szorongás a hazameneteltől. Szerettem itt, Bécsben. Szerettem úri modorát, csendjét, szerettem, hogy – lényegében – működik. Szerettem mérsékelt eleganciáját, civilizációját, azt, hogy az életre, az élésre van berendezve. Azt hiszem, jobb minőségű életre születtem, mint amit élnem adatott. De ez gögös kijelentés, a gög pedig mindig ostobaság, lényegében. Megélni az életet, azt, ami jutott, s úgy megélni, hogy a teljes jusson, ez az életfeladat, bárhol is éljünk.*”

Taxi, a pályaudvarra. („Kedvezményes” vonatjegy.) A telefonhívásra barna bőrű, kis kackiás bajszú sofőr érkezik: török vendégmunkás, mint kiderül. Azonnal frontális támadást indít minden lehetséges inkognitóm ellen. Hova utazom? Haza? Igen, de hova haza? Á, magyar! Örömeiben két kézzel csapkodja a volánt. Valami képtelen pidszin-németet beszél. Balaton! Jonopot! Van egy barátnője Magyarországon. Dermedten ülök. Csakis azért teheti ezt velem, mert magyar vagyok, gondolom. Paul de Kockkal nem tehetné. Mit Paul de Kockkal: egy szimpla osztrák polgárral sem. Oda

nézzek! – mutat izgatottan valami ezüstszínű autót. És nő ül a volánánál! Nő! Fíl frrrrdínen! – mármint hogy nyilván sokat keres. Ilyen kocsi! Német kocsi! Szocializmus: nix! Magyarország: nix! Polen: nix! Bulgaren: nix! Deutsch: ja! Csak a deutsch, csak a német ja! Mivel foglalkozom? Fordítással. Á, tolmács! Nem tolmács, magas irodalom. Á, fil frrrrdínen! Nem annyit, mint egy taxisofőr, mondom. Ez roppantul tetszik neki, örömeiben megint két kézzel csapkodja a volánt. Végre megérkezünk, száznegyvenhat schillinget mutat az óra. Százhatvanat adok neki. Megütközötten néz rám: százhetvenhat a számla, mondja. A taxióráról közben eltűntek a számok. Eszem ágában sincs vitatkozni, fizetek. Dortmundból érkező vonatom két óra negyven percet késik. Veszek svájci csokoládét, a pályaudvaron azt vacsorázom. Az úton végig Joseph Roth SPINNENNETZ-ét olvasom, amelyről otthon majd lektori jelentést kell írnom. Közben azon kapom magam, hogy máris a taxiszerzés hadműveleti terveit kovácso-lom. Feltűnnek Budapest éjszakai fényei. Érzem, hogy lehullik rólam az álarc, feltart-hatatlanul foszlanak szét inkognitóim. Vagyok, aki vagyok: egy ember a tömegből, akinek feltétlenül taxit kell szereznie. A szabadság tágassága talán a felölthető inkog-nitók mennyiségével és változatosságával mérhető, gondolom még utoljára, búsan és frivolán. Aztán már csak futok, rohanok, két bőrönddel meg egy válltáskával a két várótermen, a leírhatatlan szagok közt hortyogó hajléktalanokon keresztül kifelé, és lihegve lecsapok a pályaudvar előtt standoló utolsó taxira. Ahogy a Thököly úton megfordulunk, még mindig zihálva, de elégedetten tekintek hátra az állomásépület előtt gyorsan szaporodó tömegre, az üres taxistandra. Sikerült: ügyes vagyok. Élel-mes vagyok. Itthon vagyok.

Petri György

EZ ESETBEN

Nem volt a levélszekrényben a kulcsod,
sem a lábtörlő alatt,
és már sok minden történt aznap, túl sok,
lefelé menet a lift elakadt,

aztán magától továbbment – mint minden,
ami magától megy tovább;
legjobb fatalistának lenni a liftben,
s gyakorolni a klausztrófiát.

Aztán még egyszer, kétségbeesetten,
kerestem: de se benne, se alatt.
Már mindenféle „harisnyádról egy szem”,
meg hogy „örökre”, meg hogy „kimaradt”...

Mindegy. Magában miért ne lehessen
az ember eszelős, feminin, hülye?
Minden jel jó, mert jelez. Ez esetben,
hogyan ennyire.

NEM BAJ, ELVTÁRS, SZABADOK VAGYUNK

Úgy szeretnék
végre, kicsit, fél pillanatig
hinni, remélni, szeretni,
a falvédőről jönni le,
a hat-huszcassal érkezni (hova?)
a Keletiből.

Nem megy.

Nem árt, ha valaki a karácsony-
fa díszítése közben
átérezzi az életlen láncfűrész-
fogak nyiszálását,
a rugóig vásó szénkefék finom,
maradék-talan szétporlását,
a túlmelegedett
motor mélyülő hangját.

Vége van.

Nedves fűrészpor keveredik
az elégtelenül elégett
ólmós üzemanyaggal. Nem
lehet
levegőt kapni.

Tudom, persze, persze.
Mégse bírom, és könnyezve se intlek.
Szép jövőnk? Tudod mit?
Legyél *ily sivár!*
Nekem a jelen kell.
Folytonos, épeszű tevés-vevés.
(Bosszú? Majd, módjával, és csakis ízlés szerint.)
Nota bene: jobb az élőhalottak
– ha muszáj,
vonás, lehetőleg
csak felelősségre.

Üdvös rettegés
önmagunktól nem ártana, de lazán!
Szociál? Liberál? Sürgősen tisztázandó, de:
lássuk majd meg!
Élvezzük a menet közbeni
kerékcserét. Fel kéne.
A kávé? Odateszed?
Kelni? Szabadulni? Már?
Nehogy örüljek!
Túlelég, ami történt.
Vége van.

DALSZÖVEG

Kéne valami ötlet
valami játékos könnyed
de nehéz minden ernyed
félrenéz összegörnyed
valami alantas ihlet
a rosszra még kisegíthet
nyakadon a maholnap
mindenek csaholnak loholnak
felejtenek ígéket magolnak
csapágy biztosíték be-kiolvad
szélvédőre verődnek
a pillanatok szétkenődnek
mikor jutsz végére erődnek
torkolattüze-nincsen
géppisztolyból tüzel Isten

FIGYELŐ

A PILLANGÓ ÉS AZ EMBER

Bohumil Hrabal: Ófelsége pincére voltam

(A pillangó)

Úgy tudom, hogy Bohumil Hrabal írásaiból eddig a legtöbb magyarul jelent meg. Már ha nem számítom a „kéz alatt”, cseh nyelven sokszorosítottakat. Nincs is ebben semmi különös. Abban azonban van, hogy legszebb regénye, az *ÓFELSÉGE PINCÉRE VOLTAM* című, mindmáig – azaz huszonnyolc év alatt – nem jelent meg.* Pedig az olasz fordítása is már hároméves.

Legszebbnek mondom, de ez személyes értékelés. Az viszont nem az, ha véleményem indoklására megállapítom, hogy a művészi tökély ebben a regényben összesűrűsödött, és ezáltal meghatványozódott. Úgy írta ezt is meg, mint a kis műveit, ám ami a kicsiket jellemezte, az a regényben új formává áll össze. A mérték megváltoztatása egymaga is átalakított mindent.

Ez az írása is „énregény”: első személyben mond el egy történetet. Mégsem olyan, mint a világirodalom többi hasonló alkotása. Pedig ebben és a középméretű művekben sincs önreflexió, és nincsenek elemzett lelki folyamatok, nincsenek boncolgatások: mindenik csak a történet egyszerű elmondásából áll. Gondolatok és érzelmek csak annyiban jelennek meg, amennyiben azok „ott és akkor” megtörténtek, és csak úgy, ahogy azokat a mesélő közvetlenül élte. Pontosabban, ahogy az, amit közvetlenül megélt, az emlékezés részévé vált. Úgy mesél Hrabal, ahogy bárki, aki semmivel sem akarja a történés folyamatát megbontani. A folyamat ráadásul képszerűen bontakozik ki. Képek és hangulatok állnak, a cselekvések

és történések által, folyamatos valóságrendbe. Ugyanakkor pedig hangulatok fogják össze a képeket és történéseket. Nincsenek igazi leírások, vagyis a történetet nem leíró módon mondja el az, aki megélté azt, de mégis kitűnő – és a regényekhez hűséges – filmeket lehetett belőlük csinálni. Hogy a középméretű – és általa szintén regénynek mondott – írásai mégis közel állnak a szokott irodalmi formákhoz, az abból is észrevehető, hogy mind a *SÖRGYÁRI CAPRICCIO*-ban, mind pedig a *SZIGORÚAN ELLENŐRZÖTT VONATOK*-ban oratio rectában állnak a párbeszédek. A kicsi írásokban és az *ÓFELSÉGE PINCÉRE VOLTAM*-ban viszont nincsen ilyen: a beszédeket és párbeszédeket is elmesélő, az „én” mondja, tehát közvetett formában léteznek. Az alapvető különbség persze más. Az említett két regényben a mesélő én megteremtésének ugyanis személyes lélektani szerepe van. A beszéd közvetítettsége mögött mélyebb értelmű közvetítés húzódik meg.

Hogy így van, az már a *CAPRICCIO* mottójából is kiderül: „*Bovaryné én vagyok.*” Lehet ez játékoság, amennyiben Hrabalnál is egy asszony történetéről szól a regény. Csakhogy nála maga az asszony mondja el azt, és így a mottó szövege a megírásra és a mesélésre is vonatkozik. A flaubert-i értelemnek is van azonban igazsága: Hrabal maga mondta, hogy a regény szüleiről és nagybátyjáról szól. Hrabal anyjával próbál a mesélő én segítségével azonosulni. A regény vágyak, nosztalgiák és emlékek szövetéből teremti azt a derűs képzeletvilágot, amelyben szülei – haláluk utáni – eleven jelenléte immár nem mulandó valósággá válhat: Hrabal a történettel kivetítve hozza közel magához azt, ami visszavonhatatlanul eltávolodott tőle. Az első személyben való mesélés tehát szakadékot – még hozzá abszolút szakadékot – hidal át.

A *VONATOK* énhasználatának viszont ellentétes szerepe és értelme van. Ismert, hogy Hrabal a háború idején fiatal vasúti tisztviselő volt. A regény mesélő énje szintén fiatal vas-

* A regény Varga György fordításában ebben az évben megjelenik az Európa Könyvkiadónál.

úti tisztviselő, és az ő története is a háború alatt játszódik le. Úgy, ahogy a küszködéseit, öngyilkossági kísérletét, az ellenállásba sodródását, egy német katonavonatot elleni merénylet alkalmából való súlyos megsebesülését ő maga elmeséli. Ez az „én” addig mesél, amíg, mint mondja: „nem kerültem kívül a saját látókörömön”.

Ezzel van vége a regénynek. J. Menzel filmje viszont a tisztviselő halálával fejeződik be. A kettő még sincs egymással ellentétben: míg a regény a végső pillanatot magát, addig a film annak értelmét teszi nyilvánvalóvá.

Hogy valóban halál a vég, arról semmi kétség sem lehet. Mert van a regénynek egy régebbi – elbeszélésforma – változata: LEGENDA KÁINRÓL. Ennek befejezéséhez Hrabal a következő megjegyzést fűzte: „Az én Káinom magán követi el a testvérgyilkosságot, az öngyilkosságot.”

Különös kétszerességek: a halálé a történetben és a történeté megírásban. És mind a két „ismétlés” egyaránt arra utal, hogy nagyon is égető élmény kellett az legyen, amit Hrabal képzeletvalósággá formált át. Ilyenre lehet abból is következtetni, hogy a második változat sokkal nyugodtabb történet, mint az első. Mintha a másodikra sikerült volna Hrabalnak valamiféle távolságot teremteni. Távolságot éreztet nemcsak a mesélés módja, hanem a benne észrevehető külső szemlélet. Különben ennek felel meg a hagyományosabb jelleg – és a dialógusok módja is. És van a távolság megteremtődésének sajátos pillanata a történetben: az éppen, amikor a mesélő saját látókörén kívülre kerül. Ami a tisztviselő számára a halált, az az író számára a „mesélő éntől” való elszakadást jelenti. És a történettel eltávolodik tőle az emlék elevensége. Szerintem ezt a célt szolgálta a mesélő én használata. Ahogy az emlék átalakul képzeletté, úgy szakad el az a mesélőtől, a mesélő pedig az írótól. Végeredményben tehát az „én” használata nem azonosulást szolgál, hanem elkülönülést.

Azonosulás és elszakadás ugyan ellentétes, de a mesélő ennek mégis hasonló a szerepe a két esetben. Mindkét esetben az „én” közvetít az író és az emlékei között. És minthogy ez az „én” a történés rendezője, ez határozza meg az olvasóval való kapcsolatot is. Ezt is közvetítő jelleggel. Éppen ezért hasonlítanak ezek

a regények a hagyományosakhoz, viszont éppen ez különbözteti meg őket Hrabal többi első személyben elmondott történetétől.

Mert azokban a kis írásokban, amelyek „én” által elmondott történetek – vagy szövegek –, a mesélő ennek nincs közvetítő szerepe. Nincs is bennük semmi olyan, amit át kellett volna valamilyen módon hidalni. Mind egyszerűen elmondott történetek. Bennük az elmondó és a történet teljes közvetlenségben van egymással, tulajdonképpen azonos egymással. Így van ez azoknál, amelyekben Hrabal magát nevezi meg mesélőnek, azoknál is, amelyeket – megjelölten – másvalaki mond, azoknál, amelyeket meghatározatlan személyeknek, és azoknál, amelyeket meghatározottan „Hrabal úr”-nak mondanak el. Az írás jellege minden esetben azonos, mesélőket és címzetteket fel lehetne egymással cserélni. Kétségtelen, hogy Hrabal azonosságot teremt önmaga – azaz a valóságos író – és a képzelt mesélő között. Ez az azonosság pedig mindig a mesélés, a történet által és abban létezik. Különben: akár az olvasó is elmondhatta volna ezeket a történeteket. Van is olyan, amelyet úgy írt meg, mintha azt olvasója mondta – vagy írta – volna.

Ezek a történetek sajátos közvetlenséget teremtenek: az író, a mesélő és a hallgató, illetve olvasó között. Ez a közvetlenség pedig mint képzelet és valóság közötti azonosság válik művészetté. Mintha mind azonos helyzetben elmondott vagy legalább elmondható történetek lennének, és e helyzet szerint mindegy, hogy Hrabal mondja őket, vagy csak lejegyezte azt, amit más mond. A helyzet vagy mondjuk a műfaj pontosan meghatározható: mindenik cseh sörözőben, egy korszok mellett hallható és elmondható történet.

Rövidék ezek, vagyis akkorák, amekkorák sör mellett lehet elmondani anélkül, hogy valaki a mesélő szavába vágna: idő kell jusson mások történeteire is. Sörözéskor csöndesen múlik az idő: ilyen Hrabal történeteinek is a ritmusa. Néha meg is szűnik még ez az idő is létezni. Hosszú is az este, ki kell az egészet tölteni: beszéddel. Az indulatok nem forrósodnak fel – hiszen ha túl sok már a sör, akkor csak elbutul az ember. Vagy hazamegy. Amikor így mindenki lelassul, akkor válnak szabaddá a képzelet útjai. Testet ölthet a képzelet: történetben és mesében. Csak addig áll

meg a mesélés, amíg eszik valamit az ember. Mert azt is kell, hogy folytatni lehessen a korszok sorát.

Ebbe a mesélésbe mindenki belefeledkezik: a mesélő is, a hallgató is. Annnyira, hogy közvetlen lesz minden jelenlét. Végül azt sem lehet megkülönböztetni, ami tudatos és elgondolt, és azt, ami csak úgy magától bugygyan ki. Hogy ez a kis történetek világa, azt el is árulja Hrabal, mert azt az írását, amelyben saját írói világáról is beszél (AZ ÖNVILÁGÁMFTÓ TANONC KALAUZA), így fejezi be: „*Főúr, nem ukadna még egy kis pörkölt?*”

Nos, „sörtörténet” módjára alkotta meg Hrabal az *ŐFELSÉGE PINCÉRE VOLTAM* című regényét is. Csakhogy a regény túl hosszú, hogy el lehessen sörözgetés közben mondani. Kivéve persze, ha senki sem akar azon az estén még mesélni, ha tehát mindenki elfogad egyetlen mesélőt, és csak hallgatni akar. A történetet és a mesélőt is különlegesnek kell tekintse mindenki. Szokatlan ez a helyzet, ahogy az olvasóé is az, amikor sörtörténeteket olvas.

Márpedig nincs kétségem, hogy e regény is sörtörténet. Csak éppen megváltozott jellege is, értelme is. Amit az olvasó eleinte csak érez és sejt, azt megérteni csak a végén tudja. Közben pedig úgy olvas, mintha csöndes mesélést hallgatna.

Hrabal első mondata éppen erre figyelmezteti az olvasót: „*FigyeljeteK arra, amit most mesélek nekteK.*” És ugyanígy – vagy majdnem – kezdődik minden fejezet. Hasonló módon fejeződnek is be: „*Elég nekteK? Ezzel mára befejezem.*” E két mondat között pedig egy-egy akkora összefüggő történetszakasz van, amekkorára éppen egy estére lehet elég.

Igaz persze, hogy az indítás csak eligazít, de a lezárások viszont kétségtelenné teszik ezt a jelleget. Aki ugyanis olvas, az nyugodtan folytathatja a következő fejezet szövegével: ebben semmi sem gátolhatja. Csak az elmondásban szakítja meg a folyamatot a záró kijelentés: az csak akkor igaz, ha a mesélő aznap már nem folytatja a történetet.

Ez azonban lehetetlen bármely megszokott városi kis sörözőben. De lehetséges egy világtól elfelejtett apróka településen, akkorán, hogy az nem is falu, és ahol már nemcsak hogy mindenki mindenki minden lehetséges történetét ismeri, de bárki bármelyiket szó szerint tudná folytatni. Úgyhogy sör mellett is csak fél

szavakat lehet már mondani. Az odatelepített vagy odavetődött emberek még csak olyan közös életet sem élnek, amit meg lehetne beszélni. Ha aztán ebbe a végtelen elhagyottságba valaki új embert vet sorsa, akkor minden megváltozik a sörözőben. Hát még akkor, ha azt nem is akármilyen történetek sodorták oda, és nem is akármilyen története van! Akkor ennek a szavára már különös figyelemmel kell figyelni. Nem is lehet mást tenni. Amikor mesélni kezd, mindenki lassan-lassan köré gyűlik, még a távollévők is megsejtik, mi történik, és bejönnek, bárhol is lettek volna. Hallgatják az új embert, akár egész este. És még tovább is: a következő este is, és aztán is, végig.

Ilyen mesélés a regény, és minden, ami benne elhangzik, megfelel ennek. Legfőképpen a történet időjellege: meghatározhatatlan kettőssége által. Mert minden fejezet ideje megfelel az elmesélés időpontjának. Amely eleve kettős jellegű. A mesélés folyamata szerinti jelenhez viszonyító múlt időben történik, ami történik. Eszerint lehetne a mesélés jelen ideje résztörténetek végpontjaival azonos. Éppen mert a kibontakoztatott múlt úgy van elmesélve, mint ahogy az a jelenben történhetett volt. A mesélés későbbi időpontja semmiféle módon nem szövdődik bele a történetbe, vagyis nincsenek reflexiók és visszanyúló utólagos értelmezések. Minden folyamatosan bontakozik ki: ami később történt, az olyan, mintha még meg sem történt volna. Ez adja a történet alapvető közvetlenségét. Ámde mindez nem azonos módon igaz arra a folyamatra, ami egy fejezetet alkot, és arra, ami az egész történetet alkotja. Mert bár többszörösen is külön van múlt és jelen, a határ mégsem teljes, mert a történetben utólagosság is meghúzódik. Másrészt a fejezetek elmondásának ideje sincs világosan meghatározva. Minden fejezet elmondási ideje lehet annak a vége, úgy, mint régen elmondott történeté. Az is lehetséges, hogy mindeniknek egy és ugyanaz ez a jelen ideje: mint a megírt és olvasottaknál.

Az utólagosság meghúzódására apróbb anakronizmusokból is lehet következtetni, meg arról, ahogy a mesélő néha elvét egy nevet. Lehet, hogy Hrabal – újraolvasva szövegét – kijavította volna ezeket a hibákat. Ám a megírás hevében vétett elírások olyanok, amelyenek mesélésben esnek meg. Hiába írja

Hrabal utószavában, hogy nem rendezte, nem javította és nem rövidítette a szöveget, hiába ad felhatalmazást, hogy ezt megtegye valaki helyette: az írás mindenképpen úgy buggyant ki belőle, ahogy a mesélésben történik. Vagyis még inkább érezni az író és a mesélő közvetlen azonosságát. A különböző idők és időpontok egymásra rakódása azonban leginkább a nekik megfelelő szemléletmódok összefonódásában érezhető. Ezek egyike a történet belső és közvetlen szemléletmódja. Ez vele egyidejű: és megfelel annak, ahogy a mesélő formailag ugyan múlt időt használ, de mégis jelenként mondja el a történeteket. Ez a szemléletmód hozzátartozik ahhoz, ami történik.

Az első részben, amelyben arról van szó, hogy hogyan tanulja Ditie a piccoló mesterségét, ez a szemléletmód uralkodik. Ám a második részben, amikor megnőszül, és a megszálló németeknek dolgozik, valamint tovább is, felemelkedésében is, már érvényesül egy másik, a mesélés időpontjának megfelelő szemléletmód is. Nem értelmezésekben vagy elemzésekben van ez jelen, hanem a mesélés módjában. Mert a groteszk, amivel addig a „fent lévő” tetteit a pincér pillanatnyi közvetlen szemléletmódja szerint mondta el a köztük lévő távolságnak megfelelően, a második részben is jellemző. Itt is távolságot jelent ez, csak éppen időbelit. Mert az egy későbbi időpontnak – a mesélés időpontjának – felel meg. A saját valaha volt világából a regény végére eltávolodott, ambíciótól megfosztott ember szemléletmódja ez. És ezáltal az, amit közvetlenül jelenként mond el, egyúttal múltként határozódik meg. Mégpedig úgy, hogy a fejezet vége szerinti idő végül a regényével azonosul. Így az, ami a fejezetek szerint a távoldás módja lehetne, a regény egésze szerinti folyamatosságból végső bölcsesség lesz. Az az idő, ami előbb létezett, a regény végére átalakul általánossá, vagyis időtlen idő lesz belőle. Amiben a mesélő és az író, illetve a pincér és Hrabal megint csak egybeolvadnak: a regény végének idejét pedig az határozza meg, hogy Ditiet, a pincért a háború után, lévén hogy kislajátították csodálatos vendéglőjét, és mert szerepelt a milliomosok listáján, választásra kényszerítik: a börtön és egy eldugott, kényszerű munkahely között. Az utóbbit választva elmegy a hegyekbe, oda, ahonnan kitelepítettek a németeket. Egy istentől is elhagyatott út-

kaparóházban él, és gondozza az utat, amin már nem közlekedik senki és semmi. Teremtett lélek sincs körülötte, és lent, az elhagyott faluban is csak néhány odavetődött ember él. Onnét letről hoz élelmet magának és társainak, a lónak, a kutyának és a macskának.

Ilyenkor nyilván ő is leült, és meg-megivott néhány korsó sört. Nyilván mesélt is, mit, ha nem élete történetét? Mesélt az embereknek, akik hogyan hallgatták volna: hosszasan, akár egész este is, egyfolytában? Halk szóval beszélhetett, világosan bontva ki a történetet, kacskaringók és kitérők nélkül. A lent élő-lézőngő néhány ember igencsak megkedvelhet-e őt.

Hiszen amikor betanította a kutyáját, hogy „bevásároljon” helyette, akkor megölték a szegény párát: csak jöjjön ő maga továbbra is. Aztán karácsonykor, a nagy hóban fel is mentek hozzá mind. Mert készült az ünnepre, hát fent maradt a hóborította házban. Magára vette azt a díszszalagos kitüntetést, amit az etióp császártól kapott, akinek ő szolgált volt fel a díszében. Így találnak rá a lenti településről jövő „hallgatói”. A ragyogó kitüntetés látványa azonban megzavarja őket. Megtudják, hogy a csodálatos mese, amit mondott: valóság. Úgy érezték, Ditie más, mint ők, „több” náluk. Az, ami a mesélésben összekötötte volt őket, az egyszerre válaszfallá változott. Mert lehettek egyek a mesélésben, de nem a történetben mint valóságban. Háta is fordították neki: otthagyták.

„Valami ritkaság kell legyen” – mondja ekkor Ditie. A kitüntetés miatt nyilván: amiatt, amire ő mindig oly büszke volt. Így jut el története végéhez. Ám azt a mesélő ekkor így fejezi be: „ez a kitüntetés adta nekem az erőt, hogy az olvasók számára megírjam ezt az elbeszélést... amilyen módon a hihetetlen valósággá lett. Elég nektek? Ezzel pedig valóban befejezem”.

Ezzel az a történet, amely eddig úgy létezett az olvasó számára, mintha elmondták volna, megírt történeté válik. És így kerekedik teljessé a mese: az most már saját megszületését is tartalmazza. Úgy, ahogy a mindent átfogó képzeletvilág is megalapozza önmagát. Most már a történet írója is része lett történetének: az alkotás egy lett a történettel.

Ezzel a magába zárulással azért teljeseedik ki a történet, mert az mint képzelt – hihetetlen – világgá válik valósággá. Olyan valósággá,

amely csak önmagára vonatkozik, és semmi másra, semmire, ami rajta kívül léttel bírna.

Végül pedig a mesélő Ditie és az író Hrabal is ebben az értelemben egygyé válnak. Már mint hogy Hrabal, maga a történet és a mesélés. Meglehet, ezért szükséges számára az utóirat: hogy kiszakítsa magát a történetbeli közvetlen létből.

A regényben tél van, és mindent ellep a hó. Hrabal pedig azt írta az utóiratban: „Ezek a szövegek a nyár heves napja alatt írtak, fényes részegségben írtam automatikus módszerrel.” És az utóirat utóiratában írja, hogy amikor írta, „Salvador Dalí mesterséges emlékezetének hatása alatt álltam”.

A kettős befejezésről egy kínai mese jut eszembe. Vers volt, és nem tudom, hol olvastam, de így maradt meg az emlékezetben: Li, a költő azt álmodta, hogy ő egy pillangó, amely azt álmodja, hogy ő Li, a költő. De hát akkor ki írta a verset, a költőt álmodó pillangó vagy a pillangót álmodó költőt?

(és) – vagyis átvezető kapcsolat

Az a kijelentés, amit „Ditie” történetének megírásához kapcsol, jellemzése is annak: „És ilyen módon a hihetetlen valósággá vált.” Ez azonban olyan vissza-visszatérő szólam, amely egyúttal a regény refrénje is. Legelőször nem is ő mondja, hanem hallja azt. Az úri kedvtelések szállodájában, a „díszletnek” alkalmazott fahasogató mondja, és előbb arra, ami vele történt: baltával agyonvágta hűtlen feleségének szeretőjét, amiért is börtönbe csukták. Aztán rámondja egy másik gyilkosságra is. Ebből lesz végül a pincér életének fontosabb eseményeit jellemző megállapítás.

Lehetne azonban ezzel jellemezni Hrabal minden sörtörténetét – akár véresek azok, akár nem. Mind arról szólnak, hogyan lett valami hihetetlen valósággá. A hihetetlen és a valóságos feltáruló egysége – vagy azonossága – teszi a történeteket – és a regényt – hitelessé. Hiszen mindnek a képzelt világ valóságossága ad életet. Hiszen ez a történetek igazsága, eszerint van igazságértékük.

És ahogy a hihetetlen valóság lesz, úgy derül ki az is, hogy ami rendkívüli, az valójában közönséges. A regényben különösen a groteszk tárja fel a „nagy emberek” jelentéktelen-

ségét éppúgy, mint a szent tárgyak és a meg-rázó események közönségességét.

Érdemes ebben az értelemben olvasni azt a jellemzését, amit a VÉRES TÖRTÉNET, AMIT AZ OLVASÓK ÍRTAK című kis sörbeszélyben ad. Így válik az ő írásaira igazzá a következő megállapítás: „Ha nekünk, cseheknek van valami különlegesen rokonszenves tulajdonságunk, ami egyedülállóvá, utánozhatatlanná, százszázalékosan csehvé tesz minket, Hrabal úr, akkor az pontosan az »önvilágámtás«, az a képességünk, hogy emberien szószátyarak legyünk, hogy önmagunkat és másokat is bele-szójuk a kivételes és csodálatos szavak és tettek háló-jába.”

Mi több, ez így olvasva nemcsak Hrabal írásait, hanem egy egész műfajt jellemezhet. A cseh irodalom egyik írásmódját, azt, amelyet Hašek is művelt. Az említett írásában Hrabal utal is rá. Másutt pedig (AZ ÖNVILÁGÁMTÓ TANONC KALAUZA) úgy jellemzi őt, mint aki „a kocsmái történetek feltalálója” volt. Itt van ugyanis a rokonság közöttük, és nem Švejk által. Vég-tére is Švejk mégiscsak igazi irodalmi hős.

A kocsmái történetek fogalom azonban pontatlan, túl tág. A történetet lehet bor mellett, másokat pálinka mellett elmondani, és egyik sem hasonlít a sörhöz tartozókra. A bor hősködésre hajt, a pálinka vadulásra: csak a sör ad nyugalmat, és engedi szabadra a groteszk erejét. Abban a közös hangulatban, amit a hallgatók együtt teremtenek meg, és ami Hrabal írásaira is oly jellemző. Ez a közös hangulat közös világot jelent. Olyant, amelyben nincsenek (és nem lehetnek) hősök. Még irodalmiak sincsenek. Nem is könnyű ez az írásmód. Hrabal figyelmezteti is „Pesák urat”, hogy „fene nehéz trónak lenni, főleg történelmi országokban fene nehéz, olykor még annál is nehezebb, »vére megy«, ahogy azt deris atyafiaiink mondják”.

Élni is nehéz, amikor zajlik a történelem, akkor a legnehezebb. Viszont előbújnak a gazemberek és hősök, mint eső után a gomba.

(az ember)

Ahol Hrabal az „önvilágámtással” kapcsolatban foglalkozik a csehek tulajdonságaival, ott az utóiratban portrénak mondja, amit létrehoz. Csakhogy rögtön hozzá is teszi: „Ez a portré nemcsak az én arcképem, de minden olvasómé, minden emberé.”

Ami csak úgy igaz, ha az senkit sem ábrázol. És úgy, ahogy a sörtörténetek mindenki számára közősek. Az utóiratban azonban azt is kifejti, hogy „a régiek jól tudták, hogy minden ember portréját dicsőségének és gyalázatának dialektikus egysége adja”. Amivel így nincs is baj, csak-hogy a dialektikus egység valamiképpen feltételezi a jó és rossz megkülönböztetését. Ha pedig eszerint írt volna, akkor nem jött volna létre az a meghatározhatatlan, mert elsődleges egysége az emberi „portrénak”, ami nemcsak legsajátosabban jellemzi történeteit, hanem amely szerint írásai bárki képzeletvilágának valóságává lehetnek. „Minden ember portréja” csak olyan lehet, amilyent minden ember az olvasásban megteremt magának: önmagából.

Ebből az egységből válik ki gazemberség és dicsőség, de az még olyan világot alkot, amelyben nincsenek hősök. Így nem hős az, aki a történeteket mondja, és azok sem azok, akikről a történetek szólnak. „Ellenhősök” sincsenek, vagyis olyanok, mint például Švejk. Švejk ugyanis azért lehet irodalmi hős, mert a maga saját ellenmódján mégis a történelem fölé emelkedik, és oda emeli az olvasót is. Így válik szimbolikussá, márpedig az irodalmi hős attól az, hogy szimbólum lehet.

Hrabal történeteinek szereplői viszont „egyszerű emberek”, olyanok, akiket „kispolgárok”-nak szokás nevezni. Ez az életük, ez a világuk: azok is maradnak mindvégig. Tulajdonképpen ilyen „Ditie” is: bármit tesz, és bármi történik is vele.

Megtanulja a mesterséget, el is éri a csúcst: akkor, amikor a császárt szolgálja. Szerelmes lesz egy német lányba, akit csehek agressziója ellen véd meg. Ezért viszont pincértársai kitaszítják maguk közül. Aztán a megszállítás alatt kiderül a lányról, hogy rangja van a németek között. Feleségül veszi, és szolgál ő is a németeknél. Közben azonban véletlenül letartóztatják. „Örököl” feleségétől, akit bomba öl meg, egy kofferkényi rabolt zsidó értéket. Ebből vendéglőt nyit, aztán internálják mint milliomost. De a mindig fölötte és körülötte zajló történelemhez sosincs igazából köze. Az élet körülményei által adott lehetőségek és lehetetlenségek között ambíciója vezeti, de egészében nézve esetlegesség sodorja őt erre is, amarra is.

Véletlen találkozás sodorja Lizához, a német lányhoz, akit a megtámadott és megaláztatott iránti rokonszenvből véd meg. Kapcsolatuk pedig azért tud kivirágozni, mert a lány is éppoly kis növésű, mint Ditie. E véletlen egyenlőség ad keretet az érzelmeknek. És annak, hogy a szeretkezés költészete ki tudjon virágozni. Az esetleges indulás után persze természetesen következik a folytatás: az, hogy a nemzetiszocialista rendben rangot viselő lány a németeknél helyezi el kedvesét. Házasságuk is e következmények folytatása szerint történik. Az természetes, hogy megtörténik, de az nem, ahogy történik. Ditie tulajdonképpen egyszer sem döntött vagy választott, ennek során legfeljebb természete lázad fel: egyszerűen képtelen úgy szeretkezni, ahogy a nemzetiszocialista eszmerend, a fajelmélet szerinti nemzés hazafias aktusa megköveteli. Hogyan apadna el minden gerjedelme, ha a szeretkezés mindig is nagyon fontos költői cselekvés volt számára. Persze, hamar és jól látja a háború jövőbeli alakulását, és foglalkoztatja az is, hogy miközben SS-tisztek méricskéltek spermáját és nemi szervét, más hasonló SS-tisztek sorban végeztek ki cseheket. De ebből nem születik sem elhatározás, sem szándék, még kevésbé tett. Így a helyzetéből való menekése is esetleges. Véletlenül, másvalaki helyett tartóztatja le a Gestapo. Mint ahogy az is esetleges, hogy a háború után alkalma adódik, hogy egy lidicei gyilkos nyomára vezesse az új hatóságokat.

Az esetlegesség sodorhatta volna akár az ellenkező irányba is. Ahogy esetlegesen került be a VONATOK kistisztviselője az ellenállási mozgalomba. Méghozzá úgy, hogy ő is felszabadító szeretkezéssel kapcsolódott oda. Nem döntött. Adódott az irány is, a lehetőség is és a mód is. Nem is lesz hős, ahogy Ditie sem lesz aljas gazember.

Végül is: nem ölt, nem rabolt, maga nem is lopott, és fel sem jelentett senkit. Eleven embernek nem okozott bajt. Csak azt teszi, amit olyan sokan tettek akkoriban. Csak élni próbált, és élt olyan lehetőségekkel, amelyeket nem ő teremtett meg magának. Megtartotta az értékeket, amiket a felesége „szerzett” a zsidók deportálása és legyilkolása alkalmából: úgy, ahogy ugyanebből az alkalomból mindenféle mindenféle emberek kisebb-na-

gyobb közvetlen vagy közvetett hasznot húztak. Így volt ez szerre Európában: mindenütt. Annyit tett, hogy ambícióit követte, és ki is elégitette őket.

Ambíció azonban olyasmi, ami értelmet és célt ad annak, ami az embert hajtja. Ditiét pedig a szeretkezés – a szerelem – és a pénz tartja bűvöletben. Megbabonázva nézi, ahogy egy vigéc bankjegyekkel „tapétázza ki” a szállodaszoba padlóját: ő maga sem tesz másként gyarapodó pénzecskejével. Hasonlít ez a varázslat a költőéhez, aki kötetének eladhatatlan példányait rakja egyenként egymás mellé – képzeletben a végtelenbe is nyújthatja Ditié ezt a sort. Ambíciója szerint pedig milliomos akar lenni. Részben a birtokolt pénzért, de még inkább, hogy előkelő vendéglője, szállodája lehessen. Különösen fontos ez, mert akkor el kell őt ismerje mindenki: akik kitaszították a németekhez való csatlakozása miatt. Ambícióit meg is valósítja, de mindeniket úgy, hogy az groteszkbe fordul. Szertefoszlik minden, és homokká válik az arany, amikor kézbe kaparinthatja.

Groteszk a szerelem beteljesülése és még inkább a folytatás: fia is groteszken lesz hülye. Csak a bombatámadás nem az, amiben elpusztul a felesége. Aztán groteszk módon ismerteti el milliomos voltát: a Lizától maradt bőröndke tartalmából nyithat ugyan milliós betétkönyvet, és meg is építheti álomvendéglőjét, de elismertetni csak úgy tudja, hogy amikor a kisajátítások idején internálják a milliomosokat, és őt, mintegy hálából, kihagyja a névsorból az, aki helyett őt tartóztatták volt le, akkor erőnek erejével jelentkezik, és betolakodik az internáló„táborba”. Ahol persze ugyancsak groteszk minden. Csak akkor tűnik aztán el a groteszk helyzetek sora, amikor választania kell: vagy börtönbe megy, vagy a hegyekbe, amolyan kitelepítésforma munkára.

A groteszk tulajdonképpen az egyetlen mód a regényben, amely – persze csak közvetetten – értelmezést és értékelést rejt magában. Ekként viszont szerves része annak a mesélési módnak, amely a sörtörténetekre is jellemző. Csak a regényben az tisztább módon és állandóbb jelleggel van jelen, és vonul végig rajta.

Ami groteszk, legyen az cselekvés vagy személy, abban rokon egymással, hogy valamilyen módon arra vonatkozik, ami „fent” van

és történik. Vagyis a sörözni járó „egyszerű emberek”, a „kispolgárok” fölött. Ilyen az elején a köztársasági elnök úr, aki babaházban szerelmeskedik, vagy a mulató tábornok úr. Minden nagy emberről és jelentős személyiségről kiderül, hogy civilben ők is csak „kispolgárok”, mint mindenki más. Éppen „nagyságuk” igénye és emberi közönségességük – ambíciójuk és valóságuk egysége – teszi cselekvésüket groteszkké. Ez a groteszk elhatároló megítélésre készleti az olvasót: az egyszerű emberek látásmódja szerint.

Amikor aztán Ditié, ambícióit követve, „kiemelkedik”, ő is belekerül a groteszk világába. Cselekvései mindent visszajára fordítanak. Ambíciói megvalósításának módjaiból következik ez, és úgy, hogy kiderül, mennyire hívásosak törekvései. Rájön, hogy amit aranyak hitt, az pusztá homok.

A groteszk azonban nem tulajdonság. Attól groteszk valami, hogy mi annak látjuk. Amikor pedig valamit szemléletmódunk szerint groteszknak mutatunk be, akkor az valójában jellemzés. Vagyis egyszerre értelmezés meg értékelés. De ez inkább meghúzódik benne, különben szétválna a tények bemutatása és azok értelmezése: széttörne a groteszk. A regénybeli groteszk is a mesélés módjából következik. Ez különben az egyetlen mód, amelyben értelmezésnek vagy értékelésnek helyet lehet benne adni.

A groteszk így a regénybeli mesélés egyik fontos „kiterjedését” alkotja. Meghózza kétféle módon. Egyszer abban, ahogy az első részekben a pincér az „urakat” látja, ez pedig egyidejű az elmesélt történéssel. Másodsorban úgy, ahogy az az elmeséléssel egyidejű, vagyis az elmondott történéshöz viszonyítva utólagos. Ám ez is a történeten belül létezik, csak nem a mindenkori jelen szerint, hanem az utolsó, a megírás időpontja szerint. Ez utóbbi azonban mesterkéltnak lenne, ha nem a történések eredményeként jött volna létre. Így viszont egyszerre jellemzi a korábbiakat, és érvényesíti azok konklúzióját. Ez azért lehetséges, mert ambícióit követő tettei kifordulnak megvalósításuk által szándékolt jellegükből. A visszajára fordulás ismétlődik, és így folyamatos lévén, lehánthatja ambícióit, és megtisztíthatja őt mindentől, ami „felfelé” – és így a groteszk világába – vitte. Sőt attól is, hogy egyáltalán vágyjon feltörni.

De nem a groteszk maga kétféle, hanem kétféle értelemrend húzódik meg benne. Méghozzá olyan, amelyeket egész világ választ el egymástól. Az első akkor létezik, amikor a jó és a rossz még nem váltak külön, és nem is működik semmiféle dialektikájuk, a másik akkor jön létre, amikor már túl is jutottak ezen a dialektikán. A fiatal pincér világában mindenki azért tesz mindent, hogy az életét megélő formájában folytassa. Itt az élet értelme maga az élet. Ebben minden egyszerre jó és rossz: semmit sem lehet e fogalmak szerint igazából értékelni vagy besorolni. A másik esetben viszont abból derül ki, hogy az életnek csak az élet maga lehet az értelme, hogy minden letisztult már. A világ pedig, ami közöttük van, az az ambíciók és hívságok világa, a felemelkedés meg az alászállás története. Csakhogy az alászállás más szempontból kiemelkedés ebből a világból.

Ebben a folyamatban lehántott magáról Ditie mindent. Csak két dolog maradt: a fényes kitüntetés meg az írás.

A kitüntetés annak bizonyossága, hogy ha nem is szolgálta az angol királyt, de az etióp császárt igen. Ami majdnem ugyanaz. Márpedig az angol királyt szolgálni a pincéri tudás és tökély csúcsa. Hiszen a formái pontosság és elegancia netovábbját követeli az utolsó igazi udvari etikett. A regény címét adó kijelentés tehát a tökéletes szakmai biztonságot jelöli. Amelynek alapja, ezt is a regényből lehet tudni, hogy a jó pincér már akkor tud mindent a vendégről – azt, hogy mennyi pénze van, mit fog rendelni, honnét jön, és hová megy, egyáltalán mindent –, amikor belép az ajtón.

A szakmai becsület és tudás különben a maximum, amit a „kispolgár” világán belül el lehet érni. A pincér kitüntetésének története azonban egyúttal már súrolja is ezt a határt. Mert amit tesz, az ezen belül van, de a császári ebéd – jellege, lefolyása stb. szerint – már „túl van” rajta, és a groteszk világába tartozik.

A pincérség tökélyének van még egy belső magatartást jelentő kritériuma. Amely arra a pincérre is érvényes, aki a mesélőknek és hallgatóiknak hordja a söröket. És ezt is a regényből lehet tudni: a kis piccolót arra oktatják, hogy semmit sem szabad látnia és hallania, de ugyanakkor mindent kell látnia és hallania. Ez lelkévé kell váljon. De nemcsak a jó pincér titka ez, hanem a jó íróé is. Min-

den mesélésnek és írásnak ez az alapvető szakmai feltétele.

A másik, ami Ditiének megmaradt, az éppen ekkor bontakozott és teljesedett ki: a mesélés, az írás. Az tehát, amiben az élettörténete mint megvalósuló folyamat rögzítődik. Ennek az írásmódnak, ennek az elmesélésnek pedig nincs más értelme, mint a mesélés maga vagy a történet megírt léte. Hasonlóan, ahogy az élet értelme is a lét: márpedig Ditie – és Hrabal – története sem más, mint ez az élet maga.

(P. S.)

Hrabal gyakran biggyesztett történeteinek utóiratot: néha valóságosat, néha fiktitvet. Néha egyszerűen így folytatja a történetet. Az olvasás megelevenítő képzeletvilágában megvalósuló közvetlenséget egy gondolati és regényen kívüli közvetlen kapcsolat egészíti ki.

Miért ne vehetnők ezt példának vagy éppen felszólításnak? Hogy a belső megelevenítésben formálódó megértést egy kiegészítő külső reflexióval erősítsük meg?

Ha pedig az olvasó a regény olyan világában merül alá – vagy helyesebben olyan világot teremtett meg képzeletében és képzeletével, ha a főpincér történetében azt a világot élte meg, amelyet oly sok fensőséggel „kispolgárinak” szokás nevezni, akkor érdemes erre gondolatilag is visszatérni. Különösen, hogy az végtére is minden emberi lét közös világa. Ahogy Hrabal írta: ez mindenki portréja. Kis családok, aljasságok és haszonlesések, akár csak a kis együttlérzések, rokonszenvek és szolidaritások mindenki életében ott vannak: kinél így, kinél úgy, de alapjaik szerint szétválaszthatatlan módon.

A mindennapi élet egyszerű formáiban aligha lehet jót rossztól világosan elhatárolni, és még kevésbé lehet egyértelmű ítéletet mondani emberekről és tetteikről. Az „egyszerű emberek”, a „kispolgárok” igazi gondja különben is a megszokott élet folytatása. Csak azzal törődnek, csak azzal foglalkoznak, ami ebbe beletartozik. Ennyi életük köre: ami pedig általános vagy társadalmi és tágabban közös, az eleve kívül van rajta. E körön belül pedig csak az ő szemléletük szerint létezik a jó és a rossz: részben képzeletben, részben annyi-

ra, amennyire a megkülönböztetést tettekben is megvalósítják.

Valakinek akkor változik meg a helyzete, amikor ambíciói szerint ki akar ebből a körből törni, amikor fel akar emelkedni. Akkor lesz valóságos a jó és rossz dialektikája. De csak abban a mértékben, amelyben felemelkedési szándékuk tettekké változik.

Így van ez mindaddig, amíg az élet békésen és állandó formákban zajlik. Mert amikor a történelem betör a mindennapi életbe, akkor minden megváltozik. Akkor szétesnek a megállapodott egyensúlyok. Akkor már mindjobban és mind kikerülhetetlenebbül szétválnak a gyengeségekből, valamint az ambícióikból fakadó aljasságok és az erőből fakadó igaz tettek. Hogy ezek tegyék lehetővé – már a jó és rossz dialektikája alapján – mind az igazán nagy bűnöket, mind pedig az igazi hősiességeket.

Csak hogy amennyire igaz ez, annyira igaz ennek fordítottja – fordított dialektikája – is. Hiszen a nagy gazemberségek teremtenek alkalmat a sok-sok kis gazemberség elszaporodására. Ezek teszik lehetővé, hogy az embereket elsodorja az alkalmak csábítása.

Hány „történété” válását láttam ennek magam is! Ószintén és becsületesen beegondolva, fel kell ismerni, hogy senki, de igazán senki sem maradt erkölcsében tiszta és szűz. Így vagy úgy, kisebb vagy nagyobb mértékben, az egyik oldalon állva vagy a másikon, vélt vagy nem is vélt kényszerben mindenki elkövetett valami megítélhetőt, megvetendőt: azért, hogy megszokott módja szerint élhessen, vagy néha csak egyszerűen hogy élhessen.

A nyugodt békeidőkben a lehetőségek és kényszerúségek rendezettek, és „a kispolgárság világá”-ban, vagyis a társadalom közepén nyugodtan lehet élni. Csak kis harcok, gyűlölködések és szolidaritások vannak. Csak azokat, akik e „fölött” vagy ez „alatt” élnek, csak őket húzzák a lehetőségek és a kísértések, szorítják a szükségek. Csak a felfelé törekvés, még inkább ennek sikere, sorord mértékének megfelelő módon gazemberségbe.

Amikor betör a történelem – háború vagy a társadalmi átrendeződések –, akkor nemcsak megerősödik minden kísértés, de kényszerűvé válik minden lehetőség kihasználása.

még ha csak a meglévő folytatása is a cél. A kényszerúségek és lehetőségek pedig szétválasztanak mindent: ez a nagy gazemberségek és a hősiességek ideje. Az egyik a túlélést, a másik a becsületességet jelenti. Mind nehezebb a megszokott életet anélkül folytatni, hogy az ember ne tegyen kisebb-nagyobb engedményeket, ne kövessen el kisebb-nagyobb aljasságokat. Aki nem tesz ilyet, óhatatlanul kiszorul életmódjából. Szétválnak az utak, és gyakran esetleges, hogy melyiket követi valaki: de az, hogy meddig teszi, az egyedül hajlamaitól és erkölcsi tűrőképességétől függ.

A helyzet mindenképpen a bűnök felé sodorja az embereket, és mind nehezebb ennek ellenállni. Ezért szaporodnak a mindenféle gazemberségek és aljasságok, mindenféle erkölcsstelenségek és gátlástalanságok. Mind nagyobb erőre, szilárdságra, végül éppen hősiességre van szükség ahhoz, hogy becsület maradjon az ember. Így aztán az a helyzet jön létre, amelynek igazságát Andrea mondja ki Brecht GALILEI-színarabjában: *„Szerencsétlen az az ország, melynek nincsenek hősei.”*

Hősökre azonban csak ilyenkor van szükség. Nem a történelem orkából, hanem azért, mert a gazemberség uralkodott el, és az embertelenség vált rendszerré. Ezzel szemben van szükség hősökre, hogy „helyreálljon az egyensúly”. Ez a hősiesség egyetlen lehetséges értelme. Csak hogy ez az egyensúly halálos, vagyis sokak halála által létezik. Ámde enélkül mégsem lehet ahhoz az egyensúlyhoz visszatérni, amely az életé. Vagyis oda, ahol az emberek anélkül élhetnek, hogy választaniok kellene gazemberség és becsület között, és anélkül lehetnek becsületesek, hogy hősökké kellene válniuk.

Ilyen helyzetben nemcsak nincsen szükség hősökre, hanem azok csak kárt okozhatnak, hiszen széttörik az élet egyensúlyát. Hogy Andrea kijelentésénél is igazabb legyen az, amit Galilei válaszol neki: *„Nem. Szerencsétlen az az ország, amelynek hősökre van szüksége.”*

Hősökre nincs szükség, amikor Dítie, a pincér – vagy tulaj – békésen hordja a söröket annak a kis társaságnak, amelyben Hrabal szabadon és békében meséli történetét.

Tordai Zádor

„ALÁSZÁLLHATOK REJTELMEIBE!...”

Beney Zsuzsa: *József Attila-tanulmányok
Zsebbe való kis könyvek
Szépirodalmi, 1989. 333 oldal, 45 Ft*

A BIBLIA – írja egy helyütt Heine – az emberiség házipatikájává vált. Valami hasonló történet József Attila verseivel is: olvasói, kutatói nemegyszer az általuk megtapasztalt, akár lehető legszemélyesebb, akár társadalmi-politikai problémáikra keresnek – és próbálnak is találni bennük – konkrét, naprakész választ. Akad kutató, aki a piaci szocializmus akut kérdéseinek megelőlegezését véli megelni József Attilánál. Akad olyan is, aki komoly, tudományos előadásának vázlatát végén váratlanul így fohászkodik hozzá: „*Véltünk mi lesz, Attila!*”

Gyanakodva fogadja az olvasó a belemagyarázást; akkor is, ha egy objektívnek tekintett módszert illusztrál, s akkor is, ha az értelmező szubjektív hevülete sugallja. Idegesítik a leplezett (vagy nem is leplezett) didaktikus igénnyel készült végleges és végletes válaszok József Attila hol leegyszerűsített, hol elmitizált életműve kapcsán. Örömmel nyugtázza viszont, ha az életrajzi elemek és a művek egymásra vetítésével, szembesítésével vezetik el a verstől a költő személyiségének rejtettebb tartományaihoz, hogy ily módon fordított irányban tekinthesse át a mű létrejöttének folyamatát.

Beney Zsuzsa József Attila-tanulmányai kétségkívül ebbe a kategóriába tartoznak. A nehéz sorsú költő szublimációs folyamatába enged betekintést, amellyel gondolati-érzelmi világának önmagukban zavarosnak is tűnhető, kínzó, inkoherens elemeit sajátos renddé lényegíti át, sűríti össze. A skizoid gondolkodás egyik alapvető sajátja a sűrítés. De a költői gondolkodásé is. Ahogy a német *Dichtung* szóban is (véletlenül) összetalálkozik a sűrítés és a költészet fogalma. E következetes sűrítő folyamat egyik lényegi megnyilvánulását, a kettős értelmezések gyakori fölbukkanását leli meg Beney Zsuzsa az (eleddig oly egyértelműnek tekintett) ESMÉLET-ben. Óvatosan utalva arra, hogy József Attila tudatosan hagyta meg egyes verseiben a többféle értelmezés

lehetőségét. Azt hiszem, József Attila képalkotásának fontos sajátosságára tapintott ezzel rá. Amely nyilván egyik – de csupán egyik! – megnyilvánulása sűrítési technikájának. (Hogy valójában mennyire gyakori ez nála, s hogy az egyértelműséghez szokott – és szoktatott – olvasói fül számára mi minden veszhet el, arra csupán egy-két példa – jól ismert [?] verseiből: „*meglepetés e költemény / csecse / becse*” –, vajon csecsebecséről, avagy a költemény nem akármilyen, hanem gyermekien csecsebecséről van szó, avagy szimultán mindkettőről; legpregnansabban talán a KIÁLTOZÁS következő soraiiban: „*ölelj meg, ne bámulj vakon / a kifent rohamkéstől – / nincs halhatatlan oltalom*”, A tagolástól függően „*a kifent rohamkéstől nincs halhatatlan oltalom*” az olvasat; avagy a kasztrációt szimbolizáló megvakítást idézi: „*vakon a kifent rohamkéstől*”, avagy megint csak egy mélyebb lelki rétegből feltört, bizonyos értelemben tagolatlan, nem kellően differenciált indulatban rejlő kétféle töltés kerül egyszerre elénk.) Ebből a vibráló ambivalenciából következik a versek többféle, egyaránt autentikus olvasatának lehetősége is. Az ESMÉLET a maga részleges tagolatlanságában nemigen vezethető vissza ihletésének tényszerűen pontos forrásaihoz: sokkalta inkább a tények átlényegítése folyamatának rögzítése a vers.

Az ESMÉLET forrásvidékének Beney Zsuzsa megkülönböztetett figyelmet szentel. Joggal, hiszen ekkor bukkannak föl a kései József Attila-versek világának jellemző elemei: a kozmikus úrré táguló hiány, az éntudat homályosulására utaló szürkület, a látszólag megmagyarázhatatlan büntudat. (A *büntudat* szó igen csak megtévesztő, hiszen lényege éppen a bűnösség érzésének kellőképpen nem motiválható, tudattalan jellege.) S nem utolsósorban a halott anya megidézése: ekkor formálódik a KÉSEI SIRATÓ-ig vezető vonulat.

Nem egyszerűen az absztrakt hiány, űr jelenik meg ekkortájt. Az egykor pozitív töltésű tendenciák, motívumok tűnnek föl – negatív előjellel ellátva: a hiányt, a valamikor meglévő (s a korábbi versekben jelen lévő) dolgok hiányát összegzik. A *nincs*, a *nem* formálják ezt a negatív előjelet, s kulcsszóvá válik a *hiába*. A kései versek e hiánnyal dacolva teremtenek egy kozmikus „új világot”. S innen a Beney által több helyütt is igen szépen és meggyőző erővel fölemlített újrászülés–újjászülés–újjá-

születés (egyfajta reparációs szándéktól is hajtott) egymásba fonódása.

Ekkor születnek a Beney által kiemelt anyaverek, a kora gyerekkori megrázó élményt József Attilánál szokatlan módon kvázi elbeszélő formában megjelenítő ISZONYAT (talán nem véletlenül ilyen – önmagától távolított – formában) és az éntudat homályosulását címében is kifejező SZÜRKÜLET. (Ahogy – Beney több helyütt is idézi és megalapozottan emeli ki ezt a töredéket – „*bűneim halállá állnak össze*”, hasonlóképpen sűrűsödnek, terelvényesednek az árnyak, árnyékok szürkületté.)

Külön méltatást érdemel Beney Zsuzsa tanulmánykötetének művészi kompozíciója. A középpontját képező három verselemző-műértelmező tanulmányt egy-egy, a József Attila életművének megértéséhez nélkülözhetetlen problémakört merőben új fényben megvilágító esszé övezi, fogja és tartja össze. Az anyavonzalom és a szerelmi vonzalom ambivalens képét vetíti elénk a kötet nyitó tanulmánya, míg a záró tanulmány József Attila haláláról szól.

A két anya, akit nyitó tanulmányában Beney megidézi, s egymásra vetít – nem megalapozatlanul, hiszen József Attila maga is ezt teszi kései verseiben – szülőanyja, Pöcze Borbála, „*kit megettek a fenék*”, s akinek transzponált képét próbálja összeállítani „*lány ószi tájból és sok kedves nőtől*”, és analitikusa, Gyömrői Edit, akihez káromolva eseng. Beney Zsuzsa ihletett írásának lényege az a traumatikus élményekből alakuló bonyolult ív, mely e két, egymástól oly távol álló nőt – sok más személyen keresztül – a költő tudatában összekapcsolja. S az a két érzelmi töltés, a (gyermeki) szereteté és a szerelemé, ami nem is oly biztos, hogy valóban kettő, és valóban széjjelválasztható. „*A gyermek, aki csügg anyja szerelmén*”: a KÉSEI SIRATÓ sora is sugallja a kettő összetettségét. (S hátha csak a magyar nyelvi tudatban válik ily határozottan kétfélé: nemcsak a tudattalannak nyelvileg közvetlenül nem kifejezhető mélyebb tartományaiban kapcsolódik össze, de csaknem valamennyi más nyelvben is egy szó, Liebe, love, ljubov, fejezi ki ezt az érzelmi tartományt.)

GYERMEKKÉ TETTÉL: a Gyömrői Edithez írott versnek már a címe is szimptomatikus. A kései József Attila-versek egyik alapélménye a

feloldásra, megoldásra váró gyermek–férfi kettősség, dichotómia. (S amely nem biztos, hogy egyedül József Attila sajátja: hátha jóval általánosabb emberi érvényű, s József Attila felfokozott érzékenységgel ezt hozza a tudat felszínére?)

A vers első változata a *Szép Szóban* jelent meg, nyersebb címmel: EGY PSZICHOANALITIKUS NŐHÖZ. Közvetlenül a Freudhoz írott költemény után, melynek befejező sorai („*Akét szívedbe rejtessz, / öld, vagy csókold meg azt!*”) már félreérthetetlenül analitikusára vonatkoznak. Ami a Freudhoz írott versben elvont hasonlatként van jelen, a Gyömrőihez írottban konkretizálódik, személyessé válik. „*De úgy kell a boldogság, / mint egy falat kenyér*” – olvassuk a Freudhoz írt versben. Itt pedig: „*Etess, nézd – éhezem.*” „*Hiányod átjár, mint huzat a házon*” – elevenedik meg az anyjához, szerelmeihez kötődő s az analitikusnőnél lecsapódó hiányélmény. Ahogy az indulatáttételi szituáció rendkívül plasztikus megjelenítésére is éppen ennek a versnek a végén bukkanunk: „*Nagyon szerettek, hisz magamat szintén / nagyon meg tudtam szeretni veled.*”

Ez azonban – jól tudjuk – inkább vágy, mint valóság. Nem sikerült, s kibékült „*a haragvó halállal*”. Ahogy a kezelés sem sikerült. A kimerevített pillanatban, az analízis képlékeny jelenében „*a múlt hull, mint a kő*”. Nem itt a helye, hogy a kezelést méltassuk, illetve a szellemet a palackból kiszabadító bűvészinanalitikust bíráljuk. Szembeököd azonban, hogy Beney Zsuzsa szinte azonosulna Gyömrői Edittel, csak hogy nem a valós személlyel, hanem a József Attila által elvárttal. Ahogy az indulatáttételt is olyannak vetíti elénk, amilyennek József Attila szerette volna látni. Ez viszont Beney Zsuzsa rendkívüli empátikus készségét is bizonyítja, mely nélkül vállalt feladatát vajmi nehezen valósíthatta volna meg.

Különösen áll ez a kötet záró tanulmányára. József Attila halálával kapcsolatosan egy olyan dilemmát rögzít, mely József Attila igen sok olvasójában fölmerül, ha ennyire tisztán nem is fogalmazódik meg. „*Féltünk – írja Beney Zsuzsa –, mert költészetében olyan közelről érint meg bennünket a szenvedésnek halálba hajló elviselhetetlensége, hogy nem vagyunk képesek azt saját magunktól elvonathoztatni; éppen ez a közelség, ez a közvetlen hatás, az azonosulás kényszere*

az, ami verseinek egyik legfőbb jellemzője.” A félelem lehetséges eloszlásának mikéntje eleve adott: misztikus kultuszeremtés helyett költészetének – mely, Bency Zsuzsa szavával, az érzelmek átlényegülésének folyamata – mélyebb megértésével. Ahogyan közvetlenül a költő halála után Ignó Pál írta: „*A sötétség: fényhiány, tehát nem létezik. A világossággal törőd-jünk, amit maga körül árasztott.*”

Szőke György

EGY ELFUSERÁLT IRODALOMTÖRTÉNET

Pomogáts Béla: *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*

Magvető, 1987. 266 oldal, 23 Ft

A nagyközönségnek szánt ismeretterjesztő művek többnyire *séma* szerint készülnek, s ez a szokásból bizonyos törvénnyé avanszált forma az idők folyamán némileg használhatatlanná vált. A „telefonkönyv”-jelleg, amikor mindenkit számba kell venni, céljával éppen ellentétben, akadályozza az ismeretterjesztésnek is, hiszen az állítás bizonyítására innen-onnan előkurkászott ezernyi adat – aminek tulajdonképp csak a regisztrálás lenne a feladata – lassan értéktényezővé nő: akarva-akaratlanul azt sugallja, hogy az írott (kiadott) művek száma, szinte függetlenül attól, hogy értékes-e vagy silány az illető könyv, döntő jelentőségű. Tehát a nem a szakember ismeretanyagával olvasó közönség, amelynek nem kis hányada még most is minden leírt sorban értéket üdvözöl, a mennyiséget könnyen minőségnek látja, s a szociológiai, kiadáspolitikai stb. adalék torz formában, vagyis esztétikai értéként jelentkezik. A föntiekből alighanem nyilván-

való: a semmiféle, még csak helyi értéket sem képviselő művek regisztrálását ildomosabb lenne meghagyni a bibliográfia számára; így az olvasó sem veszne bele az ismeretlen „re-mekművek” tengerébe, s az ismeretterjesztő mű szerzőjének sem kellene – terjedelmi okokra hivatkozva – némely művet értékén alul kezelnie.

Mindezek előrebocsátását azért tartom szükségesnek, mert a *Gyorsuló idő* sorozatban kiadott JELENIDŐ AZ ERDÉLYI MAGYAR IRODALOMBAN című összefoglaló tipikus példája a jellemzett problémának. Nagyjából benne van minden: jelen és múlt, irodalom és történelem, politika és nemzetiségpolitika, művészet és tudomány. Pomogáts Béla számos művet szentelt az egyetemes magyar irodalomnak (ideértve természetesen a határon túli irodalmakat is), közöttük több kézikönyvként felfogható összefoglalás is található (AZ ÚJABB MAGYAR IRODALOM 1945–1981; más szerzőkkel együtt: A NYUGATI MAGYAR IRODALOM 1945 UTÁN). Ismeri, publikációs folyamatát tekintve szinte naprakészen ismeri az egyetemes magyar irodalom minden fontosabb jelenségét, fejleményét, igyekszik lépést tartani azzal a könyváraddal, amelynek szerzői Párizstól Kolozsvárig, Münchentől Pozsonyig, Washingtontól Újvidékig nem egy várost tettek jelentőssé a magyar irodalom térképén. Csakhogy ennek a – mindenkor az azonnali reagálást *választó* – jelenlétnek ára van: a „mindenütt otthon” alapállás miatt kevesebb idő jut az önálló kutatásra, az éppen soron lévő témában való elmélyedésre, a jórossz forrásmunkák tüzetes áttanulmányozására és szinte semmi az innen-onnan átvett bibliográfiai adatok ellenőrzésére; s mindez rányomja a bélyegét már-már valamennyi munkájára.

Sajnos, a jelenlét módjának következményei a JELENIDŐ AZ ERDÉLYI MAGYAR IRODALOMBAN című „gyorsmunkán” is kimutathatók, holott tán a romániai magyar irodalom van eddig legjobban föltárva összefoglaló tanulmányokban és kisebb-nagyobb kézikönyvekben. Igaz, ezek a művek ilyen-olyan okból nagyobbbrészt hiányosak – hol az irodalompolitika szigora, hol a szerző elgyávulása, fölületessége rostált –, de Czine Mihálytól (ROMÁNIAI MAGYAR IRODALOM A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT) Sóni Pálig (A ROMÁNIAI MAGYAR

* E kritika még 1987 decemberében a *Kortárs* megrendelésére született, de a lap, „érdes hangját” kifogásolva, nem közölte. Ezután megjárta az *Alföld*, a *Jelenkor*, az *Életünk* szerkesztőségét – ahol csaknem egy évig kiszedett állapotban várakozott, míg visszaküldték –, majd az *Új Idő* szerkesztőségét is.

IRODALOM TÖRTÉNETE), s Kántor Lajostól és Láng Gusztávtól (ROMÁNIAI MAGYAR IRODALOM 1944–1970) Bertha Zoltánig és Görömbei Andrásig (kettejük munkája: A HETVENES ÉVEK ROMÁNIAI MAGYAR IRODALMA) hosszú azoknak a szerzőknek a sora, akiknek észrevételeire, értékítéleteire nyugodtan támaszkodhat bárki. Nem Kántor és Láng tehet arról, hogy kitűnő, noha „nemzedéki szemlélettel” írott összefoglalójuk nálunk a toldozgató-foldozgató módszer következtében A HATÁRON TÚLI MAGYAR IRODALOM (A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1945–1975 IV.) című akadémiai munkában, botrányos bibliográfiával és névmutatóval megtűzdelve, szinte használhatatlanná vált. E mű bucaresti kiadását s legfőképp Bertha-Görömbei pontos részmonográfiáját azonban haszonnal lehet forgatni.

Amennyire kétszeri olvasás után meg tudom állapítani, Pomogáts forgatta is őket, csak nem eléggé figyelmesen, hiszen az ott szereplő pontos adatok másképp nem alakultak volna át zavaró pontatlansággá. Hogy a „telefonkönyv” regisztere és számlistája itt ott hasznavehetetlen, az még hagyján, de az adatföltárás, ténykezelés olykori hibáit, ítéleteinek ezekből következő vitathatóságait, az arányérzék kihagyásait már mindenképp szóvá kell tennem. Mindenekelőtt: valószínűleg nem az ismeretterjesztő szándék, hanem a rossz beidegződés magyarázza, hogy az irodalomtörténész szerző ennyi föltáró munka után is mindent előlről kezd, az alapoknál, holott ő is tudja, mi több, leszögezi, hogy a címben olvasható *jelenidő* „történelmi jelenidő”, amely az 1960-as évek második felétől a nyolcvanas évek elejéig terjed. A hosszú s a kötet terjedelmének mintegy negyedét lefoglaló „bevezetőnek” (HAGYOMÁNYOK ÉS ELŐZMÉNYEK, A FELSZABADULÁS UTÁN) köszönhető, hogy alig marad hely egy-egy író bemutatására, aminek különösen a fiatalabbak látják kárát. A múlttá (is) duzzasztott jelenidő így majdnem parttalanná tágnul, s mert Pomogáts nem kívánja elválasztani a lényegestől a kevésbé lényegest vagy lényegtelen, az adathalmaz és a rengeteg ismétlés újabb oldalakat emészt föl. Ahelyett, hogy a tárgyul választott második – nem túlzás – *aranykorról* beszélne részletesebben, el-elkalandozik a történelem, nyelvészet, filozófia, néprajz, színház, televízió stb. területére

(NEMZETISÉGI ÖNISMERET), s bizonyítván az ötvenes évek lázas építőmunkáját, könyvtárra rúgó feledésre ítélt könyvet támaszt föl. Félreértés ne essék, nem a hosszabb elemzéseket hiányolom, hanem a *tartalmasabb*, az életmű megértéséről tanúskodó kisportrékat.

A szerző „irodalmi nemzedékek” és műfajok rendje szerint tagolja az anyagot: A SZÁMVETÉS KÖLTÉSZETE (Az idős költőnemzedék), AZ EMLÉKEZÉS JEGYÉBEN (Az idős elbeszélő nemzedék), A KÖLTÉSZET SZABADSÁGHARCA (A derékhad költői), A FORRÁS KÖLTŐI, JÁTÉK ÉS TÖRTÉNELEM (A drámai irodalom fejlődése) stb. E jobb híján kényszerű tárgyalási mód oda vezet, hogy – noha a műfajokon belüli fejlődés jól látszik – egyes, több műfajban is értékeset alkotó írók (Sütő András, Székely János) portréja szétszakad, s nem nagyon látni a műfajokat összekötő szálakat. Pedig a JELENIDŐ AZ ERDÉLYI MAGYAR IRODALOMBAN című kötetben a portrék, a terjedelmükkel is minősítő méltatások a legfontosabbak. A fejezeteket bevezető, sokszor lényegi megállapítást, jellemzést tartalmazó általános összefoglalók is előkészítik az egyéni életpályák fővázolását. Egy-egy portré középpontjában az író valamely nevezetes művének leírása áll (Sütő: ANYÁM KÖNNYŰ ÁLMOT ÍGÉR, Bálint Tibor: ZOKOGÓ MAJOM, Szilágyi István: KŐ HULL APADÓ KÚTBAN stb.). Ha az irodalomtörténész rátalál erre a műre – említettem korábban: saját olvasatán túl rengeteg „segédanyag”, elemzés is segítheti ebben –, nincsen különösebb baj, hiszen a már *megmért* esztétikai értéket kell szemléltető módon jellemeznie. És Pomogátsnak van eszköze – bár stílárisan lehetne érzékenyebb és pontosabb – az életmű csúcát jelentő művek főbb sajátosságainak bemutatására.

Viszont ha jellemző művek valamilyen oknál fogva (ízlésbeli különbözőség, hiányos ismeret, használhatatlan forrásmunka stb.) nem találhatnak, a „portrén” a tanácstalanság lesz úrrá. Jobbik eset az, ha az érték – igaz, hogy hűvösen, de megemlíttetik. A rosszabbik: ha teljesen el van hallgatva, vagy az előbbieken sorolt okok miatt valami másra van kicserélve. Sütő András életművének értékét, Pomogátsnál is ő áll a középpontban, botor-ság lenne kétségbe vonni, de Székely János írói sorsa például már nem ennyire szerencsés. Tudjuk, alkati sajátosság is a „rejtőzés”,

viszont a művek mindenki előtt nyitva állnak. E sorok írója is vétkes abban, hogy Székely mindmáig nem kapta meg az őt megillető helyet. De ez semmit nem változtat azon, hogy Pomogáts e munkájában sem segít a Székely körüli homályt eloszlatni. Az általa vázolt Székely-portré a DÓZSA című poéma köré épül, s ez kissé megváltoztatja Székely János Szabó Lőrinc-i önfeltárást mutató költészetének arányait. S a CALIGULA HELYTARTÓJA, a PROTETÁNSOK és a VAK BÉLA KIRÁLY is jóval több annál, mint amennyire Pomogáts Béla tartja. Nem is beszélve a kurtán-furcsán elintéztett prózaíróról. AZ ÁRNYÉK-ot, a SOÓ PÉTER BÁNATÁ-t és A NYUGATI HADTEST-et szemlélve az irodalomtörténészről csak „egymondatos” közhelyekre telik. Nem érzékeli az „*álom realitásának*” számtalan elemző (legjobban talán Láng Gusztáv) által kifejtett elementáris erjét. S egy olyan összefoglalóban, amelyben huszadrangú műveket is cím szerint felsorol, érthetetlen, hogy nem emeli ki a huszadik századi magyar próza egyik csúcsát jelentő elbeszélést, a PÁLINKÁS-t, A NYUGATI HADTEST című kötet briliáns darabját. Székely János tehát ezzel a „figyelmetlenséggel” akarva-akaratlan lefokoztatott. Panek Zoltán újabb novellisztikája be sem került Pomogáts érdeklődési körébe. És kimaradtak mindazok, akiknek a „telefonkönyv”-jelleg kívánalmi szerint nem talált az irodalomtörténész a bibliográfiai adatfölemlegetésnél stabilabb formát (Bogdán László, Markó Béla és így tovább).

Dehogyan vonom kétségbe Pomogáts Béla szakmai fölkészültségét, olvasottságát. Szavainak hitelét sem kívánom vitatni. Mégis: számomra némiképp rejtély, hogy ugyanaz az ember, aki – meglepő érzékletességgel – nemzedékek értékvonulatát tudja megrajzolni, rövid terjedelemben is sokatmondóan az irányzatok harcát, figyelvén a „*megmaradás esélyének*” jegyében alakul s a létharc megannyi formájával túlterhelt nemzeti irodalom legkisebb mozzanatára is, miért bizonytalanodik el más fontos, de ennél kisebb jelentőségű kérdések előtt. Például a fölsimert értékek jellemzése közben. Szemlérről szólva: „*a józan ész erejével ragadta meg tapasztalatainak lényegét*”; Méliuszról: „*nehéz tapasztalatok után érkezett a zavartalan alkotómunka révébe*”; Kiss Jenőről: „*versei az idill világból tekintik át az országos éle-*

tel” stb. S nem értem, miért hallgat életművet meghatározó, jellemző munkákról. Csak egy példát: a kritika és számtalan tanulmány Papp Ferenc prózájának csúcsát négy kisregényben (LEHULLT AZ ELSŐ HÓ, FÜSTBEN ÉS FÉNYBEN, A KERÍTÉS FÖLÖTT, A GYÖKEREK ALATT) jelölte meg; Pomogáts összefoglalójában azzal újít, hogy ezeket meg sem említi. Helyettük azokra a művekre voksol (FÖLDRE SZÁLLT EMBER, ÉN IS VOLTAM GYERMEK, MÉG ÖT PERC), amelyekben az író „*már érzékeny emberismerettel ábrázolja hőseit*”. Eddig rendben is volna – új olvasat, új értékelés. Mindenkinek joga van akár százak által hangoztatott értéket is sutba dobni, ha úgy gondolja, hogy méltóbbat tud állítani a „régii” helyébe. Viszont ez az átértékelés, légyen alátámasztva bármennyi töprengéssel, azonnal megkérdőjeleztetik, ha az irodalomtörténész rajtakapják, hogy kihagy a RÉSZEZ VADÓR (1972) műfaji megjelölése, ha nem ilyen figyelemkihagyás, ugyanis az nem regény, mint ahogyan Pomogáts gondolja, hanem elbeszéléskötet.

Nevek tucatját sorolhatnám, akik a helyükön vannak, öregeket és fiatalokat, már elköltözötteket és még csak pár köteteseket egyaránt Kós Károlytól Szócs Gézáig, Szilágyi Domokostól (a költőtől) Király Lászlóig, Asztalos Istvántól Szilágyi Istvánig – hiszen egy-egy név maga is irányt, világlátást jelöl. Ahogy Kuncz Aladárról azonnal az *Erdélyi Helikon* és Gaál Gáborról a *Korunk* jut eszünkbe, éppúgy a *Forrás* első (Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár, Bálint Tibor, Hervay Gizella), második (Farkas Árpád, Király László, Kenéz Ferenc, Bodor Ádám) és harmadik nemzedéke is, melyet Pomogáts „*az Echinox tróji köre*” megnevezéssel jelöl (Szócs Géza, Egyed Péter, Mózes Attila), egy-egy név fölemlítésével rögvest jellemzőit is megmutatja. Mégis inkább azokról szólok, akik pórul jártak ebben az adatot adatra halmozó „*tárgykatalógusban*”. Ahogyan Paneké, úgy Fodor Sándor novellisztikája is szórén-szálán elveszett, Hornyák József is, legalább a FEHÉR PÁVA említésével, kíméletesebb bánásmódot érdemelne. Az esszéista Szilágyi Domokosról nem tudunk meg semmit – viszont a költő portréja elég jó –, Palocsay Zsigmond több társához hasonlóan belefűl az adathalmazba, Szócs Kálmánnak két mondatnál mindenképp több járna. Bálint Tiborról

sincs leírva, hogy kisprózában a legjobb, Lászlóffy Aladár is, noha megüsztelő terjedelemben, be van zárva a költészetét, annak irányultságát túlságosan leegyszerűsítő portréba.

Ha Pomogáts jobban ismerné a romániai magyar dráma fejlődését, Földes Mária nevét – A HETEDIK AZ ÁRULÓ a maga nemében korszakos jelentőségű mű volt – nem hagyta volna említetlen. (Feledékenysége csak félig-meddig magyarázható azzal, hogy a Romániából Izraelbe települt Földes irodalompolitikai okokból Kötő Józsefnek ki kellett hagynia a FEJEZETEK A ROMÁNIAI MAGYAR DRÁMA TÖRTÉNETÉBŐL című kismonográfiából.) Ahol a jellemzés csupán „névsorolvasásból” áll, még gyakoribb a zavar. Vásárhelyi Géza költészete és Bogdán László prózája – mintha még sem íródott volna a HELYSZÍNKERESÉSEK FORGATÁSHOZ (1978) és a CÍMEREMBE KÉT HATTYÚ (1980) című regény – éppúgy elkerülte az irodalomtörténész figyelmét, mint Adonyi Nagy Mária vagy az utóbbi években nagyszerű költővé érett Markó Béla lírája, akik csupán olyan fősorolásba tudtak bekerülni, amelyben dilettáns is (Kiss András) helyet kapott. S ha a romániai magyar színházművészet eredményeit lajstromozzuk, akkor Vadász Zoltánnak, Sebők Klárának és Héjja Sándornak, a Harag György rendezte Sütő-dramák főszereplőinek neve nem merülhet feledésbe; főképp akkor nem, ha kisebb jelentőségű színészek is értékteremtőként tiszteltetnek.

A JELENIDŐ AZ ERDÉLYI MAGYAR IRODALOMBAN látszólag olajozott szerkezetet mutat – volt már „hozzáértő” kritika (a Major Ottóé), amely a könyv kitűnőségét dicsérte –, de ha egy kicsit jobban utánanézzünk, azonnal szembeötlő lesz összes hibája. A klisék (a képet adott valamiről monotonosága stb.) derűt fakasztanak, a sok fölé hajol pedig már-már komikussá teszi a különben nemes célok érdekében készült művet. (Bartalis „szerezzél hajlat a rétek és bokrok fölé”; Tamási Gáspár „meghitt szerezzél hajlat szülőföldje fölé”; Majtényi Erik „felfedező figyelemmel hajlat a nemzetiségi élet valósága fölé”; Hervay Gizella „tétova és arctalan emberi sorsok fölé hajlat”; Lászlóffy Csaba „a múlt fölé hajlatva [...] Erdély sorsát vizsgálja” – és így tovább.

Végezetül: még a stílus stílusatlansága is bocsánatos hiba volna, ha a közölt adatok (évszámok, kötetcímek, megállapítások) helyt-

állnának magukért. Itt-ott, sajnos, ebben is van valamicske zavar. Bánffy Miklós neve Kisbán Miklósként állt az Erdélyi Helikon címlapján; Mikó Imre tanulmánykötetének címe nem HONPOLGÁROK ÉS VILÁGPROLETÁROK, hanem HONPOLGÁROK ÉS VILÁGPOLGÁROK; ha úgy írjuk, hogy Székely-Mikó Kollégium, az két névadót föltételez; Lászlóffy Aladár első verseskönyvének címe helyesen: HANGOK A TEREKEN – a „téreken” változat talán az ismert Bartalis-kötet címéből (VILÁG TEREIN GÁZOLOK) került ide; Csiki László drámájának címe helyesen: NAGYPAPA LÁTNI AKAR BENNETEKEI; KIRAKAT című kötete nem 1982-ben, hanem 1981-ben jelent meg; Szócs Gézának sem 1957-ben, hanem 1975-ben adták ki a kötetét, DÉLKELET című „lendületes írásának” a műfaja: vers; Kleist hőse Kohlhaas, Sütőé pedig Kohlhaas; Bálint Tibor regényének a címe nem ÖNKÉNTES RÓZSÁK SODOMÁNAK, hanem ...SODOMÁBAN, és nem 1957-es, hanem tíz évvel későbbi keltezésű. Horváth Imre VIRÁGOK MESTERSÉGE című kötete nem verseket, hanem aforizmákat tartalmaz – és így tovább. Akinek kedve van – igaz, a hibák egy része föltehetően nyomdahiba –, az folytathatja napestig. Nekem, sajnos, nem nagyon van. Különösen azért nem, mert a határon túli magyar irodalom botrányos összefoglalóit (lásd a „Spenót” már említett kötetét) s a csak félig sikerült A NYUGATI MAGYAR IRODALOM 1945 UTÁN-t) és antológiáit (VÁNDORÉNEK) követően ismét utat tévesztettünk. S ami fájóbb: az országhatáron kívül – Kolozsvártól Chicagóig és Párizstól Újvidékig, Pozsonyig nem vesznek komolyan bennünket. Izzadságszagú munkálkodásaink csak arra jók, hogy önmagunk karikatúráját faragjuk-farigcsáljuk. Az idő pedig halad.

Szakolczay Lajos

PIKCSERSŐ

Dániel Ferenc–Orosz István: *Ah, Amerika!*
Dokumentumok a kivándorlásról, 1896–1914
Gondolat, 1988. 181 oldal, 90 Ft

Biztosan többen vagyunk így: épp másról kellene írunk, egészen más olvasmányokat kéne megvitatnunk írásban és szóban, egy három merőben másféle könyv várja, hogy elolvassuk őket – mégis hetek óta előretolakszik gondolatainkban egy könyv. Az, amelyik először jut eszünkbe, ha frissebb olvasmányélményeink jobbait felidézzük.

Megkaptam a barátomtól karácsonyra Dániel Ferenc és Orosz István *AH, AMERIKA!* című könyvét. Azóta ez a kedvencem. Fél éve még egy másik volt az, és remélem, hogy legalább fél év múlva lesz egy újabb legkedvesebb könyvem. De most ez az. Ezért próbálok meg most erről írni, remélve, hogy örömmel nem maradok egyedül, így a továbbiakban többes számban.

A legkedvesebb könyvélmény fokozatai:

1. *(Ezt a könyvet élmény már kézbe venni is)*

Szép alakja van, kellemes a tapintása, könnyen nyílik, mégsem kell félni, hogy kiesnek a lapjai. Rendesen be van kötve, fűzve (vagy hogy mondják), ahogy kell (Athenaeum Nyomda). Finom a papírja, szép a szedése (Kossuth Nyomda), páratlanul ízléses a tipográfia, feketében, fehérben... de erről később, mert Orosz Istvánnak több bekezdést kell majd szentelnünk.

2. *(Könyvélményünk első „aha-effektusa”)*

Már a könyv kézbevételekor, miután vetetünk egy pillantást a címlapra, bekattan: aha, a tévében valamikor régen, több éve már, játszottak egy dokumentumfilmet a kivándorlókról, ez lesz az, s az a film olyan különösen szép volt, de lepergett, nem vehettük magunknak újra elő, belepte a behemót műsor-maíom emészthetetlen vegyesdarája, s azóta se hallottunk róla.

3. *(Átpörgetjük, és mozog)*

Azután lapozgatni kezdünk a könyvben, hosszasan nézegetjük a képeket. Mert szerencsére telis-tele van fényképpel, fotokópiával, rajzzal. A képek megmozdulnak a szemünk előtt, az emberek elindulnak, lépéseik, utazásaik továbbrajzolódnak képzele-

tünkben, s továbbírja őket a rajzoló toll is, amely történelmi kameraként ráközelít egy-egy részletre, arcra, elfordítja, végül kimerevíti. A lapozgatás egybecsúszik a filmről őrzött emlékképeinkkel, amiket Orosz István meg Somogyi Győző animált-rajzolt annak idején (Dániel Ferencsel, Haris Lászlóval, Balog Gáborral, Czipauer Jánossal, Bacsó Zoltánnal és Fekete Annával közös munkájukban, ahogy az előszóban olvashatjuk majd). Ülünk, mint a moziban, de könyvvel a kezünkben.

4. *(„Kivágják a fát is, ha férges a díj / El kell onnan menni, ahol élni nem jó”)*

Az előszóba most még csak belekukkantunk, mert a következő fekete dupla oldalon, könyörgésre összetett kezű asszony képével elkezdődik a történet: „*Látod, uram, hányan vagyunk / Azt is tudod: mit akarunk Ámen.*” A rajzolt kép egy nyolctagú, velünk szembenéző, imádkozó parasztcsalád fényképévé tágu, a könyörgések rigmusokban, versbe szedett panaszokban kapnak hangot. „Családi és gazdasági” följegyzésekből, levelekből, hivatalnoki feliratokból sorjáznak a helyzet- és hangulatjelentések. Pattanásig feszültek a monarchia utolsó évtizedeinek viszonyai. A polgárosodás társadalomképeinek horizontja alatt mélyen, szélesen és fenyegetően árad a parasztmilliók tengere. Pedig a parasztok egyenként és évszázadokból gyökerező munkaközösségeikben látszólag belenyugvók, engedelmesen sorakoznak fel aratókként a fotográfus masinája elé, érdeklődve tekintenek ránk a cséplőgép mellől. Még ha a kukoricafosztók szemé sarkából a gyanakvó idegenkedést, a pellengrére állított férfi fejtarzsnyire nővé kuko-ricacsövek, a ház méretű tökök, ökörnövény libák legendái, és befészkel magát az emberek agyába a hirdetés: „*Hajójegyet vásárolni – pénzt küldeni legbiztosabb Kiss Emil bankárnál New York.*” Amerika! Csak ezt lehet már megpróbálni.

S akkor előtűnik a lehetséges csodák Eldorádója, szájról szájra terjedő kósza hírekből, az első szerencsét próbálók leveleiből. Csábítanak a tengerentúlon fatörzsnyire nőző kukoricacsövek, a ház méretű tökök, ökörnövény libák legendái, és befészkel magát az emberek agyába a hirdetés: „*Hajójegyet vásárolni – pénzt küldeni legbiztosabb Kiss Emil bankárnál New York.*” Amerika! Csak ezt lehet már megpróbálni.

5. *(Ha egy könyv szikrázik)*

Most már jó ideje elmerülten olvasunk, gyanítjuk, hogy az AH, AMERIKA! letehetetlennek bizonyul. Mert hogy képeskönyvnek nem akármilyen, azt láthattuk az átpörgetések, de hogy olvasnivalónak is lebilincselő, ezen kissé meg is lepődünk. Mert előítéleteink vannak, vagy – fogalmazzunk kíméletesebben – sok a kedvezőtlen tapasztalatunk. A képeskönyvek – olvasmányok – legtöbbször felületesek, narratívák, s még ha „érdekesekek” és „élményszerűek” is, fotóik pedig „szépek” és „találóak” – fénykép és szöveg egymás tautologikus illusztrációja marad csupán, találkozását az unalom lengi be, s nem a dramaturgiai feszültség szikrázik ki belőle. Nem így kedvenc könyvünk esetében. Hogy miért is, ennek értékeléséhez lássuk előbb azt, hogy mit is olvasunk.

6. *(A szövegek és szerkezetük)*

Gyanúnk bebizonyosodik: olvasmányunkat valóban nem tudjuk letenni, ahhoz ugyanis érdeklődésünknek azon kritikus pont alá kellene süllyednie, amikor már kevés az indítástunk a továbblapozáshoz. Kedvenc könyvünk oldalról oldalra meglepetést tartogató megszólalásai azonban válogatott csemegék (miközben drámai erejű dokumentumok). Új és új szerzők mutatkoznak be, majd visszaköszönnek, némelyek verset, elbeszélőköltemény-részletet hoznak, kinyitják naplójukat, levelesládájukat, daloskönyvüket és fényképesdobozukat, mások bizalmasan feltárják előttünk főnökeiknek írt jelentéseiket, eldicsekednek riportázsukkal, tudós munkájuk, inkognitóban szerzett úti élményeik vagy valóságérzékeny szociográfiai részleteivel. Könyvünknek – mint tematikus válogatásnak – meglepően sok szerzője van, nem is gondoltuk volna, hogy a téma ilyen nagy érdeklődést váltott ki, s ennyire üdítően sokféle szemszögből megragadták. A szerkesztő pedig – a szerzőpárból, úgy gondoljuk, Dániel Ferenc volna inkább az – tévesztés nélkül renдели könyvve az írásrészleteket, miközben maga csak a szellemes narrátor, a szűkszavú kommentátor, a tömören pontos jegyzető és a dokumentumokat a figyelmünkbe ajánló konferenszié szerepeit vállalja magára. (Szerepei gyakorlása közben sohasem ír többet néhány, mindig éppen odavaló sornál, ami dicséretes visszafogottságra vall, ha figyelembe vesszük, hogy

gyakran a szerzők egész életművét és sorsát is ismertetnie kell röviden.)

Csodálkozunk a források ámulatba ejtő bőségén, s akkor a könyv 124. oldalának jegyzetében a szemünkbe ötlik egy adat: „*Korabeli becslések szerint 1900 és 1906 között valóságos levéltömeg, 514 millió levél érkezett az újhazából Európába...*” És innen kezdve újra kell gondolnunk ezt az egész forrásbőségdolgót.

7. *(Levéltörök, naplót vezető, parasztköltők)*

Visszalapozunk, megkeressük a közölt naplórészletek és levelek íróinak nevét, és eltűnődünk. Hogy ebből a félmilliárd levélből mennyi jöhetett Magyarországra, ezt nem tudjuk, de látni való, hogy a kivándorlás időszakán kívül talán soha máskor nem írtak több tízmillió levelet parasztok (akik jobbára csak a katonaidéjüket töltötték falujukon kívül), hogy a térben és idegenségerzésben irdatlan távolságok, az Amerikában való küzdelem traumái mennyire felfokozták a szinte egyetlen hazavezető szálnak és önazonosság-kereső tevékenységnek, a levélírásnak (ritkábban a naplóvezetésnek) a jelentőségét. Ahol ennyi ember ennyi oldalt teleírt, ott feltétlenül teremniük kellett rímbe szedett élménybeszámolókat író Csáki Kő Józsefeknek, amerikai dalokat gyűjtő Vadász Istvánoknak, naplóíró Konczos Páloknak, Csepregi Jánosoknak is. Ki tudja, hányan lehettek, akik maguk megörökítették és értelmezték hányattásaikat, de írásaik elsüllyedtek a következő évtizedek viharaiában. Nem kerültek napvilágra, mint Hoó Bernát TISZAKERECSENÝTŐL KANADÁIG című önéletrajza vagy Csepregi János AMERIKÁBA UTAZÁSA, ÍRTA A KIVÁNDORLOTT MAGA. Hány jegyzetelő naplóját nem dolgozták fel kutatók, mint Konczos Pálét Berta István (ÉGY KIVÁNDORLÓ SZEGÉNYEMBER EMLÉKKÖNYVE), mint Csáki Kő József eposzát Balassa Iván (LÁPOK, FALVAK, EMBEREK), vagy mint Vadász István füzetét Nagy Dezső (AMERIKÁS MAGYAR EMBER DALOSGYŰJTEMÉNYE, AKI MÁR HAZAJÖTT AMERIKÁBÓL)?

Dániel Ferenc hagyja, hogy könyvét átszójék a tollforgató amerikai parasztok saját sors-történetei (bármennyire is nem látszanak „tipikusoknak”), és jól teszi. Ha hitelesen fel akarja idézni dokumentumválogatásában a kor „levegőjét”, a világgá ment milliók próbatételeinek lenyomatát „belülről” – nem alapozhat másra, mint a Cigándról való, kétsze-

res amerikai Csáki Kő József útnak indulását, „hajónaplóját” és New Jersey-beli vándormunkáséletét felidézõ verses naplójára, a csõngei Csepregi János – családjának emigrációját rögzítõ – feljegyzéseire. Be kell válogatnia a könyvbe a várkeszõi Konczos Pál vasúti és hajóélményeit, a partraszálláskor és a beaverdali bányatelepen történeteket; a visszaemlékezéseit 1969-ben, Ohio-ban magnóra mesélõ, Ökörítõrõl kivándorolt Kollár Imréné szavait; Benyoczkai Károly, Csordás Joe, idõsb Johan Kormány, valamint fia, Mike és mások, névtelenek leveleit, köztük egy ismeretlen parasztfiú búcsúlevelét („Isten velek Isten velek én már megyek ameríkába Kun Lajoshoz”). Gyöngyszemek a hajdani levelezés tengerébõl, az utolsó idõkbõl, amikor a távolba szakadtak íráshoz nem szokott kezét még nem fogta le az elõljárótól, a fogolytáborbeli cenzortól, a politikai rendõrségtõl való félelem, amikor még veszélytelen „divat” volt levelet, naplót írni.

Hol is vagyunk, mi is az, amit olvasunk, amit az AH, AMERIKÁ!-ból kiolvasunk? Bizony azt is, hogy minden nyomorúsága mellett az elsõ világháborút megelőzõ évtizedeknek természetes jellemzõje volt, hogy a posta kézbesítette a hazaküldött leveleket és pénzt, hajójegyért és árajánlatért lehetett írni Várkeszõrõl Szepessy Józsefnek Clevelandbe, hogy a határon való agyonlövetéstõl nem tartva kelhetett útra az ember, jobb híján akár szabályos úti okmányok nélkül is (a „gyanús utasokat” persze akkor is megmotozták, a katonaszökevényeket pedig visszatoloncolták), hogy a bodroghközi Cigándról nézve realitásként lehetett számolni egy New Jerseyben való boldogulás esélyével, míg a következõ évtizedekben szinte nyélbeüthetetlennek bizonyult aztán a szomszédos Kassára, Ungvárra vagy Nagyváradra való látogatás is.

8. (A profi szerzõk lehetõségei)

Felnézünk a könyvbõl, s eltûnõdünk azon, hogy micsoda kelet-európai viszonyok azok, ahol egy asztaltársaságból felugorva egy fiatal hírlapíró csak úgy kapja magát, és holmi korai Günter Walraffként, álruhát öltve, szociográfiáírás céljából, kipróbálja egy kicsit Amerikát, és senki nem vádolja kémkedéssel? Hol él az a követségi alkonul, aki kérdõíves-mélyinterjú kutatások alapján társadalomszociológiát ír a magyar kivándorlókról, nem rejtve

véka alá, hogy a Huszadik Század körének platformján áll, ami legalább annyira elképesztõ, mint ha hatvan évvel késõbb ellenzékinek valaná magát? S kinek képzeli magát az az izgága tollnok, aki a maga kedvtelésére „...verselt, regényeket írt, de mindenekelõtt világotutazó riporter volt, több ízben, utoljára 1924-ben, végigrohanta Amerikát a Rockefeller Intézetõl Edisonig, a chicagói vágóhidtól McKeesportig, ahol 1910-ben járt »álsruhásan«”?

A fiatal hírlapíró Tonelli Sándornak hívták, mint fényképészegéd utazott, kérdezett, fényképezett és figyelt az amerikasok útjain, majd 1908-ban megírta – a hajóról elnevezett – remek szociográfiáját, az ULTONIÁ-t. „Tömörített részleteinek” mostani közreadása (eredetileg is csak 1929-ben jelent meg, és agyonhallgatták) az AH, AMERIKÁ! egyik igazi szenzációja.

Unikum Hoffmann Géza császári és királyi alkonul CSONKA MUNKÁSOSZTÁLY. AZ AMERIKAI MAGYARSÁG címû forrásmûve is, noha ebbõl csak töredékeket olvashatunk a könyvben (a bérekrõl, a nyelvtudásról, a kinntartózkodás idejérõl, a gyerekek iskoláztatásáról, az amerikai magyarság egyleteirõl, vallásgyakorlásáról, mozgalmairól), ahogy a közölt szemelvények alapján kíváncsiak leszünk a liberális szociáldemokrata Gerényi József AZ AMERIKAI KIVÁNDORLÁS OKAI ÉS HATÁSA címû, 1914-ben Bártfán kiadott könyvére is.

A „vérbeli tudósító” riporter, Pásztor Árpád írásai közül pedig a MAGYAROK A MONONGAHELA PARTJÁN címûbõl emelt át a válogatásba részleteket Dániel Ferenc. A tudósítás remek rajza az amerikasok sajátos életformájának, az általuk „burdosháznak” nevezett lakóközösség furcsa, de hasznos, kommunaszerep képzõdményének, amelyben a „burdosgazda” és a „mizsisz” fizetség fejében szállást, ételt, mosást nyújtott a „burdosok” férfitársaságának – családias légkörben élve együtt velük. (Itt említhetjük meg, hogy a nyelvek metamorfózisai iránt érdeklõdõk a könyvben gazdag példatárat találhatnak maguknak az amerikai magyar „hunky”-knak torzított angol szavakat a magukéba keverõ „hunglish” nyelvébõl.)

Tollfogatónak nem hivatásos, de éles szemû az a névtelenségben maradt munkás, aki izgalmas tudósítást írt az 1909-es pittsburghi sztrájkharcokról, és elsõsorban a praktikus

tudnivalók miatt volt az útra készülőknek hasznos A KIVÁNDORLÓ ZSEBKÖNYVE. ÍRTA EGY KIVÁNDORLÓ.

9. (Közben képregényt is olvasunk)

Merthogy e könyv olvasásának oldalról oldalra kibomló elménye szövegek, fényképek, rajzok, kópiák egyidejűleg élénk táruló kompozíciójából fakad. A szerzők minden oldalt egyenként megkomponálnak, látvány és olvasmány között izgalmasan asszociáló viszonyt teremtenek. Amit látni, az elsősorban a könyv tervezőjének, Orosz Istvánnak az érdeme, aki – csak hogy érzékeltessük képszerkesztési, tipografizálási finomságait – a könyvoldalakat aranymetszésben osztotta két hasábra. (Egy hajókorlátra támaszkodó atyafi képét pedig beleapplikálja a könyv elejének egyik aratócsoportképebe!) De minden látványötleme telitalál. A belső borítókön elől-hátul: a tenger, korabeli fotóból kinagyítva – szépen rímelt a kukoricafosztók fényképéből kiemelt kukoricahalmokkal (tengeri). A belső címet monarchia-korabeli bélyegek fogják közre, de ezeket Orosz István maga rajzolta és költötte át: a korona mögül felénk száll a sas, majd kitorva a bélyeg kereteiből, óriásira terjeszti szárnyát, és kilép a helyéről.

Már a LÁTOD, URAM, HÁNYAN VAGYUNK című első fejezetnek a közállapotokat jelző képsoraitól sem idegen a groteszk képi hangvétel. Az aratók, cséplők, kukoricafosztók, székéren hurcolkodók klasszikusan szép fotográfiáit kiegészítik más, néha szokatlan vagy humoros látványelemek is: babonás szerencseszámok vásári rajzocskái, bekötött szemű férfi ábrázatával az újsághirdetés, miszerint Kiss Emilre „bekötött szemmel bízhatja magát”. Egy karikatúrán a kivándorló odamondogat a császárnak, korabeli gúnyrajz és képsorozat szól arról, ahogy egyes kivándorlók Amerikát elképzelik – miközben efféle rigmusokat olvashatunk: „A fűzfákon zsemlye s kifli nyúl és sok más sütemény / Míg alattuk finom tejből a friss patak fuvva mén.” De izgalmas és informatív látványelem lesz rajzolt hirdetések, levélborítók bélyegeiből és pecsétjeiből, korabeli vasútimenetrend-részletből, útlevelefedélből – Kormány János egyes leveleit pedig kópiából olvashatjuk.

A MEGTELT MINDEN KOCSI fejezete, amely az útra keléstől a behajózásig követi a kivándorlási ciklus soron következő szakaszát, két

összefüggő képsort is bemutat. Az egyik a *Vasárnapi Újság* képriportja a csendőrség határállomáson való ellenőrzéséről, egyesek bekíséréséről, kihallgatásáról és letartóztatásáról. A másik egy ősríportfilm (a tévéfilmben is szerepelt) néhány kockája – a határrendőrség elcsíp és megmotosz egy kalapos fiút, ráadásul lefilmezik. Zavarodottsága, szégyene megihletti Orosz Istvánt, mozdulatai és arckifejezései több fázisát is kinagyítja és továbbrajzolja, szimbolikussá emelve a falujukból világgá menőkre váró sorozatos frusztrációk súlyát; kultúrájuk, nyelvük, gesztusaik, reflexeik egyetlen elemét sem ismeri el az urbanizált és industrializált világ a magáéval egyenrangúnak. Az olvasnivalók pedig ezeken az oldalakon az éber hatóság munkájának termékei, jegyzőkönyvek, határozatok, jelentések. Aztán a Nyugati pályaudvar a századelőn, józsefvárosi menetrendrészletek: „Torbágy, Trieszt”, „Fiume, Torino, Róma”, „Belgrád, Konstantinápoly”, „Zágráb, Fiume, Róma, Napoli, Nizza”... naponta két vonat indul Párizsba és hat járat Bécsbe. Bécs felé utazott Konczos Pál is – naplórészletét útiládák, vesszőkosarak és bőröndök reklámja szegélyezi. S amikor Csáki Kő József verse odáig ér, hogy „*Kromprinczesin Czecczlie volt a hajó neve*”, behajózásra váró tömegek, dokkok, hajóstársaságok épületei láthatók a következő oldalaikon, és kikötők meg tengerjáró hajók képei, némelyik Orosz István zseniálisan megrajzolt „hamisítványa”, a kor modorában. S látunk az oldalszéleken számos hajójárat-hirdetést, szemre is szépek, hajó van rájuk pingálva.

Az ULTONIA, Tonelli Sándor szociográfiájának önálló fejezete, mint a tengeri útról szóló fotóriport is páratlanul izgalmas. Tonelli ugyanis – fényképezési „álruhájához” méltóan – maga is fényképezett (hajóápolónőt, overallos, jenkisapkás amerikai magyart, „Beppo” tengerész kalapos kivándorló „jópajtásával”, a masina elé a „fényképezkedéstől rettegő órák legényt”, cipelő öltönyösöket, a kapitányt, a kártyázókat) – „mindig lesnem kellett a pillanatot, amikor nem néznek oda, hogy észrevétlenül kaphassam le őket”. De Orosz Istvánék „fel is javítják” Tonelli fotódokumentációját a maguk gyűjtötte szenzációs fényképekkel. Az imént hirdetett vessző utazókosarokból vagy harmincat látunk a beszállásra várakozó utasok képén, látni fedélzeten bízószkodókat, elheverőket,

korlátot támazó okádókat s filmkockákat is megint: egy hatalmas vesszőkosár csörlővel való beemelésénél a kinagyított kép már néhány másodperccel későbbi fázist rögzít, a két pillanat kép között elmozdulás történt.

A hajó úticélok, vágyak, sorsok, életformák sokaságát cipeli, áthághatatlan rangbéli távolságokat, a hasonszőrűeket rétegesen elkülönítő társadalmak sűrítmenyeit gyömösölve magába a hajófenéktől a luxusszalongig. A hajó társadalomszerkezeti esszencia, de csupa különös, útlázban égő esemény szintere, a történelem tengerhajait szeli, „és a hajó megy”, mint Fellinié.

A PAKOLÓ GENGBE DOLGOZTAK ÉN VELEM új fejezet, az újvilág, a partraszállás története, ami a New York-beli Ellis Island bevándorlási szűrőszigetének megpróbáltatásaival kezdődik. Boltíves, óriási csarnokban fémkorlátok kreklil közé terelt emigránsok ülnek, sorsszámmal a mellükön. Egyesek talán tudják A KIVÁNDORLÓK ZSEBKÖNYVÉ-ből, hogy mi történik (ezt olvashatjuk közben mi is), mások szorongva sodródznak keresztül a befogadás darálóján, míg kiérnek az utcára. Fények, reklámfeliratok, felhőkarcolók – képslapon is, s ezen gyakorlott kézírással gyors híradás: „Üdvözlöm, kedves Angela, a megoldott lehetetlenségek, a milliommok honából. A tengeren szerencsésen átkeltem, de a honvágy megkínzott egy pár napig. Egy automobil gyárban dolgozom, és tanulom az angolt. Nem sympatikus város, Pest sokkal szebb és kedélyesebb. Kedves mamájának tisztelem és kézcsókom kezeit csókolja Ujj György New York N. Y. jan. 30. 1907.” A többség azonban vagy tanácstalanul tovább sodródik, vagy határozott céllal utazik oda, ahol rokonok, falubeliek, cimborák várják őket. Barakkvárosokat, gyártelepi kiterületeket látunk, belépünk Pásztor Árpáddal a „burdosházba”, és követjük a nyugtalan Csáki Kő Józsefet New Jersey gyárvárosai közti bolyongásában.

A zárófejezet, a HONFITÁRSI TISZTELETTÉL képei és szövegei a kinntartózkodás furcsa konzolidációjának dokumentumai. Döbbenetes erejű fényképre nyitjuk a könyvoldalt: öreg arcú gyermekmunkások sorakoznak a kamera elé, és mindnyájan mereven a szemünkbe néznek (hátral kivétel egy-két fiú, akik állva is alszanak). Olvasunk a pittsburghi sztrájk véres leveréséről, látunk gyárudvaron lovas rendőröket. Aztán könnyebb lesz a dolgunk,

A garabonciásban, a Dongóban, az Amerikai Magyar Népszavában, a Bevándorlóban, a Püty-palattyban, a kinti magyarok újságjaiban lapozgathatunk, tréfás történeteket, vicces rajzokat, hazagondoló verseket, újsághirdetéseket tanulmányozhatunk. Bepillantunk Kiss Emil házi archívumába, megtaláljuk Kormány János újabb leveleit is. Kávéházbelsőt, vidéki postahivatalt, nagyvárosi újságkioszkot, ácsorgókat, hirdetéseket böngészőket, magyar iskolásokat látunk tanítóval, pappal, meg újságyszerkesztőségi lovas fogatot és kiadói személyzetet. De a keményebb tónusú híradások megint helyet kérnek maguknak, felsóhajt Vadász István, „...mert itt az iszonyú Nagy Amerikába / A bánat a szívetem örömtől elzárta / Mert itt mindenkinek a kasza helyébe / Nehéz csákányt adnak a magyar kezébe”. A képen a „májnerek” a bányában (talán ugyanazok a gyermekmunkások?), tányéros lámpa fényénél láthatók, tömeg csődül egy gyárépület mellett, végeláthatatlan sor várakozik egy külvárosi utcán (munkafelvételi iroda? gyári bejárat? élelemosztás?). A könyvmargó hasábjain eközben Hoffmann Géza kritikus megállapításait, újságok kriminális híreit olvassuk, míg nem a legutolsó oldal visszaröpít a Monarchiába: alispáni jelentésből tudjuk meg, hogy „...az útlevelek kiadását a m. kir. belügyminiszter úr csakis nagyon kivételes esetben, Amerikába pedig egyáltalán nem teljesíti... 1914. szeptember”. A híradófilm kockáin pedig maga a megvénült császár lépked kíséretével.

A kivándorlásnak vége, itt a háború.

10. (Egy kis irigykedés)

Végigolvastuk a könyvet. Átböngésszük még az igen szórakoztató „hunglish” szótárt meg a felhasznált források jegyzékét. Arra gondolunk, hogy igazán jó forrásokhoz jutni – amellet, hogy kitarító, hozzáértő kutatás eredménye, s e tekintetben nem győzzük hangsúlyozni Dániel Ferencék érdemeit – mekkora szerencse. Levéltárakat, fotóarchívumokat, könyvtárakat átkutatni gyakran kevés rögzött napvilágra hozó aranyásás. Kedvenc könyvünk szerzői szerencsével jártak, részint mert tekintélyes szakirodalmat, már közzétett forrásokat, gyűjteményeket találtak, izgalmas hírlapanyagokra leltek, részint pedig nem jöttek ki üres kézzel a levéltárakból és a fotógyűjteményekből sem, s maguknak is sikerült gyöngyszemeket találniuk. Szerencsénk sem-

mit nem von le érdemeikből. Arra minden-
esetre figyelmeztet, hogy az ilyen forráskuta-
tásokat a könyvtárakban célszerű kezdeni,
hátha találunk a témáról olyan komplett,
pompás, de elfeledett írásokat, mint Tonelli
Sándoré. Elgondolkozunk azon, hogy nincs
sebb annál, ha az ilyen könyvek születésekor
a szerencse és az igényes szaktudás együtt jár,
majd pedig azon, hogy most akkor ez lett a
kedvenc könyvünk. Mert először jut majd
eszünkbe, ha frissebb olvasmányélményeink
jobbait felidézzük.

Két jó barát arról beszélget, hogy, hát igen,
ez már valami, öregem, mondja egyikük, tu-
lajdonképpen mindig ilyen könyvet szeret-
tem volna csinálni, és a másik csatlakozik,
hogy, persze, ő szintén.

Ha nem hatna szerénytelenül, talán beval-
lanám, hogy megeshet, mi beszélgettünk er-
ről a barátommal.

Závada Pál

VÉGTÉLEN TEREK

Vojnich Erzsébet kiállítása
Budapest Galéria Kiállítóháza
Bp. III., Lajos u. 158.
Rendezte Sulyok Miklós
Január 30.–március 11.

A szélesebb közönség előtt máig ismeretlen
Vojnich Erzsébet a munkáival arra a megvála-
szolhatóan kérdésre keres és mutat megol-
dást, hogy lehetséges-e még, s ha igen, mi-
ként, az autonóm művészet, grand art ma, a
minden eddigi tudást átértékelő, komputeri-
zált, posztindusztriális társadalom körülmé-
nyei között.

Így, amikor Vojnich a festészet sorsának és
mibenlétének kérdésére reflektál, akkor ábrá-
zolásának szinte kizárólagos tárgyául a
klasszikus tradíció döntő jelentőségű témáját
s az ahhoz kapcsolódó módszert: a zárt, illetve
esetenként a végtelen tér perspektivikus ábrá-
zolásának problémáját választja, maximális
tudatossággal. Ám e választással Vojnich nem
pusztán egy igen fontos művészeti és kultúr-
történeti problémára utal, nem a centrálpers-

pektíva létrejöttének belső összefüggésrend-
szerére, bizonyos értelemben vett szimbolikus
fejlődésére fordítja tekintetét, mint pl. Marcel
Duchamp, aki a NAGY ÜVEG létrehozásával a
szó legszorosabb értelmében véve állított em-
lékművet e szemléletmódnak s kutatóinak.

Vojnich az elmúlt két év során megalkotott
több, nagyméretű képből álló sorozatán a zárt
és végtelen tér kettősségének centrálperspek-
tivikus ábrázolásakor felmerülő par excel-
lence festészeti problémáit idézi fel. Az ő szá-
mára már nem érvényes az avantgárd és a mo-
dern festészet egykori, roppant radikális
szemléletváltása, mely tagadta, hogy a kép lé-
nyege a három dimenzió, a mélység illúziójá-
nak síkon történő felkeltése volna.

Vojnich természetesen tud – mint e vásznai
is bizonyítják – a lírai absztrakcióról, az infor-
melről, mégis visszatér ehhez a tradícióhoz.
Ez nem pusztán nosztalgia vagy manierista
hóbort. Vojnich festészetének lényege ugyan-
is a centrálperspektíva képrendjének felidé-
zése útján tárul fel. A festő egyszerre él a tér
stílus- és formateremtő erejével, amint maxi-
málisan kihasználja annak szimbolikus vonat-
kozásait is. A centrálperspektíva által elrende-
zett és áthatott homogén teret ő a huszadik
század végén ismét szinte elviselhetetlen mér-
tékűvé nőtt szubjektívizmus és ad hoc jellegű
katasztrofikus impresszionizmus ellenében
használja. Vojnich a tér megteremtésével és a
perspektíva hadrendbe állításával az objektiv-
itásra tör, hogy eljusson a formáig, mely,
mint látjuk, e művész s a tradíció szerint is épp
elkülönültsége révén válhat híddá, a dialógus
megteremtésének eszközévé. Művész és befo-
gadó közé tehát nem pusztán a radikális val-
lomás, az egyértelmű gesztus, a végtelenül
őszinte személyes élmény katasztrófáról szóló
beszámolója, tehát a *közvetlenség mindig csábító*
kalandja, majd kudarca kell hogy álljon, ha-
nem épp ellenkezőleg, a klasszikus fegyelmé-
nek hűvösségét sem tagadó nagy mű, azért,
hogy az igazság ne pusztán megnevezessék,
hanem teljes gazdagságában tárulhasson föl.

Vojnich óriási termeiben és csarnokaiban a
perspektíva módszere nem pusztán az üres tér
láthatóvá tételére szolgál, hanem már a világ
kiürülését, Istentől elhagyott csendjét is
egyértelműen felidézi. A huszadik század vé-
gén a képzőművészet-fogalom radikális átala-
kulásának lehetünk tanúi. Az új sokszorosítá-

si technikák egységes kommunikációs rendszert teremtettek, s a „tudattalanul áthatott” (Walter Benjamin) képek millió lenyomata tűnik elénk. Éppen most ilyen megkapó erővel felidézni a „tudatosan áthatott” tér humanista tradícióját tehát igen nagy jelentőségű vállalkozás.

Épp ezért Vojnich a fény- és térárnyék állandó egybe- és összejátszásával, a lazúrozásra emlékeztető, különösen gondo felületmegmunkálással, a tér mélységeinek végtelenségét felidéző vásznainak sorozatával fontos lépést tesz a képzőművészet szerepének nem pusztán megóvásáért, de újratereztetéséért is. Olyan művek ezek, melyek nemcsak az ezredvégi katasztrófátudat vad életérzésének illusztrációi, hanem hadüzenetek is a divathulnámmá tett műipar egész fogalmi struktúrája ellen. Mert ez a munkásság a művészet méltóságát keresi, azt, amire a Herman Hesse által oly élesen elítélt tárcairodalom korában már igencsak rászorulunk. E korszakban vált döntő kérdéssé, hogy van-e még valami a képek – terük – mélyén, vagy minden, ami látható, azonnal megjelenik a felületen; hogy van-e még létezőség a kiismerhetetlennek és azonnal átláthatónak arra a kettősségére, arra az EGÉSZ-re, amelyet Vojnich tár elénk. Úgy gondolom, igen fontos tény viszont az is, hogy Vojnich festészetéből épp annak a szubjektumnak az ábrázolása hiányzik, amelynek világtörténelmi uralkodó szerepéhez új, adekvát környezetet alakított ki a centrálperspektíva által megteremtett és felidézett világ képe. Mert a világ fizikai, térbeli meghódítása és a képmező matematikai bizonyosságú áthatása közti összefüggés nyilvánvaló. A festészet történetében a perspektíva épp a reneszánsz idején vált, mint Leonardo írja, „*kormányrúd-dá és zsinórmértékké*”. Ám Vojnich e képein teljes mértékben lemond az emberábrázolásról, arról a hagyományról, amelyben szerepet kapott a perspektivikus térszerkezet megjelenése. Teljes kizárólagossággal az üres, végtelen, mégis újra bezáruló tér marad művészetének a tárgya, s ez pontosan jelzi elszigeteltségének mértékét is.

De a zártság és a végtelenség, az átlátható geometrikus rend és az odúszerű félhomály kettősségét Vojnich igen rafináltan a fény- és árnyékviszonyok gondos felületalakítása révén elért gazdag érzékiségevel szinte a végte-

lenségig fokozza. Így válik ez a szigorú és szegény téma hallatlanul gazdaggá, valóban kiismerhetetlenül festőivé. Ráadásul Vojnich mindig feltűnő dinamizmussal használja a hangsúlyozott szerkezeteket is, amelyek egyes műveken már-már ironikus afunkcionalitásukban tűnnek elénk, mint a 8/125 című vásznan, ahol a két eltérő magasságú oszlopnak semmiféle építészeti szerepe sincs. Vojnich a PÉNTEKI DIADAL tetőszerkezetét hangsúlyozottan megvilágítja, illetve a tényleges funkcióját árnyékokkal mintegy elrejti, vagy például a DÉLELŐTT ablakrácsainak síkját fényben feloldja, ilyen módokon kerülve ki a didaktikus egyértelműség ürességét. Az is igaz persze, hogy valamiféle tartózkodásra Vojnichnak igen nagy szüksége van, hiszen ő maga érzékelteti: a tudattól áthatott végtelen tér konkrét élménye épp a pascali szorongást, rettegést idézi fel.

De soha síkokkal pontosan behatárolt terekben ennél több térélményből, fényviszonyokból fakadó bizonytalanságot, soha ilyen kevés elemmel létrehozott romantikus rejtelmességet, soha ennyi, a centrálperspektíva kíméletlen érvényre juttatása révén megteremtett tartózkodást! Igen feltűnő, hogy Vojnich mennyire távol tartja magát a perspektíva alkalmazásával egyébként érthetően együtt járó kultúrtörténelmi utalások, tehát a reneszánsz és barokk allúziók, parafrázisok felhasználásától. E terek egyrészt a szó stílustörténelmi értelmében kortalanok, ugyanakkor igencsak ismerősek, nemegyszer szinte huszadik századiak. Ipari jellegű épületek hatalmas csarnokai vagy máskor a birodalmi építészetek egyértelmű politikai motivációkat szolgáló arányrendszerei idéződnek fel, anélkül hogy Vojnich bármiféle konkrétumot, ikonográfiai utalást meghagyna. Az, hogy ez a kortörténelmi távolságtartás milyen konzekvens és fontos, tehát hogy Vojnich milyen messzire elkerüli az ironikus allegorizálás, a parafrázisokban tomboló festészet kultúrtörténelmi tréfáit, pontosan látható a RENESZÁNSZ című kép sötét folyosójának (?) terében. Az oszlopok közül áradó fény a négyzetes osztású padlót világítja meg, de sem az oszloprend, sem a folyosó egésze – s ne felejtjük el, hogy az előteret szinte elrontja egy különös ferde oszlop – nem utal a konkrét történelmi stílusra magára. Érdemes talán arra is kitérnünk, hogy Vojnich óvato-

san függetlenül a perspektivikus tradíciótól, csak ritkán él a közép- és háttér világos tagolásával, elkülönítésével. A közvetlen előtérből a mélységben messze nyúló háttérig gyakran egyetlen üres tér néz velünk szembe (DÉLELŐTT), vagy máskor szinte a háttér mélyébe szorul a tulajdonképpeni téma (LÉPCSŐS EN-TERIOR).

E terek meghatározhatatlan konkrétságát erősíti az időnként már álomszerű, vizionárius megvilágíttósága, de az igazi feszültség abból ered, hogy mégis mindennapi élettapasztalatunkra utalnak, s így igen ismerősek. Ez a kettősség a záloga annak, hogy Vojnich viz-szátérése a centrálperspektíva tradíciójához jóval több posztmodern, manierista hóbortná-l. Mert az a félelem és az a reszketés, amely-et e képek felidéznek, cseppet sem kultúr-történeti jellegű utalások eredménye. Hiszen valójában a bunkerek, az ideiglenes ipari épít-mények, a tribünök világa, a szocializmus kö-vé változott, rémületes embertelensége tűnik itt élénk, csak épp feltűnő tartózkodással, a lé-nyegre szorítkozva, kizárólagos politikamen-tességgel. Az anyaggá vált fény reményként világítja be ugyan e tereket, de úgy tűnik, új-ra és újra győz bennük a sötétség, ahogyan a DÉLELŐTT című kép fényben oldódó frontális síkja is mintha egy rácsszerkezet valóságát idézné fel.

Igen fontos tehát az, hogy Vojnich bizony-talanságban tartja nézőjét, így a nem igazán azonosítható tárgyak gazdag asszociációi ter-mékeny értelmezések egész udvarát terem-tetik meg.

Vojnich képein szinte minden azonnal fel-ismerhető, mégis minden kiismerhetetlen. A néző tehát a mögöttes élmény feltételezésére és keresésére kényszerül, s úgy vélem, hogy épp ez választja el Vojnichot a transzavantgárd festészet művészetfilozófiájának nem egy jeles alkotójától. Ő egész világát pár alapvető prin-cípiumra redukálta, viszont épp ennek révén hozta létre saját zárt világképét. Vojnich mű-vészetének elemzésekor meg kell említenünk Morandit, akinek szinte az abszurdumig egy-szerűsített csendéletei, az introvertált fegy-lem formateremtő erejének kisugárzása ré-vén, nyilván nagy hatással voltak reá is.

S épp itt érdemes rámutatnunk arra, akire Gombrich is utal, hogy a reprezentációnak végső soron semmi köze sincs a hasonlóság-

hoz. Akárhogy is nézzük, bármi reprezentál-hat bármit. A szabadság és a rabság, a bezárt-ság és a kivetettség, a félelem és a remény esz-méje és érzéki élménye nem jár együtt sem-miféle szimbólummal és allegóriával.

Morandi pohara és üvege, Vojnich Erzsé-bet padja és asztala éppúgy alkalmas lehet a teljesség felidezésére, a világállapot egészé-nek rekonstruálására. Amikor Vojnich Erzsé-bet megfestette a VÁRÓTEREM című képét, egy padot és egy asztalt egy üres, ferde sík előtt be-mutató csendéletét, akkor erre mutatott pél-dát.

E kompozíció fegyelmeének sugárzása talán visszavonhatatlan. Az az asztal és az a pad most már örök időkre összezáródott, egy formává nyomódott össze, alakult át széjjelválaszthatat-lanul, mintha tektonikus erők alakították vol-na. Ugyanúgy, ahogyan egy-egy nagy vers megszületése, majd ismertté válása után a köz-nyelv is megváltozik, mert bizonyos monda-tok már nem mondhatók másként, mint az adott vers által megteremtett új jelentésük fi-gyelembevételével. A VÁRÓTEREM csendélete épp azt éri el s teremti meg, amit a legfonto-sabb alkotások: egészen egyszerűen kiiktatha-tatlanok a kultúránkból. A Sztavrogin tulaj-donnév a magyar olvasó számára már soha többé nem csupán Dosztojevszkij hősét jelen-ti, hanem óhatatlanul felidézi Pilinszky vonat-kozó versét is. Ugyanígy Vojnich padja és asz-tala, ahogyan a szintén elődjének tekinthető Nagy Balogh szobája vagy Nagy István széna-kazlái a világról alkotott képünk részévé vál-tak, saját életünk elképzelhetetlen nélkülük.

György Péter

A KÓBOR LOVAG FILOZÓFIÁJA

*Miguel de Unamuno: A tragikus életérzés
Fordította Farkas Géza
Európa, 1989. 383 oldal, 65 Ft*

Spanyolország szelleme – kivált filozófiája – úgy tűnik, hazánktól oly mérhetetlen távol-ságra van, mintha több földrészt választaná el. A művelt közönség fülének legfeljebb Ortega

y Gasset neve hangzik ismerősen, noha a két világháború között íránta megnyilvánult érdeklődés is erősen megcsappant az ötvenes évektől kezdődő marxista offenzívának köszönhetően. Olvasóköre így a többi „polgári” filozófussal együtt a szakértők szűk taborára korlátozódott.

Még inkább érvényes ez Unamunóra, aki nem is csak a margóra szorítottak sorsára jutott, de egyenesen a kulturális amnézia áldozata lett. Pedig nem mindig volt ez így, hiszen a húszas évek elején két szépirodalmi műve is napvilágot látott magyarul.

A most megjelentetett filozófiai munka azt látszik igazolni, hogy Unamuno rapszodikus feltűnései a magyar szellemi életben mindig egy-egy méltatójának és fordítójának elkötelezettségéből fakadnak; ahogy egykoron Garády Viktor, úgy most a spanyol filozófia talán egyetlen honi szaktekintélye, Csejtei Dezső, és kiváló társa, a fordító, Farkas Géza ügyszeretete folytán.

Már maga a diszkontinuitás ténye, valamint a mű eredeti megjelenése (1913) óta eltelt közel nyolc évtized arra készíti az olvasót, hogy feltegye a kérdést: milyen jelentőséggel rendelkezik számunkra ma az unamunói filozófia? A TRAGIKUS ÉLETÉRZÉS csak filozófiatörténeti érdekesség, egzotikus csemege, netán kordokumentum, avagy hatni képes, korszerű mű? Ennek eldöntéséhez előbb röviden ismertetni kell a szerző gondolatait.

Unamuno kiindulópontja, a lélek halhatatlanságának axiómája, tulajdonképpen az egyetlen tárgya filozófiai esszéjének, amiből rövid etikai, ontológiai, társadalomfilozófiai gondolatmeneteket eredeztet. A halhatatlanság tételezésének bizonyítása azonban a lélek és az ész, a hit és a tudomány érveinek kibékíthetlensége miatt paradoxonhoz vezet. Az ebből eredő konfliktust Unamuno így jellemzi: „*Tragikus sors – semmi kétség –, hogy a halhatatlanság vágyának ingatag és málló talpkövére kell alapoznunk a halhatatlanság bizonyítékát; de nagy sületlenség elítélni a sóvárgást pusztán azért, mert bizonyítottnak hisszük – bizonyítás nélkül –, hogy sehova se vezet.*” (48. o.)

E paradoxon meghaladását Szent Tamás óta a teológia az ész és a hit szintetizálásában vélte megtalálni, de ez a megoldás Unamuno számára elfogadhatatlan, mert, úgymond, az egymást kizáró két elvből csak öszvér szület-

het, mint amilyen a hittudomány, vagyis a teológia maga. Az arisztotelianus–skolasztikus *ipsum esse* éppoly élettelen, mint a filozófusok istene. Ennél sokkal hitelesebbnek és következetesebbnek tartja a tertullianusi *credo quia absurdumot*. Mivel az ész és a tudomány racionális logikai eljárás módjából adódóan képtelen a halhatatlanság lényegébe hatolni, így az istenismeret egyedüli forrása a pusztá szeretet, az együttérzés (*sym-patheia*) lehet, ami az ágostoni, Clairvaux-i Bernát-féle hagyomány újraélesztését jelenti. Ezt a tradíciót ötvözi Unamuno a spanyol misztikusoknak (elsősorban Keresztes Szent János és Avilai Szent Teréz nyomán) az élő és szenvedő Isten iránti paroxizmusba hajló hitével.

Unamuno vallásának másik lényeges eleme az a sajátos transzcendenciafelfogás, amelyben a lélek halál utáni állapotát nem az Istenben való gyönyörködés kontemplációjában látja, hanem az elérhetetlen Isten utáni sóvárgás csillapíthatatlanságában. Ebből fakadóan a halhatatlanság olyan vitális karaktert nyer, amely az élet és a halál közötti transzcenzust szimbolikussá teszi.

Unamuno halhatatlanságpároxodona azonban – a nagy példaképpel, Kierkegaardral ellentétben – vallásbölcselete kiépítése során fokozatosan elsimul, a hit misztikus megalapozásával az ész és a lélek tragikus ellentétéből a tragikus kioltódik. Az intellektus és az emóció harcának a bevezetőben történt megelőlegzése a lélek békés diadalába torkollik. A tragikusság az előbbi szintről áthelyeződik a *dolor vitae*re, az élet fájalmára, ahogy az eredeti paradoxon is átcsúszik a hit és a közlés dilemmájába. A közlés ugyanis a mítoszban, mégpedig Don Quijote mítoszában ölt testet, aki hitét egy olyan álomvilágba vetíti ki, amely a józan környezet számára megbotránkozást kelt. Unamuno, amikor a hit lovagjának jellemzésében a nyugati tudományvilágnak egy új középkor szellemében hadat üzen, olyan csatába indul, ahol nem találhat legyőzőre, sőt ellenfélre sem, mert két különböző harcmezőn keresik egymást.

Nem lehet Unamunóról írni anélkül, hogy néhány szóval ne érintenénk nyelvezetét. Kétségtelenül választékos, igen művelt, szellemes stílusban ír, de helyenként a mai olvasó számára szinte elviselhetetlenül modorosán és dagályosan. Tudatosan retorikus beszéd-

módja ha a szubjektivitás szándékának meg is felel, időnként épp a gondolatmenet céltévesztéséről árulkodik. Ahogy az érvelés halványodik, és a kinyilatkozás ereje növekszik, úgy válik a szép fennköltség maníros felkiáltásoktól, barokkos tirádáktól elnehezülő perorálássá.

A TRAGIKUS ÉLETÉRZÉS nézetem szerint ma már elvesztette filozófiai dimenzióit, de egy érdekes személyiség dokumentuma.

Pongrácz Tibor

OSZLOPREND ÉS LÉLEKHASONULÁS

Gondolatok egy könyv ürügyén

Gerő László (főszerkesztő): Magyarországi zsinagógák

Szerzők: Gazda Anikó, Kubinyi András, Pamer Nóra, Póczy Klára, Vörös Károly

Műszaki, 1989. 263 oldal, 690 Ft

E szép kiállítású tudós gyűjteményben Pamer Nórának a zsinagógák formai alakulásáról szóló tanulmánya 60. oldalán olvasható, hogy klasszicista stílusú zsinagóga „*házánkban több van (és sokkal több volt), mint bárhol külföldön. Ilyen értelemben a klasszicista zsinagógát valóban magyar építészeti jellegzetességnek tekinthetjük*”. Később – a 61. oldalon –: „*A klasszicista zsinagógát könnyű felismerni a bejárati timpanonos oszlopszata elé épített oszlop- vagy pillér-rendes portikuszról, a bejárati előépítményről, amelynek néhány lépcsőfok vezet fel.*” – A budapestiek jól ismerhetik az ókori ízlést idéző régi óbudai zsinagógát, de ehhez hasonló stílusú zsidó templom az épen állók között például az abonyi, a tápiószelci vagy a bajai zsinagóga is. Ezek és a hozzájuk többé-kevésbé hasonlatosak (a már leomlottakkal együtt húsznál is több volt, illetve van) a XVIII. század végső évtizedeiben és a XIX. század első harmadában épültek. Eközben az európai országok zsinagógái vagy még a gótikát folytatják, amelyet módosít a barokk, vagy már az orientális stíluselemekhez fordul, és kialakítja az azóta is elterjedt mór

zsinagógastílust. A XVIII. század óta az európai úri építkezésben sokáig (a XIX. század derekáiig) uralkodó klasszicizálás rajtunk kívül csak itt-ott, kivételes példaként jelent meg a zsinagógaépítkezésben.

Mi lehet az oka és magyarázata, hogy a magyar felvilágosodás kibontakozásától a reformkorig eltelő néhány évtizedben az itthoni zsidó értelmiség a klasszicizmusban találja meg önkifejezési formáját? A kérdésre ezeknek a templomteremtőknek tudat- és érzélemvilága, műveltségük tartalma adhat választ.

Bizonyos, hogy a XVIII. századig a zsidóság kívül esett a magyarság fogalmán. Ahol viszonylag nagyobb közösségekben éltek, ott egymás közötti érintkezésük nyelve sem volt még magyar: az ország északi és nyugati részén javarészt németül beszéltek, keletebbre jididül, a déli vármegyékben az odatelepedett szefárdok spanyol anyanyelvüket hozták magukkal, amelyet anyakönyvekben és szerződéseikben héber betűkkel írtak. De azokban a falvakban, főleg a Duna–Tisza közén és a Tiszántúlon, ahol kevésszámú, olykor csak egy-két zsidó család, kocsmáros, lókupec, házaló kereskedő élt olyan paraszti környezetben, amely kizárólag magyarul beszélt, vagy ahol a zsidó zenészek életformája és megélhetési alapja a vidéki nemesurak szórakoztatása volt, ott előbb a másokkal való érintkezés váltott magyarrá, majd az otthoni beszéd is. A színmagyar városokban – Debrecenben, Nagyváradon, Kecskeméten – a nagy létszámú zsidó közösségek a XVIII. század végére már otthon is magyarul beszéltek; az Alföld déli részén, főleg Szegeden egyenest „őző” tájszólással.

Az anyanyelv egyben nemzettudatot jelent. Ez fokozottan érvényesült éppen ebben a felvilágosodástól a romantikáig terjedő időszakban, amikor a nemzettudat nemzeti öntudattá erősödött. Országszerte fellángoltatta II. József rendelete, amely a hivatali latin helyére élő nyelvet, a németet akarta állítani. József császárnak olyan tévedése volt a „német nyelvi rendelet”, amely sok mindenben akadályozta nagyszerű céljainak megvalósítását. De nem mindenben. Például nem a polgári egyenjogúságért és az oktatás fejlesztéséért tett erőfeszítéseiben. Az éppen erre az időre magyar anyanyelvre váltó zsidóság felemelke-

désének ez a nagy fordulópontja. 1783-ban még latin nyelven jelenik meg a *SYSTEMATICA GENTIS JUDAICAE REGULATIO* című rendelet, amely ugyan nem ad teljes jogegyenlőséget, de mégis polgárira emeli a zsidók jogállását, megnyitja előttük a különböző ipari, kereskedelmi, valamint – ha erősen korlátozottan is – az értelmiségi pályákat, s a tanulás lehetőségét az alsó iskoláktól az egyetemekig. Ehhez a tanzabadsághoz tartozik az iskolaszervezés is. A következők években számos zsidó iskola indul, amely beletartozik az állami ellenőrzés alatt működő tanítási rendszerbe. Kazinczy Ferenc, aki ebben az időben Kassán tanfelügyelő, és hatáskörébe tartoznak az észak-magyarországi oktatási intézmények, *PÁLYÁM EM-LÉKEZETE* című művében elismeréssel szól ezekről a zsidó iskolákról, különösképpen a miskolciról, amelynek oktatóiról egyenest elragadtatással beszél. Helyteleníti, hogy a művelt, széles látókörű, hivatásukat eredményesül gyakorló tudós emberek kizárólag a zsidó fiúkat tanítják. Még arról is tudósít, hogy akad közöttük nem is egy, aki Mendelssohnnal levelezik.

Az a magyar nyelv, amelyet az éppen magyarrá válhatott zsidó családok anyanyelvüként éltek át, az a magyar költészet, amelyet a felvilágosodás éppen újjáteremtett, a magyar nemesség előző évszázadaiból érkezett. Az öröklött nyelv mellett pedig a magyar életben Szent István óta élő és hivatalos nyelvként ott volt a latin. A XIX. század végéig nem lehetett magyar értelmiséginek lenni a latin ismerete nélkül. „*Magyar az anyanyelvünk, latin az anyanyelvünk*” – ezt nemcsak Kazinczy és Baróti Szabó nemzedéke vallotta, de a rájuk következő egész magyar romantika – a gyökerénél Berzsenyi, csúcspontjánál Vörösmarty és teljes eláradásánál Jókai – is. Az otthonosság a latin nyelvben pedig otthonosságot jelentett az ókori Róma klasszikusainak körében. Az éppen magyarrá váló zsidó értelmiségi (orvos, jogász, mérnök, tanító), aki a felvilágosodott szellemű iskolából lépett ki, a maga mindennapi olvasmányának tudta az új folyóiratokban (*Magyar Musa, Magyar Museum, Orpheus, Urania* stb.) népszerűsített akkor legmodernebb magyar költőket és azokat az ókori latin auctorokat, akiket ugyanezek a költők is szükségyszerűen olvastak. Az antik mintakészlet pedig egyenest kínálta, hogy amikor új mondan-

dóhoz új formavilágot keresnek, hát tegyék a magyar nyelv számára alkalmassá a latin prozódiait. Még azok is, akik egyben-másban folytatták a népszerűbben hangzó öröklött versformák használatát, meg azok is, akik a nyugat-európai irodalmak felé tekintve kerestek új ritmikai lehetőséget, közben ki-kirándultak a latin formavilág felé, attól kezdve (és ez is a nyolcvanas években történt), hogy egymástól függetlenül három költő is (Baróti Szabó Dávid, Rájnis József és Révai Miklós) szinte kizárólag a latintól örökölt – bár eleve görög származású – formákban kezdett írni. Ezeket együtt nevezték és nevezik máig „deákos iskolá”-nak, ámbár a közös formavilágon kívül csak a kölcsönös ellenszenv kapcsolta őket egymáshoz. A deákos triász és nyomukban Virág Benedek latinos műveltséggel, de az anyanyelv mámorában írta hexameterreit, alkaioszi strófáit meg a többi „deákos” költeményt.

De hát nem hasonló történt az építészetben? Az egykori áhítatos gótikára elkövetkezett a pompakedvelő nagyurak és a pompára csak vágyakozó kisurak barokkjá. És lám, ugyanakkor, amikor a paloták és udvarházak lakói maguk is új magyar verseket kezdtek olvasni (nemritkán írni is), akkor a barokkon belül kezdetben csaknem észrevétlenül, előbb csak néhány oszlop jelent meg a bejáratok előtt, majd timpanon került az oszlopok fölé, és lépcsősor vezetett fel az oszlopokhoz. Azután egyszerre fontosabb lett az oszloprend, fölötte a háromszög, előtte a lépcsősor, és nem is volt fontos, hogy mögöttük barokk ízlésű legyen a ház. Párhuzamosan deákos költészetünk divatjával megjelentek és egymás után épültek nálunk az oszloprendes paloták, hamarosan ezek példájára az oszloprendes kúriák, udvarházak.

A magyar zsidóság eszményvilágában és ízlésében a hasonlót kereste. A sílusigényt ez a műveltség és ízlés határozza meg. Persze döntő módon a tanultaké, akiknek társadalmi törekvése is, saját lelki arculatuk kialakító szándéka is szükségyszerűen az adott nemesi társadalom nem nemesi származású értelmiségéhez hasonul. Ezt a nem nemesi értelmiséget nevezi a kor jogi szaknyelve *honoratoroknak*. (*Tiszteltebb*, tehát még nem igazán tisztelt – *honoratus* – emberek; a nemes alatt, de a nem nemes fölött álló elemek.) A honoratorok szinte egységesen álltak a felvilágosodás törekvé-

sei mögött, az új magyar költészet lelkes olvasói, a haladó politikai törekvések támaszai voltak. Ezt a polgárosodó és polgárosító korszakleletet nagymértékben befolyásolta és színezte a nemesi örökség latinos töltése, amely irodalomra, művészetre és a mindennapi beszédmódra rányomta a latin vagy latinos fordulatokat, a költészetben az időmértékes verselést, az építészetben az oszloprendet, fölötte a timpanonnal. Magyar tanult ember nem tudhatta valódi magyarnak magát a latin nyelv és az antik formák háttere nélkül. Ha egy bécsi zsidó öntudatos osztrákká vált (mint Sonnenfels, az osztrák felvilágosodás egyik főalakja, a mi Bessenyeink jó barátja és társa Voltaire népszerűsítésében), akkor a maga stíluseszményét megtalálta az éppen felvirágzott német felvilágosodásban, Lessingben és a Weimaranban kiteljesedő német klasszicizmusban, amely az újdonság szenzációját nem elsősorban a görög-latin versformák hullámvázában érezte. És az építészet barokk hajlatai eleve és maradandóan osztrák nemzeti ízüek voltak, nem kellett hozzájuk okvetlenül antikoszloprend, hogy még osztrákabbnak tűnjék. Nálunk azonban a zsidóság magyarságélményét, azonosulni vágyását tükrözi, hogy legünnepélyesebb épületeinek klasszicista formát adott.

Ehhez járult a képzőművészeti klasszicizmus világdívatja. Az oszloprendes úri paloták csábítóak voltak, és a nemesi ízléshez hasonló honoratiortudatnak még csábítóbbak a falusi kúriák lépcsős oszlopsorai. A hazai felvilágosodás kezdetei óta Párizsra vetett vigyázó szemek megismerhették a klasszicizáló templomépítkezés legfontosabb mintáját, a *Madeleine*-t, amely folyvást módosuló, klasszicizálódó formájával, napfényességével arra is alkalmas volt, hogy a forradalom néhány éve alatt „az Ész temploma” legyen.

A magyar zsidóság ebben a korszakban nem is igényelhetett másféle templomot saját hitfelekezetének, mint olyat, ahol lépcsőkönn kell felmenni, és oszlopcsarnokon át, timpanon alatt járulhat a Frigyszekrény és a hitéshívatot megtestesítő Tóra elé.

Ezért történhetett úgy, hogy Magyarországon több a klasszicista zsinagóga, mint bárhol másutt.

Hegedüs Géza

SUSAN SONTAG: HALÁLKÉSZLET

*Regény. Fordította László Zsófia
Európa, 1989. 369 oldal, 66 Ft*

Az olvasó, ha regénynek lát neki, arra vágyik, hogy elcsábítsák, és azt sem bánja, hogy képzelenséggel csalogatják, ha elhitetik vele a meg nem történhetőt. Boldogan hisz a meggyőző mesében. De rögtön megérzi, ha a valószínű is lehetetlenné változik az író keze alatt, ha a hang szakemberé, és nem művésze. Susan Sontag az esszé művésze. Kísérleteit ismerjük jól, de regényével magyarul először találkozunk. Huszonkét éves késéssel, mert a HALÁLKÉSZLET 1967-ben jelent meg, a THE BENEFACITOR után az író második regényeként. E két mű előhang volt a remek esszéek sorozatához. Csakhang az esszé és a regény más-más lelkületet kíván: az előbbi a világból veszi tárgyát, hogy azt kedve szerinti méretre nagyítva vizsgálgassa; az utóbbi saját világot teremt, embereivel és tárgyaival. Susan Sontag az esszében művész, a regényben jól író szakember. Legalábbis, ha a HALÁLKÉSZLET-et olvassuk.

A halál veszélyes, mert örök kérdés, filozófiára ösztönöz. Irodalmi korszakokat kísértett meg évszázadokon keresztül, és ezt a sugallatot, úgy látszik, a modern amerikai regény sem kerülhette el. Sontag a halált érzékenyen a sötétség és fény játékaival kapcsolta össze, így találta meg nyersanyagát, amely egyszerre könnyen formázható és ellenszegülő. Csodáljuk asszociációját, ahogyan *vak* lányt rendel szerelméül az *alagúti* gyilkos fiatalembernek, aki egy *mikroszkópgyár* tisztviselője. Diddy igazi helyét kereső amerikai: tétova, töprengő, aki az utcán kószál, hamburgert majszol, s amikor kétségek gyötrik, az egyik érmét a másik után dobálja a játékautomatába. Életét próbálgatja, sokat utazik, és egyik útján oktanul gyilkossá lesz. Szimbólumok és szimbólumrendszerek kezdik itt meg bonyolult útjukat, valósággal behálózják az egész regényt, percekre engedve csak meg az olvasónak az elkalandozást, a belefedkezést a történetbe. Minden oldalon akad valami gondolkodnivaló, egy szem-jelkép vagy fény-párhuzam, mi-

közben a főszereplő örökösen vívódik, és szalodai szobájában vagy egy utcalány karjai között álmodik talányokat. Mert az álom, az örökösön fölbukkanó, a nagy gonddal fölépített regény nélkülözhetetlen kelléke, benne lehetőleg bőségesen pszichológiai problémával, furfangosan jellemezve így a vívódó alkatot. Sontag nem bízik lélektani fantáziánkban; nem adja meg a megfejtés boldog érzését, a találgatás, a képzelődés gyönyörét. Magyaráz, pedig csak mesélnie kellene. A tizenegy éves kislíú lángok közé veti kedves rongybabáját, s így ez élete első öngyilkossági kísérlete. Milyen egyszerűvé válik a világ: a lélek bonyolult mozgása áttetszővé egyszerűsödik.

Válhatott volna rémregény is a HALÁLKÉSZLET-ből, de szerencsére nem így lett. Annál gondosabb, ahhoz túlságosan sok a bizonytalanság: a lehet, a talán, a hátha. A mű lebeg a filozofikus sejtelem és a részleteket szerető hiperrealista pontosság között. A történet időnként nagyot lendül, már-már örvénybe szíva az olvasót, elragadva őt a külvilágtól: ilyen a gyilkos és a külvárosi özvegy görgő, mert hihető párbeszéde. Ezekben a percekben a regény kellős közepében vagyunk. Majd változik a kép, az örvény lassú folyamává alakul, és a mesterségesen precíz hang kizökkent, hirtelen észrevesszük, hogy regényt olvasunk. Élvezetünket megzavarja a *konstrukció*, a tudatos munka, és a csoda szétfoszlik. „Az alagútban olyan, mint otthon” – mondja a tettes, s ez úgy hangzik, mint amikor a középszerű színész jól betanult szövegét mondja föl. Majd Diddy vak szerelmével, az obligát szabályt betartva, visszatér a helyszínre, a lidércfényes alagútba, a gyilkosság, az ördögi tett újra leperog, hogy az átélt borzalom – vagy fékevesztett, szörnyűséges öröm – plasztikusan megismétlődjék; szinte hátrahőkölünk, nehogy minket is beszennyezzen a fröcskölő vér. De az utána fölvonuló panoptikum, a halottak karneválja elhíhetetlen képekbe olvad, megérinthetetlen tabló. Rettenetet látunk, de megnyugszunk; mindez nem igaz, pedig jó lenne elhinnünk. Hogy felnőttként is átéljük azt, amitől gyermekként borzadtunk Grimm vagy Hoffmann meséiben. Féltünk tőle, és elhitük. A halál akkor veszélyes, ha nem hiszünk benne.

Nem sok hiányzik ahhoz, hogy a HALÁLKÉSZLET jó regény legyen. A fordító mindent megtett ezért: visszaadott hangulatot, környe-

zetet, lendületet és megtorpanást, amerikai szellemet. Pompás kifejezéseket talált szlengre, máskor finom szavakat. Néha viszont mint ha sebesen haladt volna, apró pontatlanságokat hagyva maga után, s figyelme olykor átugrott sorokat. Kis vétségek, talán mert olvasóként dolgozott, hogy rajta ne múlják a varázs. A regény varázsa, melynek szeretnénk hinni, ha az író hatalma megengedi.

Várkonyi Benedek

MEGKÉSETT RECENZIO KÉT MEGKÉSETT KÖNYVRŐL

Arnold Gehlen: Kor-képek

Fordította Bendl Júlia

Gondolat, 1987. 368 oldal, 80 Ft

Werner Hofmann: A földi paradicsom

Fordította Havas Lujza

Képzőművészeti, 1987. 298 oldal, 250 Ft

A magyar könyvkiadás szeszélye folytán 1987-ben egyszerre jelent meg magyarul két alapvető fontosságú művészettörténeti könyv, Arnold Gehlen *KOR-KÉPEK* és Werner Hofmann *A FÖLDI PARADICSOM* című munkája. Egymás mellé kerülésük most itt Magyarországon természetesen véletlennek is tekinthető, nem véletlen azonban, hogy első kiadásuk is ugyanazon évben, 1960-ban látott napvilágot. Mindkét könyv ugyanis azonos problémára reagál, arra a szemléletváltásra, amely századunk második felében, az 50-es, 60-as évek fordulóján lezajlott. „Összetartozásuk” persze első pillantásra egyáltalán nem nyilvánvaló. Eltérő a témájuk. Gehlen könyve – mint alcíme is jelzi – *A MODERN FESTÉSZLET SZOCIOLÓGIÁJA ÉS ESZÉTKÁJA*, Hofmann műve viszont kizárólag a múlt század művészetével foglalkozik, alcíme szerint *19. SZÁZADI MOTÍVUMOK ÉS ESZMÉK* vizsgálata. Nagyon különbözőnek tűnik megközelítési módjuk is. Gehlen látszólag szigorúan felépített, matematikai rendbe szedett részek és alfejezetek sorában fejt ki a XX. századi avantgárd művészet belső fejlődését, elméleti problémáit és társadalmi háttérét, Hofmann

viszont egy-egy érdekes szociológiai vagy ikonográfiai témakört dolgoz fel esszészerűen. Gehlen szigorú szerkezeti váza mögött azonban sok-sok kitérő rejlik, képelemzések, történeti visszatekintések, véletlenszerű aktuális információk szakítják meg a logikai sorrendet, Hofmann lazán összefüggő szellemes-elegáns esszéfűzére viszont végső soron hatalmas ívű művelődéstörténeti körképpé kerekedik.

A két szerző szemlélete, módszere közt vannak természetesen lényegi különbségek is. Gehlen „szakmáját” tekintve filozófus, egyik fő műve, AZ EMBER, korábban magyarul is megjelent, Hofmann művészettörténész, aki nemcsak kiváló történeti és teoretikus művei, hanem gyakorlati: múzeumszervezői-kiállítástervezői tevékenysége révén is méltán ismert világszerte. Életkorukat tekintve is más generációhoz tartoznak. Gehlen egy emberöltővel idősebb, 1960-ban életműve utolsó jelentős alkotása találkozott a pályakezdő Hofmann első nagy hatású művével. Gehlen könyve első kiadásának megfogalmazásakor még töretlenül képviselte azt a felfogást, amely a XIX. század művészetét az impresszionizmus és az avantgárd törekvések előzményének, előtörténetének tekintette. Ő is úgy látta, mint a modern irányzatok legtöbb akkori híve és teoretikusa, hogy a „fejlődés” egyértelműen egy irányban, a teljes absztrakció felé halad: „minket azonban mindenekelelt a kép tartalmának évszázadok óta tartó redukciós folyamata érdekel” – jelentette ki mindjárt könyve elején. Hofmann újdonsága viszont éppen abban rejlik, hogy az elsők között volt, akik ennek a szemléletnek a tarthatatlanságát felismerték és kinyilvánították: „A XIX. század nem érthető meg a maga teljességében, ha kizárólag a szabad ecsetkezelés és az eleven, keveretlen színzés mestereire szorítkozunk. Aki tagadja ezt, túlságosan könnyű utat választ, és soha nem sikerülhet neki hiánytalan összképet rajzolnia erről az ellentmondásokkal teli időszakról.” Könyvének második kiadásához írott előszavában Hofmann még radikálisabban elhatárolja magát a Gehlenével rokon felfogástól: „Azokat az irányzatokat, amelyek az érzékelt világ visszaadásával foglalkoztak – pl. a realizmust, az impresszionizmust –, behatóan tanulmányozták, és kiemelték történelmi összefüggéseikből, a gondolati indítatású művészetet, a szalonfestészetet, az idealizmust és a histo-

rizmust kínos ellévelyedésként leértékelték. A történelemnek azok a fejezetei, amelyeket avantgárdnak nyilvánítottak, eltorzították a század egészének képét, de ugyanakkor egységesnek és formális tekintetben következetesnek is könyvelték el [...] a valóság birtokbavétele az impresszionisták által így szükségszerű előkészítő lépéssé válik Cézanne autonóm képstruktúrájához, amelyből a XX. század valamenyny formai spekulációval foglalkozó irányzata a maga programját levezeti.” Gehlen még harcias hangon újrafogalmazza az avantgárdizmus szembenállását mindenfajta irodalmiassággal: „A modern művészet gyűlöli a szolgáló művészetről alkotott elképzelést, mert autonóm akar lenni; gyűlöli az előre megadott mércéket [...] elveti a szépség és az utánzás eszméjét... Ezért utasítja el az »irodalmisságot«, akár mint valamiféle eleve meglevőnek feltételezett műveltség kánonját, amely nem óhajítja igazolni önmaga létét, akár mint zsánrszerűséget [...]” Hofmann viszont felülbírálja az irodalmiasság teljes elutasítását: „Nem igaz, hogy ezek a festők – mint Zola állította Manet-ről – közömbösek voltak témájukkal szemben, hogy teljesen lekötötte őket a »tisza látás«, és festés közben a mesterségbeli folyamatot kivéve nem gondoltak semmire.”

Gehlen műve tehát a klasszikus avantgárd szemlélet egyik utolsó megfogalmazása, Hofmanné viszont éppen ennek a felülvizsgálata, az előzményeknek, a XIX. század művészetének újraértékelése. Mindez persze nem jelenti azt, hogy Gehlen írása teljes egészében elavult. A filozófiai igényű összegezés, a modern művészet legnagyobb eredményeinek számbavétele, a kubizmus, Mondrian, Kandinszkij és Klee értő elemzése, méltatása maradandó értékű. Sőt találunk olyan fejtegetéseket, illetve megállapításokat is, amelyek napjainkig aktuálisak. Ilyenek például a modern művészet kommentárigényéről írottak, hiszen a közönség és művészet viszonya változatlanul problematikus, a befogadásnak, az elsajátításnak ma is nélkülözhetetlen része a magyarázat, az értelmezés – a manifesztum, a program vagy a kritikus interpretáció. És sajnos még mindig nagyon időszerűek azok a megállapítások is, amelyek a modern művészet és a tudomány kapcsolatára vonatkoznak. Közgondolkodásunkban – elsősorban a modern művészetről való amatőr elmélkedés szintjén, de néha hivatásos kritikákban, szakmunkákban is tetten érhető – változatlanul népszerű a relativitáselmélettel, a negyedik

dimenzióval, a tér-idő egységgel való bűvészkedés. Nem árt tehát, ha újra és újra felidéz- zük egy olyan, az elvont tudományokban is já- ratos szaktekinély véleményét, mint amilyen Gehlen. Ő ugyanis mind a művészet, mind a tudomány oldaláról megfogalmazta e kapcsolat feltételezésének tarthatatlanságát. A kubiz- mus törekvéseinek elemzése során írja: „*An- nak a bámulatot keltő újításnak, hogy ugyanazt a tárgyat több nézetből, felülről, oldalról, előlről néz- ve ábrázolták, természetesen semmi köze sincs a tér- idő relativitáshoz vagy egy negyedik dimenzióhoz, bár alkalmanként ezt bizonygatják nekünk.*” S az is figyelemre méltó, amit a modern fizika nem szemléletes voltáról mond: „*A fizikai fogalmak napjainkban fölöttébb bonyolult matematikai képle- tek rövidített alakjai, amelyek a szakemberek körében egymás gyors megértését szolgálják. Bizonyos, hogy azok a tények, amelyekről ezekben a kifejezésekben szó van, egyáltalán nem képzelhetők el szemléletesen, ezek az optikain kívül fekvő síkon helyezkednek el.*”

Gehlen könyve azonban – számos aktuális vonatkozása ellenére is – lényegében visszate- kintés. Visszatekintés egy Gehlen által felvázolt történetfilozófiai fejlődésív végpontjáról, egy fordulópontonról, ami után szükségképpen más irányban kell a művészetnek továbbha- ladnia. Gehlen művének második, majd a ter- vezett újabb kiadásához írt kiegészítéseiből – amelyek a mostani magyar kiadásba beleke- rültek – nyilvánvaló, hogy egyre inkább felis- mertte ezt a korszakváltást, illetve annak jelle- gét. Időpontját is pontosan behatárolta: utalt W. Haftmannak az 1959-es kasseli DOCUMENTA katalógusában írott szavaira, amelyben még az absztrakt művészet teljes győzelmét ünnepelte, s idézett egy 1960 októberéből származó amerikai újságcikket is, ami már ar- ról tudósít, hogy új érdeklődés mutatkozik a figurális művészet iránt; „*az emberek megunták az absztrakt művészetet*”. Következtetése teljes összhangban van korábbi szemléletével: „*Ettől kezdve nincsen már művészetimmanens fejlő- dés többé! Elmúlt a valamiképpen logikus jelen- tésű művészettörténet ideje [...] a fejlődés lezajlott, és ami ezután jön, az már jelen van: minden stílus és lehetőség egyvelegének szinkretizmusa, a post-his- toire.*” A fordulat tényét, a pluralizmust, a sok- féleséget azonban már meglehetősen rossz- kedvűen vette tudomásul. „*Ez még festészet?*” – tette fel a kérdést az egyik alfejezet címe- ként. Egyre fokozódó csalódottsággal szemlélte a

kasseli DOCUMENTÁK sorát: az 1964-es „*csődbe ment szellemvasútra*” emlékeztette, az 1968-as- ról megemlíti, hogy a meg nem vásárolt mo- bilok a kiállítás bezárása után az ócskavastele- peken kötöttek ki, „*az 1972-es 5. DOCUMENTA légtö- re egyszerűen vigasztalan volt*”. Az amerikai indíttatású, agresszív pop art, az antiművé- szet, a minden művészet – mindenki művész elvének térhódítása, „*a dadaizmus anarchiába torkollása*” pesszimista végkövetkeztetésekhez juttatta el Gehlent: „*A jövőben az antik, a rene- szánsz, sőt még a XIX. század számos műalkotása is, egészen Kleigig, érthetetlen lesz, mert a műveltség is nyilvánvalóan felbomlik »a csináld magad világ- szerzte elterjedt örömeiben«.* Sajnos nem szabadulha- tunk a gondolattól, hogy kizárólag a neodada mű- vészetet, a szemét- és kacatideológiát lehet demokra- tizálni a szó szerinti radikális értelemben.”

Hofmann természetesen egészen másként élte meg ezt a korfordulót. Bár témáját tekinte- ve a múltba fordult, a XIX. század vizsgálatát tűzte ki céljává, valójában előre nézett. Új módszert, új szemléletet hirdetett meg: „*Köny- vemben megkíséreltem, hogy mellőzve az izmusokat, a stílusfogalmakat és más esztétikai kategóriákat, kö- zös tartalmi nevezőre hozzam a XIX. század formai szempontból szélsőségesen eltérő jelenségeit. Arra tö- rekedtem, hogy megkérdőjelezzem e korszaknak átte- kinthető, egyirányú útvonallá egyszerűsített fejlődé- si sémáját, és emellett szándékom volt ráirányítani a figyelmet a nagyon is elhanyagolt témákra és vezér- motívumokra.*” Mert akkor, amikor az olyan lát- szólag művészetén kívüli problémákat, mint amilyen a világkiállítás jelensége, a körkép műfaja, a „nagy ember” kultusza, a művész magánya, otthontalansága, a nő mítosza, a ne- mek közti harc stb. vizsgálódásainak közép- pontjába állította, amikor felértékelte az iro- dalmias téma, a historizmus, az eklektika, a szimbolizmus szerepét a XIX. század művé- szetében, amikor felismerte a tendenciák sok- féleségét és párhuzamosságát, amikor tartal- mi összefüggéseket fedezett fel a legkülönfé- lébb irányzatokban, akkor nemcsak eddig méltatlanul elhallgatott, háttérbe szorított XIX. századi értékeket rehabilitált, hanem – ma már ez is nyilvánvaló – az avantgárd utáni művészeti törekvések szemléletének megalapozásán, történeti előképeinek feltárásán is munkálkodott.

Az évtizedes mulasztásokat pótolni akaró kiadói-szerkesztői buzgalom véletlene tehát

szerencsésen helyezte egymás mellé ezt a két könyvet. Tanulságaik addig semmiképp sem avulnak el, amíg a minket is körülvevő művészeti mozgalmak az avantgárd–posztavantgárd kettősségének vonzáskörében élnek.

Mindkét mű fordítása, a választékos stílus, a speciális szakmai nyelvezet visszaadása figyelemre méltó teljesítmény. Egyetlen fordítási

kérdést kell csak szóvá tenni, azt is inkább csak azért, mert már többször, más filozófiai szövegben is gondot okozott: a *Vogelfrei* nem azt jelenti, hogy „szabad, mint a madár”, hanem éppen ellenkezőleg, a jogfosztottat, a törvénytelen kívülit, a társadalom periferiájára szorítottat jelöli.

Timár Árpád

A HOLMI szerkesztősége
április 10-én este 8 órakor
az Angelika eszpresszóban (Batthyány tér 7.)
irodalmi estet tart.
Belépődíj 30 forint